

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

На правах рукопису

Пасєка Олексій Федорович

УДК 343.22 (477)

**КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ:
ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ**

12.00.08 – кримінальне право та криминологія;
кримінально-виконавче право

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник:
Грищук Віктор Климович
Заслужений юрист України,
доктор юридичних наук, професор

Львів – 2010

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ.....	12
1.1. Постановка проблеми кримінальної відповідальності юридичних осіб.....	12
1.2. Генезис правової регламентації кримінальної відповідальності юридичних осіб.....	38
Висновки до розділу.....	63
РОЗДІЛ 2. КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ ЗА ЧИННИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ ОКРЕМИХ ЗАРУБІЖНИХ ДЕРЖАВ.....	65
2.1. Схожість правової регламентації кримінальної відповідальності юридичних осіб за чинним законодавством окремих зарубіжних держав.....	65
2.2. Відмінність правової регламентації кримінальної відповідальності юридичних осіб за чинним законодавством окремих зарубіжних держав.....	94
Висновки до розділу.....	121

РОЗДІЛ 3. ПЕРСПЕКТИВИ ЗАПРОВАДЖЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ В УКРАЇНІ.....	123
3.1. Аргументи прихильників та опонентів запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб у теорії кримінального права.....	123
3.2. Можливі законодавчі підходи до вирішення питання кримінальної відповідальності юридичних осіб в Україні.....	149
Висновки до розділу.....	191
ВИСНОВКИ.....	193
ДОДАТКИ.....	205
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	215

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасний стан розвитку України та її прагнення до інтеграції в єдиний європейський простір вимагає фундаментальних та комплексних змін у багатьох сферах життєдіяльності держави. Безумовно, однією з таких сфер є кримінально-правова політика. Належне нормативне регулювання суспільних відносин потребує узгодженого, комплексного дослідження кримінально-правових проблем, що, безперечно, сприятиме впровадженню ефективних та своєчасних реформ.

Однією з найбільш актуальних проблем, що обговорюються у період проведення кримінально-правових реформ у сучасних державах світу, зокрема в державах, які утворені на пострадянському просторі, є кримінальна відповідальність юридичних осіб. Аналіз діяльності юридичних осіб засвідчує, що складна організаційна структура підприємств, значна кількість осіб, залучених у сферу цієї діяльності, а також певна децентралізація управління сприяє збільшенню фактів вчинення протиправних дій з їх боку. Саме тому, як видається, виникає потреба у запровадженні прямих каральних санкцій безпосередньо до юридичної особи, що стане закономірною спробою посилити контроль за негативними наслідками господарської діяльності передусім великих корпорацій, оскільки з кожним роком в економіці спостерігаються тенденції до укрупнення бізнесу та монополізації, до ігнорування інтересів окремого споживача та суспільства загалом.

Питання про кримінальну відповідальність юридичних осіб доцільно розглянути передусім тому, що законодавець, визначивши досить розгалужену за каральним впливом систему відповідальності, відмовився від застосування до таких осіб кримінальної відповідальності – найбільш суворого її виду, враховуючи, що спроби та передумови її запровадження наявні.

Доцільність запровадження такої відповідальності все більше посилюється. Підтвердженням цього є значна кількість ратифікованих Верховною Радою України міжнародно-правових актів, які прямо рекомендують державам-

учасникам запровадити кримінальну відповідальність юридичних осіб. До таких актів належать: Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією Ради Європи (ETS 173) від 27 січня 1999 р., Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності, прийнята резолюцією 55/25 Генеральної Асамблеї від 15 листопада 2000 р., Конвенція Ради Європи про запобігання тероризму від 16 травня 2005 р., Конвенція про кіберзлочинність від 23 листопада 2001 р., Конвенція ООН проти корупції від 31 жовтня 2003 р. Незважаючи на те, що Верховна Рада України окремі із зазначених міжнародних документів ратифікувала, їх імплементація належним чином у нашій державі не проведена, що не тільки порушує прийняті нашою державою міжнародні зобов'язання, але й істотно, на наш погляд, знижує ефективність боротьби зі злочинністю.

Саме тому одне з положень Концепції реформування кримінальної юстиції України, затвердженої Указом Президента України від 8 квітня 2008 р. № 311/2008, вказує на потребу реалізації питання кримінальної відповідальності юридичних осіб.

Складність та неординарність цієї проблеми привернула увагу багатьох науковців, про що свідчить значна кількість публікацій. Зокрема, питання визнання юридичної особи суб'єктом злочину досліджували такі вчені: Р.В. Вереша, В.А. Власихіна, Б.В. Волженкін, С.Б. Гавриш, В.К. Грищук, У.С. Джекабаєв, С.Г. Келіна, І.Д. Козочкін, І.В. Красницький, В.М. Кудрявцев, В.В. Лунєєв, О.О. Михайлов, А.В. Наумов, А.С. Нікіфоров, С.І. Нікулін, І.В. Сітковський, В.Н. Смітєнко, В.С. Устінов, П.Л. Фріс та ін. Однак проблема визнання юридичної особи суб'єктом злочину у нашій державі остаточно не вирішена.

Відтак усе вищезазначене дозволяє говорити про актуальність обраної теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконувалося на кафедрі кримінального права та кримінології Львівського державного університету внутрішніх справ у межах комплексної теми наукових досліджень «Протидія злочинам у сфері економіки:

правові, кримінологічні та криміналістичні аспекти» (державний реєстраційний номер 0109U007851).

Мета і завдання дослідження. Мета цієї роботи полягає у з'ясуванні правової природи, змісту та значення кримінальної відповідальності юридичних осіб у законодавстві зарубіжних держав та визначення доцільності запровадження такої відповідальності в Україні.

Відповідно до поставленої мети визначено наступні завдання дослідження:

- дослідити соціально-правову сутність юридичної особи та можливі проблеми її кримінальної відповідальності;
- здійснити аналіз генезису правової регламентації кримінальної відповідальності юридичних осіб у зарубіжних державах та міжнародно-правових актах;
- виявити спільні та відмінні риси регламентації кримінальної відповідальності юридичних осіб за законодавством окремих зарубіжних держав;
- розкрити зміст та особливості кримінальної відповідальності юридичних осіб за законодавством зарубіжних держав;
- дослідити особливості караності злочинів, вчинюваних юридичними особами, визначити конкретні види таких покарань та їх зміст;
- узагальнити наявні у науковій літературі підходи щодо вирішення питання кримінальної відповідальності юридичних осіб;
- сформулювати теоретичні положення та практичні рекомендації, спрямовані на запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб у національне законодавство.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини у сфері регламентації кримінальної відповідальності.

Предмет дослідження становить кримінальна відповідальність юридичних осіб та її правова природа.

Науково-теоретичною базою дисертації є праці з кримінального права, загальної теорії права, інших галузей права, пам'ятки кримінального права України та інших держав, довідково-енциклопедична література.

Нормативну базу дослідження складають Конституція України; чинний КК України; закони та інші нормативно-правові акти України, а також чинне кримінальне законодавство окремих зарубіжних держав (Королівства Бельгія, Сполученого Королівства Великобританії і Північної Ірландії, Угорської Республіки, Королівства Данія, Республіки Ірландія, Республіки Мальта, Королівства Нідерландів, Республіки Польща, Румунії, Республіки Словенія, Фінляндської Республіки, Французької Республіки, Королівства Швеції, Естонської Республіки, Республіки Албанія, Республіки Ісландія, Республіки Македонія, Республіки Молдова, Королівства Норвегія, Республіки Хорватія, Республіки Чорногорія, Австрійської Республіки, Італійської Республіки, Королівства Іспанія, Федеративної Республіки Німеччина, США).

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань використовувалися такі методи: загальнонауковий діалектичний метод (застосовувався при дослідженні поняття, змісту та значення кримінальної відповідальності юридичних осіб); історичний (використовувався при визначенні проблем визнання юридичної особи суб'єктом злочину в її історичному розвитку, що дало змогу проаналізувати становлення цього інституту у кримінальному законодавстві зарубіжних держав); порівняльно-правовий (застосовувався при зіставленні законодавства зарубіжних держав щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб, визначення спільних та відмінних рис); формально-юридичний (використовувався при аналізі змісту законодавчих нормативно-правових актів зарубіжних держав, які регламентують кримінальну відповідальність юридичних осіб); логіко-нормативний (застосовувався при підготовці проекту доповнень до чинного кримінального законодавства України).

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є монографічним дослідженням, в якому на основі сучасних підходів в юридичній науці досліджується зміст, кримінально-правове значення та доцільність запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб у вітчизняне кримінальне законодавство. На основі проведеного дослідження обґрунтовано та сформульовано положення і висновки, які є новими для науки кримінального

права або наділені істотними ознаками наукової новизни і виносяться на захист.

Зокрема:

вперше:

- встановлено подібні та відмінні риси у регламентації кримінальної відповідальності юридичних осіб в окремих зарубіжних державах. Серед подібних рис виокремлюються: визначення підстав та умов кримінальної відповідальності юридичних осіб; види покарань, які можуть застосовуватись до них; відсутність нормативного закріплення понять вини юридичної особи; визначення юридичної особи як суб'єкта злочину; підстав звільнення юридичної особи від кримінальної відповідальності; поняття судимості юридичної особи; додатковий характер такої відповідальності щодо винних фізичних осіб. Основними відмінностями у регламентації кримінальної відповідальності юридичних осіб за законодавством зарубіжних держав є: визначення різного переліку юридичних осіб, які підлягають кримінальній відповідальності; закріплення такої відповідальності у різних нормативних актах; визначення різного переліку злочинів в окремих зарубіжних державах, за які юридична особа підлягає відповідальності, та видів покарань, що можуть до неї застосовуватись;

- запропоновано визначити у КК України, що суб'єктом злочину поряд з фізичною особою може бути юридична особа приватного права, яка створена та зареєстрована у встановленому законом порядку;

- визначено положення, згідно з яким у залежності від характеру дій керівника юридичної особи, її засновника, учасника, іншої уповноваженої особи юридична особа може підлягати кримінальній відповідальності як виконавець, організатор, підбурювач чи пособник злочину;

- сформульовано пропозиції законодавчого визначення засад застосування кримінальної відповідальності до юридичних осіб при злитті, приєднанні, поділі, виділенні чи перетворенні;

- запропоновано поняття вини юридичної особи визначити як психічне ставлення керівника юридичної особи, її засновника, учасника, іншої уповноваженої особи до вчинюваної, у межах своїх повноважень, від імені та в

інтересах юридичної особи, дії чи бездіяльності, передбаченої Кримінальним кодексом, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності;

- сформульовано пропозиції щодо законодавчого визначення умов звільнення юридичної особи від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим та у зв'язку із закінченням строків давності;

- запропоновано можливе законодавче визначення умов звільнення юридичної особи від відбуття покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку;

удосконалено:

- поняття підстави кримінальної відповідальності юридичних осіб, якою пропонується вважати вчинення керівником юридичної особи, її засновником, учасником, іншою уповноваженою особою самостійно або у співучасті, в межах своїх повноважень, від імені та в інтересах юридичної особи винного суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого Кримінальним кодексом України;

- визначення переліку складів злочинів, передбачених Особливою частиною КК, за які юридична особа може підлягати кримінальній відповідальності;

набули подальшого розвитку положення, які стосуються:

- аргументації позиції, що зростання ролі юридичних осіб у суспільстві викликає потребу у запровадженні інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб в Україні;

- положення, згідно якого кримінальна відповідальність юридичних осіб не повинна виключати кримінальної відповідальності винних фізичних осіб;

- системи та видів покарань, які доцільно застосовувати до юридичних осіб.

Практичне значення одержаних результатів. Отримані в результаті дисертаційного дослідження положення мають як теоретичне, так і прикладне значення, зокрема основні положення, висновки та пропозиції можуть бути використані:

- у науці кримінального права – при подальшому теоретичному дослідженні проблем кримінальної відповідальності юридичних осіб;

- у навчальному процесі – під час викладання юридичних дисциплін у вищих навчальних закладах;

- у законотворчій діяльності при розробленні пропозицій щодо удосконалення чинного законодавства України. Крім того, в роботі сформульовані готові до використання законодавцем пропозиції в частині законодавчого закріплення кримінальної відповідальності юридичних осіб в Україні.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертаційного дослідження доповідались на: Міжнародній науково-практичній конференції «Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення» (м. Львів, 13–15 квітня 2007 р.); Міжнародному симпозиумі «Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення. Прогалини у кримінальному законодавстві» (м. Львів, 12–13 вересня 2008 р.); Всеукраїнській науковій конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів «Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні» (м. Львів, 26 вересня 2008 р.); Міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми юридичної науки» (м. Хмельницький, 28–29 листопада 2008 р.); Третій звітній всеукраїнській науковій конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів «Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні» (м. Львів, 25 вересня 2009 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Запобігання злочинам та адміністративним правопорушенням в умовах проведення фінальної частини чемпіонату Європи з футболу» (м. Львів, 20 листопада 2009 р.); Міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми юридичної науки» (м. Хмельницький, 13–14 листопада 2009 р.), Всеукраїнському науково-теоретичному семінарі «Політика української держави у сфері боротьби зі злочинністю» (м. Івано-Франківськ, 17 грудня 2009 р.) та Постійно діючому науково-практичному семінарі «Особливості розкриття та розслідування злочинів проти життя та здоров'я особи і суміжних злочинів» (м. Львів, 19 листопада 2010 р.).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження викладено у шести наукових статтях, опублікованих в наукових виданнях, включених ВАК

України до переліку фахових, та восьми тезах доповідей, опублікованих у збірниках тез.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, що об'єднують шість підрозділів, висновків, двох додатків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 235 сторінок, з них основного тексту 204 сторінки, два додатки – 10 сторінок та список використаних джерел (232 найменування), викладений на 21 сторінці.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ

1.1. Постановка проблеми кримінальної відповідальності юридичних осіб

Ріст економічної злочинності зумовив необхідність посилення відповідальності осіб, причетних до здійснення правопорушень, пов'язаних з господарською діяльністю. Сьогодні велика кількість таких порушень відбувається у ході ведення господарської діяльності окремими юридичними особами. Складна структура управління юридичною особою найчастіше робить складною, а то й неможливою ідентифікацію осіб, причетних до правопорушень. Навіть у тих випадках, коли виявляється можливим встановити службовця юридичної особи, відповідального за вчинення протиправних дій, знайти прямі докази причетності вищого керівництва до цього може виявитися надто складним завданням.

Крім того, застосування санкцій лише до окремої фізичної особи може виявитися недостатньо ефективним засобом запобігання вчинення юридичними особами правопорушень і не змусить їх керівництво реорганізувати систему контролю. Для подолання цих складностей законодавці багатьох європейських держав визнали за можливе притягнення до кримінальної відповідальності безпосередньо юридичної особи.

Західне правознавство вже кілька десятиліть виходить (багато у чому під впливом наднаціональних правозастосовних органів, зокрема Європейського суду з прав людини) з того, що будь-яка форма державної репресії незалежно від свого найменування підпадає під поняття кримінально-правової сфери (англ. *penal matter*, фр. *matière pénale*) або, що те саме, кримінального права в широкому змісті. Будь-яка держава може по-різному технічно систематизувати репресивні норми з урахуванням власних правових традицій. Більше того, держава на цілком раціональних підставах має право також диференціювати свої репресивні норми як

з матеріально-правової, так і з процесуальної точок зору, передбачаючи у випадку вчинення злочинів, адміністративних правопорушень, фінансових правопорушень, екологічних правопорушень і т.п. різні санкції, різні правові наслідки, різні процесуальні механізми притягнення до відповідальності та ін.

Постановка питання про можливе запровадження в Україні кримінальної відповідальності юридичних осіб є принциповою, оскільки такий вид відповідальності хоча й не у межах нашої держави, але на рівні міжнародних відносин вже наявний.

В Україні щодо цього питання пройшли лише першу частину шляху – передбачили відповідальність юридичних осіб у інших галузях законодавства (у цивільній, податковій, екологічній, антимонопольній та інших сферах).

У такій ситуації першочерговим завданням вбачається не лише дискусія про запровадження інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб і його сумісності із класичним кримінально-правовим вченням про вину, а й повна доктринальна систематизація усіх діючих в Україні норм, що дозволяють застосовувати відносно юридичних осіб заходи державної репресії.

Позитивний розв'язок цієї проблеми багато у чому залежить не лише від об'єктивних вимог сучасного розвитку нашої держави, але й від раціональності аргументів науковців, які підтримують запровадження такого виду відповідальності. Зазначимо лише, що єдності у поглядах на цей інститут кримінального права немає не тільки серед вітчизняних дослідників, а й серед представників держав, де така відповідальність передбачена.

Дискусія стосується співвідношення кримінальної відповідальності юридичних осіб та основних принципів кримінального права, кримінально-правового статусу суб'єкта злочину, причинно-наслідкового зв'язку, вини тощо.

Так, відповідаючи критикам встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб, яка, на їх думку, суперечить принципам особистої відповідальності й індивідуалізації відповідальності та покарання, французька дослідниця М.-Л. Расса вказувала, що протилежний розв'язок привів би до більш тяжких наслідків, коли за злочин юридичної особи відповідальності підлягали лише його керівники. Це

дійсно суперечило б принципу відповідальності кожного за свої дії, оскільки, з одного боку, керівники – це тільки орган з виконання рішень ради керування чи загальних зборів юридичної особи, з іншої, керівники змінюють один одного, а юридична особа залишається. Тому неправильно притягувати до відповідальності керівника, що виконує свої функції на момент виявлення злочинного діяння, за дії, вчинені при виконанні керівних функцій його попередником. До того ж Расса вважає, що юридична особа не може бути ототожнена з людьми, що входять до її складу. Вона має власну волю, яка виражається у рішеннях, прийнятих більш-менш кваліфікованою більшістю його членів [80, с. 51].

Переваги кримінальної відповідальності юридичних осіб, будучи прихильником такої позиції, відзначає також Гі Стессенс, який виділяє наступні аргументи: 1) оскільки значна кількість злочинів відбувається у цей час у ході діяльності юридичних осіб, єдиним ефективним методом боротьби з корпоративною злочинністю є накладення прямих каральних санкцій саме на корпорацію; 2) піддавати кримінальному переслідуванню винятково фізичних осіб за дії, які вони вчинили у межах корпорації та своїх обов'язків, несправедливо й до того ж це не дозволить досягти бажаного результату, оскільки неналежний контроль у роботі організації не зникне через те, що один з її співробітників опинився у суді; 3) альтернативні моделі відповідальності юридичних осіб (адміністративна, цивільна) не дають тих процесуальних гарантій, як при кримінальному процесі; 4) на корпорацію може накладатись штраф, що значно перевищує максимальний розмір штрафу для індивідуума; до того ж велике значення може мати сам факт осуду корпорації (стигма); 5) на міжнародному рівні держави надають правову допомогу одна одній у переслідуванні злочинців часто лише в кримінальних справах, а злочинна діяльність корпорацій буде усе більш носити міжнаціональний характер [231, с. 494-495].

Однак, інший учений К.С. Канна провівши аналіз аргументів доцільності кримінальної відповідальності корпорацій дійшов висновку, що існує дуже мало таких аргументів для продовження застосування норм кримінальної, а не цивільної відповідальності щодо корпорацій. Вказаний дослідник вважає, що кримінальну

відповідальність для корпорацій слід замінити іншим видом корпоративної відповідальності, яка забезпечить стримування злочинності з меншими затратами. Під такою відповідальністю він розуміє цивільно-правову. [216, с. 1477-1534].

Таким чином, серед закордонних фахівців з кримінального права немає єдності щодо питання кримінальної відповідальності юридичних осіб. Однак, не можна не визнати, що факт наявності кримінальної відповідальності у низці провідних, розвинутих держав як англосаксонської, так і континентальної правових систем свідчить про достатність наявної аргументації існування такої відповідальності для законодавців.

Виникнення інституту юридичної особи у праві зумовлено ускладненням соціальної організації суспільства, розвитком економічних відносин і, як наслідок, суспільної свідомості. Значні політико-економічні перетворення, які відбуваються протягом останнього часу поступово руйнують значну кількість стереотипів, і відповідно виводять правову систему зі стану стагнації.

Поняття юридичної особи на сьогоднішній день активно використовується практично усіма галузями права, однак воно формувалось у рамках цивільно-правової доктрини, в контексті регулювання майнового обігу і до цих пір не зазнало теоретичної переробки. Нормативна конструкція юридичної особи, яка закріплена у законодавстві більшості держав світу, і зокрема України, створювалась, як зазначалось, для цивільно-правового обігу і не враховує міжгалузевого значення поняття юридичної особи, а тому також потребує доопрацювання.

Проблему визначення сутності юридичної особи розглядали такі вчені, як: Ю.Ю. Акіменко, С.І. Аскназій, В.В. Бородін, С.Н. Братусь, А.В. Венедиктов, Л.В. Винар, Д.М. Генкін, І.П. Грешніков, В.П. Грибанов, С.Г. Келіна, О.А. Красавчиков, В.С. Нерсесянц, А.С. Нікіфоров, І.А. Покровский, Н.О. Саніахметова, Н.С. Суворов, Ю.К. Толстой, Є.О. Харитонов, В.М. Хвостов, Є.Б. Хохлов, Б.Б. Черепахін та інші. Однак, не зважаючи на значну кількість праць з цієї проблеми, вони за своїм змістом мають цивільно-правове спрямування, і лише незначна кількість дослідників розглядають теорії сутності юридичних осіб з огляду на можливе визнання юридичної особи суб'єктом злочину.

Виникнення юридичної особи як суб'єкта права, що має правоздатність, яка відокремлена від фізичних осіб, що входять до її складу, відома праву ще з римських часів і використовується в усіх правових системах світу [140, с. 25].

Однак слід відзначити, що сам термін «юридична особа» виник значно пізніше. Як зауважив Н.С. Суворов поділ осіб на дві категорії: фізичні і юридичні, які є притаманними всім системам приватного права, виник не у римській юриспруденції, а пізніше. Однак, ні римське юридичне життя не могло існувати без визнання особливого роду суб'єкта права, яке не ототожнювалось з фізичними особами, ні римська юридична наука не могла ігнорувати дійсного існування таких суб'єктів [154, с. 29].

Джерела, які збереглися до наших часів засвідчують, що вже у VI ст. до н.е. у римському суспільстві створювалися колегії релігійного характеру, професійні союзи ремісників і т.д. [112, с. 58-59]. До них зазвичай римські юристи застосовували вирази *personaе vice funge, privatorum loco haberi*. Також для позначення юридичних осіб вживались терміни *corpus, universitas, collegia*, у значенні цілісність, сукупність речей, зібраних в єдине ціле, об'єднання людей, союз осіб, колегія [7, с. 319, 398; 154, с. 29-31].

Більшість вчених вважають, що праобразами юридичних осіб у Стародавньому Римі були різноманітні публічно-правові утворення, серед яких головним була держава. На думку Н.В. Козлової саме державу необхідно розглядати тим першопочатковим юридичним суб'єктом, за прикладом якого утворились всі інші союзні формації як юридичні особи. Інші дослідники (Савіньї, Муромцев та ін.) вважають, що поняття юридичної особи як рівноправної фізичним особам на початках розвивалося для позначення муніципій, а вже в подальшому воно застосовувалось для позначення корпорації та держави [67, с. 44].

В Законах XII таблиць (Таблиця VIII. 27, Таблиця XII. I.) згадуються різного роду корпорації (об'єднання фізичних осіб), колегії, храми тощо, які можуть мати у власності майно [118, с. 5-15].

Проте, незважаючи на існування у цей час певних об'єднань, які мали ознаки суб'єкта права навряд можна говорити про наявність у Стародавньому Римі

сформованої теорії юридичної особи, хоча сама ідея правосуб'єктності організацій, як таких, вже існувала. У підтримку обережних оцінок ступеня розробки категорії юридичної особи римською юриспруденцією свідчить, зокрема, і та обставина, що в Інституціях Юстиніана, створених під час кодифікації римського права у VI ст. н.е., це поняття не згадується взагалі [55, с. 21].

Досліджуючи здатність об'єднань громадян, які виступають як єдине утворення, бути суб'єктом цивільних відносин, відомий юрист початку III ст. н.е. Елій Марціан писав: «Належать об'єднанням, а не окремим особам, наприклад, театри, що знаходяться у муніципії, а також стадіони» (Дигести Юстиніана 1.8.6.1.) [34, с. 143].

Інший видатний юрист того часу Доміцій Ульпіан зазначав: «Стосовно декуріонів (декуріони у Давньому Римі – члени міських рад (сенатів, курій) або інших об'єднань не має значення, чи всі залишаються (у складі сенату), чи залишається частина, чи весь склад перемінився» [196, с. 53]. Навіть якщо об'єднання звелось до однієї людини, то, як правило, визнається, що можна пред'явити вимоги до нього в суді, і воно може заявляти вимоги у суд, бо право всіх (учасників) зосередилось в одному і залишається ім'я об'єднання. Якщо є борг на користь об'єднання, то це не вважається боргом окремій людині (Дигести Юстиніана. 3.4.1–2.) [34, с. 362].

Якщо на початках розвитку правової думки у Римі корпоративні об'єднання (*collegia* чи *universitas*) наділяли правосуб'єктністю лише частковою, то в подальшому розвитку римського права, корпорації почали розглядатись рівнозначними фізичним особам. Це впливає з твердження Гая *civitates enim privatorum loco habentur* – община розглядається як приватна особа [114, с. 601].

Враховуючи зазначене, можна зробити висновок, що римське право не мало детально розробленого поняття та теорії юридичної особи, хоча й була вже достатньо чітко визначена ідея цього інституту, зокрема, визнання правоздатності за організацією, відокремленої від правоздатності фізичних осіб, які входять до її складу. Крім того, римські правознавці розробили засоби реалізації штучної дієздатності юридичних осіб, що могло з часом слугувати

підґрунтям визначення засад правосуб'єктності останніх у галузі укладення договорів та вчинення інших юридичних дій [122, с. 105-106].

Юридичні особи у римському праві не досягли повного розквіту. Однак геніальний по своїй простоті винахід римських юристів – створення штучного суб'єкта права там, де можливості індивідуума були обмежені – виявився досить ефективним способом для досягнення різних завдань [195, с. 89].

Починаючи з XII ст. в Італії, а згодом у всіх державах континентальної Європи відбулася рецепція римського права. Важко сказати, чи була запозичена ідея юридичної особи у Римі, чи юридична особа є закономірним явищем у суспільному житті будь-якої держави на певному етапі її історичного розвитку, однак такий суб'єкт права набував досить широкого поширення.

Торгівельні відносини між різними містами і державами, які досить стрімко розвивались у середньовіччі сприяли появі різних об'єднань. У XI-XIV ст. у морській торгівлі, особливо в Італії та Франції, були широко розповсюджені командитні товариства (*commenda, commandita*). У подальшому на їх основі почали створюватись морські торговельні товариства (*societas maris*), які виступали у зовнішніх відносинах як єдиний, самостійний суб'єкт [67, с. 59].

У XIV ст. на теренах Франції виникають торгові товариства. У 1553 р. в Руані виникає перша компанія купців для здійснення торгівлі з Індією. У 1628 р. торгівлю компанію (*Compagnie de la Nouvelle France*) заснував Ришельє. Також відомо про створення у цей період таких компаній, як: *Compagnie d'Orient*, заснована у 1642 р., *Compagnie de la Chine*, створена у 1697 р., *Compagnie d'Occident* у 1712 та ін. В 1883 р. у Франції існувало близько 1039 акціонерних товариств [2, с. 113-162; 158, с. 83-84, 93-100]. Загалом у XI-XVI ст. різноманітні компанії створювались у Голландії, Англії, США, Німеччині та інших державах світу.

Протягом всієї історії існування цього досить складного соціального утворення найбільш дискусійним у сфері його науково-правового дослідження було і залишається питання щодо змісту та природи юридичної особи, оскільки його вирішення дозволяє розкрити характер суспільних відносин, які виражені у даному інституті, визначити носіїв прав і обов'язків та з'ясувати, чиї інтереси і

чию волю репрезентує юридична особа [144, с. 39; 153, с. 8]. З погляду В.П. Грибанова, у сутності юридичної особи знаходить своє відображення також характер існуючих у даному суспільстві виробничих відносин. Тому з'ясувати сутність юридичної особи, як вважав автор, означає з'ясувати взаємозв'язок між характером суспільно-виробничих відносин і їх вираженням у діяльності різного роду суспільних утворень та у правовому оформленні їх діяльності [25, с. 9].

Значна кількість дослідників намагались пояснити, що деяке суспільне утворення розглядається і діє в обігу як єдина реальна людина, як фізична особистість (*persona vicem fuigitur*). Конструкція даного суб'єкта права формувалася протягом тривалого часу під впливом різних історичних умов.

В юридичній науці наявна велика кількість теорій, які намагаються розкрити природу юридичної особи, виявити її «субстрат», визначити сутність поняття юридичної особи та співвідношення цього поняття з поняттям суб'єкта права. Різноманітність методологічних підходів окремих авторів у вирішенні загального питання про суб'єкт права значною мірою обумовлює й різноманітність теорій юридичної особи, створення яких можна пояснити потребами практики, історичними умовами існування і діяльності тих чи інших суспільних утворень, економічними умовами конкретного суспільства.

Аналіз цих теоретичних розробок дасть змогу проникнути у суть механізму поведінки (включаючи і протиправної) юридичної особи, як підстави до її юридичної, у тому числі і кримінальної відповідальності.

Теорії юридичної особи можна розділити на дві великі групи:

1. Концепції, що заперечують існування певного реального суб'єкта із властивостями юридичної особи;
2. Концепції, що визнають існування носія таких властивостей.

Одна з перших теорій юридичної особи, яка належить до першої групи і претендує на пояснення її природи є *теорія фікції* (яку нерідко ще називають «теорією уособлення»). Дана теорія виникла у період середньовіччя та отримала розвиток у працях Савиньї, Віндшейда, Резлера, Пухти, Унгера, Рота, Бірлінга та інших вчених.

Вперше поняття фікція було застосовано до юридичної особи папою Інокентієм IV, який у 1245 р. заявив, що корпорація не має душі, а існує лише в уяві людей, будучи *persona ficta*, тобто фіктивною, не існуючою у реальності особою. У своїй буллі він зазначив, що юридична особа існує лише як поняття, завдяки фікції, вона немає тіла, а отже, не наділена волею; діяти можуть лише її члени, а не сама корпорація, тому корпорація не може вчинити злочин, ні бути відлучена від церкви [38, с. 432-433]. Інокентій IV став творцем тієї юридичної догми, відповідно до якої юридична особа є фікцією. Він уперше встановив положення, що корпорація як така є безтілесною, вона є ніщо інше, як юридичне поняття.

Вчення про *persona ficta*, яке відповідало церковним принципам, не дозволяло піддавати покаранню колективні утворення. З точки зору папської влади суб'єктом юридичної відповідальності могла бути лише особа, яка наділена можливістю виконувати церковні таїнства, а тому покаранню може підлягати виключно людина. Розвиток цього учення, таким чином, є засобом розширення прав церковних князів у своїх володіннях. Це, у свою чергу, допомогло обґрунтувати неможливість застосування покарань до різного роду колективних утворень з боку світської влади, розширюючи права церковних імунітетних округів, захищаючи їх від розорення [119, с. 270].

Не зважаючи на неприпустимість Інокентієм IV деліктоздатності корпорацій, його позиція значно пом'якшувалась, коли мова йшла про можливість застосування покарань щодо зазначеного суб'єкта з боку церкви [199, с. 40]. Такі заходи, як заборона колективного утворення (*interdictum generale personale*), цензура, в якості засобу примусу застосовувались церквою не лише у середньовіччі, але й у ХХ ст. [209, с. 503].

Хоча теорія фікції виникла ще у Середньовіччі варто звернути увагу на те, що у цей час розроблялася, головним чином, сама ідея фікції щодо організації, а сучасний погляд на юридичну особу, як штучну, «фіктивну» правову конструкцію можна вважати сформованим лише у Новий час, коли відбувся ґрунтовний перегляд більш ранніх правових доктрин і на цьому підґрунті виникло сучасне бачення права у цілому та підходи до оцінки його інститутів [106, с. 98-99].

Як зауважив Л. Еннекерус, при визнанні юридичної особи фікцією вона стає недієздатною особою, яка так само як і недієздатна фізична особа, виступає через своїх представників, дії яких, за умови, що вони вчинені від імені юридичної особи і у межах наданих повноважень, створюють права та обов'язки для юридичної особи [193, с. 354].

Козлова Н.В. у наведеній теорії виділяє чотири напрямки:

1. Прихильники першого напрямку, зокрема Савіньї, Пухта, Разлер та ін., вважають, що держава з допомогою фікції створює штучний суб'єкт права.

2. Прейфер, Арндс, Уенгер, Рот та ін. дотримуючись іншого напрямку зазначали, що закон не створює, а ігнорує існування штучного суб'єкта права, який відіграє роль особи.

3. Третій напрямок знайшов своє відображення у теорії персоніфікації, яка була розроблена у кін. XIX – поч. XX ст. Г.Ф. Шершеневичем, А.М. Гуляевим, Е.Н. Трубецьким, І.М. Тюрювовим. На їх думку юридична особа є тим, що не будучи фізичною особою визнається суб'єктом права.

4. Єльшевич В.Б. дотримувався позиції, що юридична особа є прийомом юридичної техніки [67, с. 109].

Вагоме дослідження поняття юридичної особи було проведено у середині XIX ст. відомим німецьким юристом Ф.К. Савіньї якого і вважають автором «теорії фікції», яку найбільш ґрунтовно аргументував і відстоював не менш відомий німецький романист і цивіліст Б. Віндшейд [183, с. 237].

З позиції Савіньї теорія фікції розкривається у протиставленні людини, як конкретного, матеріального суб'єкта права штучній, видуманій, уявній особі – юридичній особі. Для Савіньї юридична особа – це штучний, фіктивний суб'єкт, квазілюдина, яка створена для юридичних потреб. Даний суб'єкт, як фікція, не володіє свідомістю, волею (не є суб'єктом, який може мислити), він не може безпосередньо вчиняти дій; воля представників юридичної особи, відповідних фізичних осіб, розглядається ним як воля юридичної особи. Савіньї відзначає таке ж протиріччя у психічно хворих та дітей, де їх воля розглядається як воля їх представників [21, с. 31].

Савіньї поставив питання про сутність юридичної особи і прийшов до висновку, що першопочаткове поняття «особа» і «суб'єкт правовідносин» співпадають з поняттям «людина». Тому правосуб'єктною може бути, на думку Савіньї, лише людина. Однак, правотворець з практичних обставин визнає за юридичною особою властивості людської особистості. Юридична особа – це штучний, фіктивний суб'єкт, який існує виключно для досягнення юридичних завдань, і штучна сутність цього суб'єкта розповсюджується лише на відносини приватного права. Як фікція юридична особа не може мати свідомості і волі, і, відповідно, є недієздатною; цей недолік недієздатності компенсується представництвом, як при опіці і піклуванні [119, с. 275-276].

Ф.К. Савіньї дотримувався позиції, що, будучи штучним утворенням, юридична особа є відокремленою по відношенню до фізичних осіб, які її складають, зокрема, володіє власним майном. Людей, з яких складається корпорація, і саму корпорацію він співвідносив як самостійних осіб. Дії юридичної особи розглядались ним як дії представників від імені не конкретного учасника, а організації. При цьому він виходив з того, що навіть дії всіх учасників юридичної особи не можуть розглядатися як дії даної юридичної особи. Таким чином, Ф.К. Савіньї категорично обґрунтував положення, що юридична особа і її учасники є різними суб'єктами, і, відповідно, зобов'язання юридичної особи не є зобов'язаннями її учасників [14, с. 675-676].

Теорія фікції передбачала, що, з одного боку, для досягнення мети, яка не може бути здійснена зусиллями окремих індивідів, видається доцільним створення корпорацій, які наділяються майновими та іншими правами, але, з іншого боку, відсутній реальний суб'єкт цих прав. Оскільки безсуб'єктних прав не існує і вони завжди мають належати комусь, виникає необхідність фікції [25, с. 11].

Вказана теорія здобула значної підтримки в інших вчених. Так, розглядаючи позиції зарубіжних дослідників Г.Ф. Шершеневич писав, що у деяких ситуаціях виникає необхідність виокремити майно, яке використовуватиметься для досягнення загальної мети. Вихід може бути знайдено, якщо на місце дійсних фізичних осіб поставити уявну особу, фіктивного суб'єкта і зробити його учасником усіх відносин [192, с. 89].

Аналогічну точку зору підтримував А.М. Гуляєв, який писав, що юридична особа є штучно створеним суб'єктом, за яким об'єктивне право визнає властивості юридичної особи. На думку Гуляєва, юридична особа, як суб'єкт уявний, позбавлена дієздатності. Її волю визначають більшість членів або закон чи устав. Для здійснення цієї волі юридична особа потребує представників, повноваження яких також встановлені у відповідності до закону або уставу[30, с. 87; 31, с. 44].

Теорія фікції знайшла підтримку у законодавців окремих держав, передусім, в Латинській Америці, наприклад Чілі, Колумбії, Сальвадорі та Еквадорі [132, с. 179]. Разом з тим, вона була піддана значній критиці, так як, з наукової точки зору важко собі уявити велику корпорацію як щось «невидиме» та «неіснуюче». Про не науковість даної теорії вказували значна кількість дослідників, однак теорія фікції виявилась досить «живучою» і широко застосовується багатьма юристами.

Представники теорії фікції робили з цієї теорії найрізноманітніші висновки про характер відповідальності юридичних осіб. Одні, враховуючи, що воля органу приписується фіктивній особі, вважали наявність суб'єктивної вини керівників необхідною умовою відповідальності юридичної особи за помилки і правопорушення, вчинені її органами. Інші, залишаючись прихильниками фікції, визнали, що було б не справедливо не притягати юридичну особу до відповідальності, оскільки вона користується вигодами від їх діяльності [11, с. 77].

Прихильники теорії фікції звужують коло суб'єктів права, обмежуючи його виключно фізичною особою, однак поняття суб'єкта права не співпадає з поняттям конкретного, живого індивіда. Суб'єктами права поряд з людиною виступають юридичні особи, держави, адміністративно-територіальні, міжнародні та інші утворення. Ця теорія відмовляється від спроб виявити природу цього феномену та нажалі не дає відповіді на питання чому законодавець надає юридичній особі статус суб'єкта права, і як можна розглядати юридичну особу як щось неіснуюче паралельно надавши їй суб'єктивних прав і можливість вступати у взаємовідносини від свого імені як самостійного суб'єкта.

Фікція має зміст лише у рамках нормативної системи, у якості одного з засобів, який використовується законодавцем; у теорії ж застосування фікції можна розцінювати як визнання неспроможності дослідників розкрити суть цього явища [5, с. 317].

З часом усвідомивши певні недоліки теорії фікції її прихильники почали процес модернізації та удосконалення деяких аспектів зазначеної теорії. У результаті почали з'являтися різновиди теорії фікції одним з яких стала теорія цільового майна, посадового та товариського майна, колективної власності, позитивістські і нормативістські та інші подібного типу теорії юридичної особи.

Так, теорія *цільового майна*, яку висунув німецький юрист А. Брінц передбачала, що майно і пов'язані з ним права та обов'язки можуть належати не певному суб'єкту, а визначеній меті, для якої воно передбачено. Тому юридична особа розглядається як майно, яке призначене служити визначеній меті, т.зв. цільове майно. На думку Брінца термін «юридична особа» може бути застосований до цільового майна у якості метафори, що насправді у цьому випадку немає суб'єкта права, а є лише цільове майно [25, с. 14].

А. Брінц звертав увагу, що можлива подвійна приналежність прав: по-перше, права можуть належати комусь, тобто людині, і тоді вони мають суб'єкт; по-друге, права можуть існувати для чогось, тобто для визначеної мети, якій вони повинні служити і якій вони належать. Всі права, які існують для цієї мети, у сукупності складають особливе майно, яке відповідає за борги, отримані для досягнення цієї мети. Тому слід розрізняти особисте і цільове майно [184, с. 118]. А. Брінц, так само, як і Ф. Савіньї наголошував на тому, що суб'єктами права можуть бути лише люди.

Прихильники цієї теорії прийшли до висновку, що у праві трапляються ситуації, коли суб'єкта у дійсності немає. Зокрема, можливість існування суб'єктивних прав без суб'єкта обґрунтовували німецькі юристи Відшейд та Кеппен. Також, значний вклад у розвиток цієї теорії зробили Демеліус, Діцель, Фіттінг, Брунс, Белау та ін. [67, с. 110].

Слабкість теорії цільового майна полягає у тому, що автори даної теорії поєднують два цілком різних поняття: майнові права суб'єкта та мету, для

досягнення якої реалізуються ці права. Суб'єктивне право не може існувати без суб'єкта. Крім того, права не можуть належати майну, оскільки майно не може користуватись чи розпоряджатись будь-чим. Тому не зрозуміло кому насправді належить майно юридичної особи, адже Брінц вказує лише на його призначення – майно призначене для визначеної мети. При цьому мета стає власником майна, але не визнається суб'єктом. Таким чином суб'єкт, який володіє майном юридичної особи залишається невідомим.

Ще однією наближеною за своїм змістом до теорії фікції є *теорія інтересу* запропонована Р. Ієрингом, яка виходить з того, що будь-яке право це захищений юридичний інтерес і що його сутність полягає у користуванні певними благами. Ієринг стверджував, що суб'єктами права можуть бути виключно живі люди, користувачі цих прав, інтереси яких захищаються законом. Але так, як користувачі змінюються, то законодавець і створив абстракцію, яку називають юридичною особою, яка є лише формою відносин між людьми. Оскільки право є системою захищених законом інтересів, то законодавець дає правовий захист окремим групам людей, дозволяючи їм виступати зовні як єдине ціле, що, однак, не означає створення нового суб'єкта права. У такий спосіб поєднувалися тези про фіктивність самої юридичної особи із визнанням реальності груп людей, що стоять за нею [23, с. 246].

Вказану теорію підтримував Н.М. Коркунов, який вважав, що носієм права може бути виключно людина, а юридична особа – це лише спосіб існування правових відносин людей, які входять у її склад. Мета юридичної особи – ті ж людські інтереси, тільки загальні для визначеної групи людей. Діяльність юридичної особи – це діяльність її членів чи їх представників. Воля юридичної особи – це воля окремих особистостей. В даному випадку юридичні норми розглядають кілька однорідних інтересів як один інтерес, а групу людей – як один суб'єкт – юридичну особу. Це не більше ніж технічний прийом, який спрощує взаємовідносини зацікавлених людей [75, с. 148].

Незважаючи на різноманітність цих теорій всі вони по суті заперечували існування юридичної особи як самостійного суб'єкта права, а визначали її як

деяку конструкцію створену правом, правову фікцію за якою стоїть адміністрація, директор, держава чи колектив.

Результатом критичного аналізу різновидів теорії фікції виявилася поява ряду теорій, які розглядали юридичну особу як реальний суб'єкт права. Вагомий внесок у розвиток цих теорій зробили Безелер, Блюнчлі, Кунце, Лассон, Гірке, Дернбург, Цительман, Мішу, Сальковський, Салейль та ін. Хоча погляди цих дослідників і мали деякі розбіжності, все ж вони співпадали у головному, зокрема у запереченні твердження, що суб'єктом права може бути лише людина.

Блюнчлі розглядав юридичну особу (головним чином державу) як живу істоту, яка володіє (як і людина) тілом і душею, таку ж позицію підтримував Кунце. Сальковський вважав, що в корпорації суб'єктом є сукупність всіх членів у даний момент, організована єдність дійсних осіб є щось реальне, а не фіктивне. Лассон вбачав реальність юридичної особи у кожній загальнокорисній меті, правова особистість у нього створюється тим, що люди надають їй свої фізичні і інтелектуальні можливості [21, с. 68-70].

Однією з теорій, які розглядали юридичну особу як реальний суб'єкт права була теорія *соціальних організмів*, котра також отримала назву *органічної теорії*, автором якої є німецький правознавець Отто Гірке (на думку деяких правознавців, автором органічної теорії був Карл Безелер, а О. Гірке лише розвинув відповідні положення, але ця точка зору не набула поширення) [184, с. 120].

Автори цієї теорії були активними опонентами доктрини фікції і на противагу їй прихильників стверджували, що юридична особа виникає поряд з людиною шляхом природного правотворення. Ця особа реальна та має власну волю [195, с. 2].

Відповідно до цієї теорії юридична особа є настільки ж реальною як і особа фізична, утворюючи цілісну органічну єдність, яку без вагань можна назвати своєрідним суспільним організмом, який має такі ж самі своєрідні суспільні органи, аналогічні тим, що є у людини – корпус, голову, кінцівки і навіть душу. При цьому така особа є правоздатною, аналогічно індивіду, і в публічних, і в приватних відносинах. Крім того, вона дієздатна та не потребує представництва з боку інших осіб, бо має свою волю та сама діє через свої органи, що створені з окремих людей.

Це не представництво, оскільки тут нема заміщення однієї особи іншою, але «представлення» цілого через частину [181, с. 31].

Юридична особа, на думку Гірке як і індивід, володіє органами, але органами не фізичними, а юридичними. Юридична особа може бути винною у вчиненні заборонених дій, може бути добросовісною чи недобросовісною, може помилятися, присягати, вона є живий соціальний організм [154, с. 94].

Він наполягав на тому, що індивідуальна організація повинна бути визнана правом як реальна юридична особа, така ж реальна, як і окрема людська особистість. Разом з тим корпорацію можна назвати організмом лише за аналогією з людиною, так як, юридична особистість союзу не існує без визнання її такою об'єктивним правом. Корпоративна особистість є визнана державою здатність людського союзу, як єдиного цілого, бути суб'єктом прав і обов'язків. Ні людина, ні союз не створені об'єктивним правом, але вони існують як суб'єкти права, якщо визнані як такі об'єктивним правом. Відповідно як будь-який суб'єкт права, юридична особа володіє правоздатністю і дієздатністю, може вчиняти делікти і відповідати за них. Особливість юридичної особи полягає у тому, що вона діє через свої органи [67, с. 137].

До Гірке були близькими за своїми поглядами радянські вчені кін. ХІХ – поч. ХХ ст. В.М. Хвостов та І.А. Покровський.

Так, В.М. Хвостов зазначав, що суб'єктом права можуть бути лише істоти, які мають волю. Але такими особами є не тільки фізичні особи, а й особливі соціальні організації, які мають свою власну волю. Ці окремі організації існують так само реально, як і фізичні особи [184, с. 120-121].

За допомогою цієї теорії юридичні особи у окремих державах почали визнаватися деліктоздатними. Безумовно, ця теорія дозволила дати відповідь, в окремих державах, на питання щодо можливості притягнення організацій, які володіють властивостями юридичної особи до відповідальності за вчинення протиправних дій. Однак, не на питання про сутність юридичної особи.

Органічна теорія стала початком до створення другої групи теорій юридичних осіб т.зв. «реалістичних теорій», прихильники яких, розглядали юридичну особу як колективне утворення, що є органічним об'єднанням людей в

одне ціле, але разом з тим, має свою власну, відокремлену від волі учасників волю і діє з метою забезпечення спільних інтересів своїх членів.

Учені, які досліджували реалістичні теорії розглядали юридичну особу як соціальну реальність, яка володіє самостійною волею і самостійним інтересом, які відрізняються від волі та інтересів тих осіб, які її складають. Юридична особа визнається здатною вчиняти суспільно значимі дії, відповідно як правомірні так і протиправні (делікти), якщо орган такої особи у рамках своїх повноважень вчинив протиправні дії, то ці дії можна вважати діями і волею самої юридичної особи за що остання повинна самостійно відповідати.

Відповідно до теорії соціальної реальності, основна ідея інституту юридичної особи – створення суб'єкта права, який існує і діє незалежно від зміни її людського складу, а тому ніхто не стоїть за юридичною особою, подібно до того, як ніхто не стоїть за громадянином як суб'єктом прав і обов'язків. Майно і права юридичної особи належать їй самій і не належать людям, які складають її людський субстрат [189, с. 44-45]. Таким чином, прихильники цієї теорії обмежились лише характеристикою юридичної особи як соціальної реальності, залишивши поза сферою дослідження людей, які входять до її складу.

Реалістичну теорію О. Гірке на початку ХХ століття розвинули П. Мішу та Р. Салейлем. На їх думку, юридична особа – це суспільне утворення, яке має свою волю, діє з метою забезпечення деяких загальних інтересів, пов'язуючи в одне ціле визначену групу людей. Вони вважали, що юридична особа, як реальність, володіє волею та інтересом, відмінним від волі та інтересів індивідів, які її складають [11, с. 105].

Для перетворення людського колективу у самостійну особу Мішу передбачав три основні умови: по-перше, наявність у цього колективу постійно діючого інтересу, який відрізняється від індивідуальних інтересів його членів; по-друге, відповідна організація, яка здатна проявляти колективну волю та представляти і захищати цей інтерес. Воля юридичної особи є волею її органів, через яких вона діє і які представлені людьми; по-третє, визнання її правом, включення державою в юридичне середовище [11, с. 105; 185, с. 155-156].

Салейль вважав необхідним для виникнення юридичної особи наявність таких трьох передумов: наявність організму, який може застосовувати владу (юридична активність); наявність вільної і незалежної волі; погодження зазначеної активності і мети юридичної особистості з колективними інтересами. Отже, для визнання юридичної особи повинен бути суб'єктивний, об'єктивний та соціальний елементи [67, с. 144].

Серед особливостей як органічної теорії, так і теорії соціальної реальності необхідно відзначити, що у відповідності до цих теорій і на відміну теорії фікції Савінії юридична особа як союзна особистість не створюється, а лише визнається правом. Тобто, відповідно до теорій реального існування юридичних осіб необхідно не створювати, а лише враховувати утворення, які набувають статус юридичної особи.

Таким чином, як вказує А.І. Камінка, у законодавстві і правовій доктрині поступово утвердився принцип самостійного існування організацій, заснованих на членських началах, по відношенню до своїх учасників [60, с. 136-137].

Значення теорії юридичної особи, як реального суб'єкта для подальшого розвитку науки про вказаний суб'єкт права, важко переоцінити: по-перше, наука визнала реальність існування у суспільному житті юридичної особи як суб'єкта права; по-друге, наука вказала на вирішальне значення об'єктивного права для виникнення юридичної особи; по-третє, знайдено субстрат, який виражає волю юридичної особи – його органи, які наділені відповідними повноваженнями; по-четверте, зазначено, що всі дії органів юридичної особи (у тому числі і протиправні) є діями самої юридичної особи, а отже, вона не лише може, але й повинна підлягати за ці дії відповідальності.

Фактично на такій методологічній основі пізніше, вже у радянській цивілістиці значну популярність здобули наступні теорії щодо сутності юридичної особи: «теорія колективу», яку наприкінці 20-х років ХХ ст. підтримував А.В. Венедиктов; досить популярною була «теорія держави» (теорія власника), автором якої був С.І. Аскназій; «теорія директора», що є найбільш повно досліджена у роботах Ю.К. Толстого та інші. Загальною для всіх

перелічених концепцій є ідея про наявність людського субстрату (фізичної особи чи колективу) у юридичній особі.

Широку популярність одержали і наукові концепції таких авторів, як О.О. Красавчикова (теорія соціальних зв'язків), О.А. Пушкіна (теорія організації).

Значна кількість правознавців визнаючи, що юридична особа є соціальною реальністю, суб'єктом права, вважали, що так як, від імені організації діють все ж люди, то необхідно знайти відповідь на питання, хто ж все таки стоїть за юридичною особою і визначає її волю.

Про необхідність виявлення субстрату юридичної особи зазначало багато вчених: М.І. Брагінский [9, с. 50], Д.М. Генкін [20, с. 9], В.П. Мозолін [103, с. 12-13], В.А. Ойгензіхт [115, с. 151-157], К.Е. Торган [160, с. 30], Р.О. Халфіна [182, с. 195-196] та ін.

Пошук матеріального, людського, вольового чи іншого субстрату юридичної особи призвів до появи нових теорій.

Так, С.І. Асканазій стверджував, що волю юридичної особи визначає соціалістична держава, яка є власником всього соціалістичного майна [6, с. 11]. Його «теорія держави» базується на положенні, що за кожною державною юридичною особою стоїть власник переданого йому майна – держава. Відповідно державна юридична особа не може бути індивідуалізована як окрема господарська одиниця, як носій відповідних прав і обов'язків, а її людський субстрат не зводиться до трудового колективу, оскільки вона – це сама держава, яка виступає на певній ділянці господарських відносин у формі вказаної юридичної особи.

На відміну від положень теорії держави, Н.Г. Александров та С.Ф. Качекьян прийшли до висновку, що правами юридичної особи наділена адміністрація підприємства, яка управляє частиною державного майна у відповідності до волі держави. Як писав С.Ф. Качекьян, державна юридична особа – це організована сукупність посадових осіб, частина державного механізму [63, с. 105].

На позиції реального існування юридичної особи, якій притаманний людський субстрат (людина чи колектив), побудована *теорія директора*, автором якої є Ю.К. Толстой [159, с. 12]. Вихідним положенням цієї теорії є думка, що

носієм правоздатності організації є її керівник, так як саме він розпоряджається справами підприємства. Саме директор уповноважений діяти від імені організації у сфері цивільного обігу, тому він і є основним носієм юридичної особистості державної юридичної особи.

В 40-ві рр. ХХ ст. виникла *теорія колективу*, яка пов'язана з іменем академіка О.В. Венедиктова. Юридична особа, на його думку, – це колектив робітників, який виконує передбачені законом, адміністративним актом чи статутом завдання і має у тому ж порядку організацію, яка володіє на тому чи іншому праві і тою чи іншою мірою відокремленим майном, виступає в цивільному обігу від свого імені, у ролі самостійного (особливого) носія цивільних прав і обов'язків [13, с. 657]. За державною юридичною особою, крім держави і призначеного нею керівника, стоїть весь колектив робітників і службовців даного підприємства. Саме трудовий колектив, заснований на загальній меті і принципах співпраці, об'єднує у собі інтереси окремого підприємства, людини і суспільства в цілому [14, с. 591-592].

Отже, розкриваючи сутність юридичної особи як правової форми суспільних відносин, О.В. Венедиктов вказав, що колектив як носій юридичної особовості не стоїть за юридичною особою як щось таке, що відрізняється від нього, а є його сутністю [13, с. 255].

Доктрина юридичної особи як певним чином організованого колективу була підтримана і здобула розвиток у працях: С.Н. Братуся [10, с. 78], О.С. Йоффе [56, с. 66-67] та ін.

Також заслуговує на увагу *теорія організації* О.О. Красавчікова, який не поділяв жодної викладеної вище позиції про сутність юридичної особи, а стверджував, що юридична особа не повинна зводитись до суми її індивідів. Головне в юридичній особі – соціальні зв'язки і відносини, в яких знаходяться люди, які об'єднуються для досягнення поставленої мети.

Вказаний дослідник зробив висновок, що організація є певним соціальним утворенням, тобто системою суттєвих соціальних взаємозв'язків, з допомогою яких люди (чи їх групи) об'єднуються для досягнення встановленої мети в єдине структурно і функціонально диференційоване соціальне ціле [76, с. 118; 78, с. 129].

О.О. Красавчіков розрізняв два поняття: юридична особа – організація і її юридична особистість. Він вважав, що юридична особа – це організація, якій притаманні певні ознаки (організаційна єдність, майнова відособленість, участь у відносинах від свого імені, самостійна майнова відповідальність). Юридична особистість є встановленою законом мірою можливості і необхідності участі організації у цивільних та інших правовідносинах, визначення меж її правосуб'єктності [79, с. 51].

Оцінюючи вказану теорію юридичної особи, О.О. Красавчіков зауважує, що сутність будь-якої організації, як і суспільства в цілому, полягає не в самих по собі людях (індивідах), а в тих зв'язках і відносинах, в яких люди (їх соціальні групи, класи, держави) знаходяться один до одного, об'єднуючись для досягнення поставленої мети, а тому, на його думку, юридична особа – складне утворення, в якому поєднуються інтереси і воля трудового колективу та держави [79, с. 49-50].

Єдиного підходу до розуміння сутності юридичної особи нажаль немає. У цій проблемі вітчизняна правова думка, цілком зрозуміло, не виключення. Окремі з дослідників розглядають юридичну особу як організацію, яка є соціальною реальністю, що обумовлена ходом суспільного розвитку [135, с. 12]. Як певне структурне утворення, спеціально розрахованим на те, щоб володіти, користуватися і розпоряджатися майном, вступати у відносини в цивільному обігу і мати свою суб'єктивність у вказаному обігу [191, с. 6-7]. Інші розглядають юридичну особу як певний правовий статус, правосуб'єктність – можливість набувати права і обов'язки, яка не виходить від людини, але охороняється так само, як права і обов'язки фізичної особи. Цей статус набувають будь-які організаційно-правові утворення, якщо вони можуть мати відокремлене майно, інші майнові та особисті немайнові права, нести обов'язки, а отже, бути позивачами та відповідачами у судах, арбітражі та третейських судах» [19, с. 95].

Кількість та обсяг теорій юридичної особи є досить значним, тому у межах даного дослідження розглянути всі не видається можливим. Однак, викладене вище дає змогу констатувати, що опрацьовані підходи до розуміння юридичної особи тою чи іншою мірою розкривають різні аспекти, сторони даного правового явища.

Кожен з них не розкриває його з усією повнотою, так як, усім притаманна певна однобічність.

Юридична особа справді досить специфічний суб'єкт права, однак, безперечно – суб'єкт. Саме тому, надання юридичній особі такого статусу зумовлює необхідність встановлення такого правового режиму, за якого вказаний суб'єкт був би юридично (неодмінна умова) і фактично (настільки, наскільки це піддається регулюванню правовими засобами) здатним підлягати юридичній відповідальності, набувати та виконувати обов'язки з відшкодування шкоди, яка спричинена у результаті діяльності.

Як відомо, існує визначений ланцюжок: «правова поведінка – порушення норми закону – юридична відповідальність». Постає питання, яким чином ця система може бути застосована до юридичної особи?

Позитивну відповідь на поставлене питання, безумовно, зумовлює той факт що перший елемент ланцюжка знаходить своє втілення у значній кількості законів та інших нормативно-правових актів, які встановлюють певні правила поведінки для підприємств, установ, організацій. До таких можна віднести Цивільний Кодекс України, «Про господарські товариства», «Про банки та банківську діяльність» та ін. Відповідно до цих нормативно-правових актів юридична особа є учасником правових відносин і відповідно суб'єктом правової поведінки.

Отже, враховуючи положення глави 7 підрозділу 2 Цивільного кодексу України (Загальні положення про юридичну особу) та інших законодавчих актів юридичні особи – легалізовані суб'єкти, які наділені державою правом на участь у широкому колі правових відносин.

Наступним елементом ланцюга, який підлягає з'ясуванню є здатність юридичної особи вчинити порушення норм закону. Для відповіді на це питання можна підійти з формального боку, констатуємо для прикладу, що ст. 96 ЦК України передбачає відповідальність юридичних осіб, або, наприклад, що в самій назві Закону України «Про відповідальність підприємств, їх об'єднань, установ та організацій за порушення у сфері містобудування» 1994 р. встановлено, що юридична особа може вчинити порушення норм Закону. Оскільки перелік цих

порушень, закріплено в нормативному акті, можна говорити про те, що юридична особа все ж може вчинити протиправні дії.

Окрім того, видається, що своїми діями юридична особа може порушити норму права, уже на тій підставі, що такі норми, які встановлюють спеціальні правила поведінки для юридичних осіб передбаченні чинним законодавством України, а відповідно юридична особа може поводити себе принаймні двояко: виконувати ці норми або не виконувати, порушувати їх. Тому, на нашу думку, можливість порушення юридичною особою норм права є беззаперечною.

Протиправність тісно пов'язана з суспільною шкідливістю, тому з урахуванням вищевикладеного безумовним є те, що дії юридичної особи можуть бути суспільно шкідливими.

Що стосується здатності юридичної особи вчинити протиправне діяння, шляхом здійснення свідомого, вольового акту, то тут слід враховувати особливості колективної поведінки, адже саме колективним утворенням вона є. Внутрішній механізм групової поведінки складають міжособистісні відносини учасників колективу, з одного боку, і спільна мета та завдання з іншого. Спільна спрямованість групової поведінки визначається тими об'єктивними відносинами, в яких колектив перебуває з оточуючим суспільним середовищем. Однак досягти єдності мети і дії можна лише за умови, коли внутрішні взаємовідносини членів колективу належним чином врегульовані, узгоджені між собою і сприяють отриманню і реалізації спільного рішення. Звичайно, діяльність юридичної особи спрямована на досягнення спільної мети певним чином структурована і диференційована, і чим складніше колективне утворення, тим вищий рівень цієї диференціації. Це дає змогу говорити, що діяльність різних учасників колективу впливає на нього з різною силою. Залежить це, перш за все, від суспільної вагомості діяльності кожного з них [87, с. 138]. Але так чи інакше діяльність колективу реалізується переважно через діяльність людей, що входять до його складу. [116, с. 49]. І ці люди, які є складовими колективу, в нашому випадку юридичної особи, усвідомлюючи свою поведінку, безперечно усвідомлюють діяльність, окремі вчинки колективу, які саме їх поведінкою і формуються. Таке

усвідомлення є обов'язковим елементом як правомірної так і протиправної поведінки юридичної особи.

Тому маємо підстави стверджувати, що юридична особа може вчиняти протиправні дії і відповідно підлягати юридичній відповідальності (в залежності від ступеня суспільної шкоди до певного її виду), оскільки між цими категоріями існує нерозривний зв'язок. Юридична відповідальність це реакція на протиправні дії, їх прямий наслідок, а вчинення таких шкідливих для суспільства дій це єдина підстава для притягнення до відповідальності. За загальним правилом де є порушення норм Закону має бути відповідальність, де такого порушення немає відповідальності бути не може. [95, с. 130-131].

Юридична особа є особливим суб'єктом права. Однак, не зважаючи на це, відповідальність до якої вона може бути притягнута зберігає свої ознаки: забезпечена державним примусом, осуд протиправних дій та самого суб'єкта, який вчинив таку дію, настання відповідних негативних наслідків для цього суб'єкта.

Теорією права, в принципі, ніколи не заперечувалась можливість застосування правової відповідальності до юридичних осіб. Однак, заперечувалась і заперечується можливість застосування окремих її видів (кримінальної, адміністративної та ін.).

Натомість цивільно-правова відповідальність, навпаки є єдиним видом юридичної відповідальності, можливість застосування якої до юридичних осіб ніколи не ставилась під сумнів. Це зумовлено тим, що поняття юридичної особи розроблене саме цивільно-правовою наукою і для цивільного обігу. У ст. 80 ЦК України юридична особа офіційно визнається одним із суб'єктів цивільного права і цим ж нормативним актом передбачається її відповідальність (ст. 96 ЦК). Однак, у даному випадку не враховується загально правове значення цього суб'єкта.

Що ж до інших видів відповідальності, то питання про можливість притягнення до них юридичної особи не є остаточно вирішеним. Тут існують різні точки зору, ведуться суперечки та дискусії. Так, щодо адміністративної відповідальності юридичних осіб, яка в КУпАП не передбачена, то можливість її

існування в принципі науковцями не заперечується. Більше того, така відповідальність, яка за своїми ознаками може бути віднесена до адміністративної передбачена низкою законодавчих актів України, наприклад Законом України «Про пожежну безпеку» 1993 р. у ст. 35 якого передбачено, що за порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки, невиконання приписів посадових осіб органів державного пожежного нагляду, підприємства, установи та організації можуть притягатися до сплати штрафу; згаданим Законом України «Про відповідальність підприємств, їх об'єднань, установ та організацій за правопорушення у сфері містобудування» 1994 р.; ч. 2 п. 2 «Положення про порядок накладення та стягнення штрафів за порушення законодавства про захист прав споживачів» затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 1177 від 17 серпня 2002 р., яке встановлює, що виготовлення, реалізація товару, виконання робіт, надання послуг, які не відповідають вимогам нормативних документів, тягне накладення на суб'єктів господарської діяльності стягнення у вигляді штрафу; «Положенням про порядок накладення на суб'єктів господарювання штрафів за порушення законодавства в галузі електроенергетики та сфері теплопостачання» затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 1312 від 21 липня 1999 р.; «Положенням про порядок встановлення розмірів та накладення штрафів на підприємства, установи і організації, які здійснюють діяльність у сфері використання ядерної енергії, у разі порушення ними норм, правил і стандартів безпеки або умов дозволів на ведення робіт» затвердженої Постановою Кабінету Міністрів України № 708 від 29 червня 1996 р. тощо.

Однак, у зв'язку з тим, що це питання не знайшло свого чіткого і однозначного відображення в чинному законодавстві, частина вчених адміністративістів не надавали значення цій проблемі. Разом з тим різні її аспекти були висвітлені в працях Д.М. Бахраха, І.А. Галагана, В.І. Димченка, Е.В. Додіна, В.І. Новосьолова, Б.І. Пугінського, М.С. Студенікіної, О.П. Шергіна, О.М. Якуби та інших.

Що ж стосується кримінальної відповідальності юридичних осіб, то можливість її запровадження в Україні активно обговорюється. Хоча певні зрушення

у цьому напрямку наявні (Закон України «Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень» від 11 червня 2009 р.), однак, поки ще важко говорити про саме кримінальну відповідальність цих суб'єктів. Більше того, як видається, законодавець у цьому випадку пішов за аналогією з адміністративним правом, яке також у нормах Кодексу України про адміністративні правопорушення такого суб'єкта відповідальності не передбачає, а встановлюється така відповідальність окремими законами. Такий підхід з боку законодавця не досить зрозумілий. З одного боку цей крок здійснений у межах виконання взятих Україною на себе міжнародних зобов'язань (ст. 1 Закону України «Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень»), з іншого – існування окремого закону, який не передбачає внесення текстуальних змін у діючий КК України, однак фактично запроваджує новий інститут кримінального права не надто слушний. Крім того, така відповідальність настає лише за корупційні діяння. Якщо ж законодавець визнав за можливе притягнення юридичної особи до відповідальності за діяння передбачені Особливою частиною КК України (ст.ст. 209, 235-4, 235-5, 364, 365, 369 і 376), які вчинені певним колом фізичних осіб (керівником, засновником, учасником чи іншою уповноваженою особою) від її імені та в її інтересах, виникає цілком логічне запитання: невже юридична особа в такому випадку не може вчинити порушення закону в іншій сфері (екологічній, господарській тощо)? Більш детально зазначений нормативний акт буде розглянуто нижче.

Не зважаючи на той факт, що українському кримінальному праву не відома кримінальна відповідальність юридичних осіб, спираючись на зарубіжний досвід, можна стверджувати, що ця проблема потребує подальших наукових дискусій.

Підсумовуючи викладене маємо підстави зробити висновок, що юридична особа може бути суб'єктом як правомірної так і неправомірної поведінки. За вчинене протиправне діяння вона може і повинна бути притягнута до відповідного виду юридичної відповідальності. З точки зору теорії права та порівняльного правознавства, можна говорити що юридична особа може бути суб'єктом цивільно-правової, адміністративної та кримінальної відповідальності.

1.2. Генезис правової регламентації кримінальної відповідальності юридичних осіб

Проблема корпоративної кримінальної відповідальності виникла тоді, коли головна роль в економіці стала переходити від індивідуальних до колективних суб'єктів. Такого стану економіка досягла в умовах капіталістичної формації. Саме у цей період проявляється недостатність правового регулювання діяльності колективних утворень лише засобами цивільного та адміністративного законодавства.

Генезис фундаментальних положень сучасного кримінального права більшості держав світу, які не допускають кримінальної відповідальності юридичних осіб відбувся ще у період буржуазних революцій, коли в основу кримінальної відповідальності покладені нові принципи (відповідальність при наявності вини та індивідуальна відповідальність), що стали згодом «антиподами» відповідальності колективних суб'єктів. Починаючи із цього часу, особиста та винна відповідальність одержала закріплення у більшості кримінальних кодексів, які прийшли на зміну середньовічному законодавству, яке допускало відповідальність громад, гільдій. У підсумку притягнення до відповідальності корпорацій стало визнаватися неприпустимим. Це обґрунтовувалося тим, що корпорації не мають реальної волі, отже, до них не можна застосувати таке поняття як вина, яка є однією з обов'язкових умов для настання відповідальності.

Учені-юристи стверджували, що корпорація, будучи юридичною фікцією, не задовольняє закріпленим у законі вимогам *actus reus* (винна дія) і *mens rea* (винна воля, вина). Кримінальне право – зазначав ще у 1879 р. Р. Філлімор у Коментарях з міжнародного публічного та приватного права, – має справу з фізичними особами – істотами мислячими, що мають волю. Юридичні особи, не мають цих атрибутів, хоча через представництва та систему керування воля певних індивідів розглядається як воля корпорації, але тільки у певних межах. Для того, щоб була підстава для застосування кримінального закону, необхідна індивідуальна воля [223, с. 5].

З розвитком капіталізму та збільшенням кількості корпорацій багато держав запроваджують корпоративну відповідальність у кримінальне право, прагнучи у такий спосіб посилити свій вплив на економічні процеси та встановити заходи протидії злочинам, які можуть бути вчинені колективними суб'єктами приватного сектору. У зв'язку із цим в багатьох державах (насамперед державах загального права) у середині XIX ст. передбачається в кримінальному законодавстві можливість накладення каральних санкцій безпосередньо на юридичну особу. Відповідно ідея колективної кримінальної відповідальності була продовженням традиційних уявлень про юридичну відповідальність взагалі.

Однак, це не стосувалося норм вітчизняного кримінального права. Представники класичної школи, яка панувала у теорії радянського кримінального права, визнали суб'єктом злочину лише фізичну особу. Тому у вітчизняній літературі XIX – поч. XX ст., яка була присвячена кримінально-правовим дослідженням, заперечувалась можливість визнання корпорацій суб'єктом злочину і кримінальної відповідальності. Зокрема, проти такої ідеї виступав М.С. Таганцев. Він вважав, що за юридичними особами держава не може визнавати правоздатність у сфері злочинних діянь. Кримінальна відповідальність, зазначав дослідник, обумовлюється виною особи: все одно, чи буде ця вина умисною чи необережною, вона передбачає не лише правоздатність, але й дієздатність, а такої умови, звісно, не існує в особі юридичній, яка діє виключно через представників [157, с. 389-390].

Кримінальне законодавство дореволюційної Росії все ж передбачало відповідальність колективних утворень. Однак, існування таких заходів було викликано, скоріш, політичними мотивами, аніж правовими.

Приклади притягнення до відповідальності колективних утворень можна знайти у різні історичні періоди. Історичні пам'ятки, які збереглись до наших часів засвідчують, що за вчинення злочину фізичною особою у деяких випадках відповідальності підлягали також її родичі або громада чи взагалі сторонні особи. Іншими словами, «колектив» відповідав за свого члена або іншу особу [145, с. 466]. Наприклад, у нормах Руської правди (XI–XII ст.) розбійник видавався на

«поток и разграбление» з дружиною та дітьми. У XVII ст., дворянин, який вбив чужого селянина, міг розрахуватись з господарем вбитого, віддавши йому свого найкращого селянина з дружиною та дітьми [147, с. 398]. Також у Руській правді зазначено, що верв, на території якої було знайдено труп людини, підлягав відповідальності [142, с. 83].

У Белозерській статутній грамоті (1488 р.) в ст. 14 йшлося про відповідальність населення місцевості, де було знайдено труп, за ненадання допомоги у відшуканні вбивці [143, с. 191].

Набагато пізніше в «Уложення про покарання кримінальні та виправні» 1845 р., у перших його виданнях дослідники виявили кілька постанов, на підставі яких стягнення кримінального характеру накладались і на колективні утворення [155, с. 378]. У період громадянської війни відповідальність за укривання дезертирів чи ненадання допомоги в їх затриманні несли волості та села.

У Середньовіччя кровна помста розповсюджувалась на всю родину напасника, а за деякі злочини відповідальність покладалася на всю громаду, до якої належав злочинець. Вище згадане «Уложення про покарання кримінальні та виправні» в редакції 1885 р. закріплювало відповідальність єврейської громади за переховування військових втікачів з євреїв (ст. 530). Зазначена норма передбачала за цей злочин кримінальну відповідальність усієї єврейської громади, в якій переховувався військовий втікач, шляхом накладення грошового штрафу у розмірі 300 рублів за кожного втікача, якщо громада сама його не виявила і не видала владі. У свою чергу, у ст. 1224 даного Закону передбачалась відповідальність громади, яка відпустила повторно по паспортам, свідоцтвам та іншим актам людей, які не могли утримувати себе своєю працею, якщо ці люди будуть знову затримані за жебрацтво. Дещо пізніше зазначений Закон був суттєво оновлений, однак вказані норми були збережені, лише певних змін зазнали текст і нумерація статей (ст. 1224 отримала номер 985) [179, с. 819].

Крім зазначених статей, кримінальна відповідальність організацій встановлювалась ст. 661 цього Закону за невиконання покладених обов'язків щодо соляного управління. [179, с. 411].

Хоча у наведених прикладах передбачалась, скоріш, колективна відповідальність фізичних осіб, аніж юридичних, введення й такого виду кримінального переслідування слугувало передумовою для наукових дискусій, які розвивались у напрямку корпоративної відповідальності. Посилаючись на зазначені вище статті П.П. Пусторослев писав: «Лише деякі з небагатьох культурних кримінальних законодавств, як наприклад, Російське уложення про покарання і нью-йоркське кримінальне уложення, визнають за загальним правилом злочинцем фізичну особу, індивідуальну людину, а як виключення зараховують до можливих виконавців деяких злочинів певних юридичних осіб» [134, с. 201-202].

Загалом зазначені статті суперечили теорії кримінального права того часу, яка ґрунтувалась на принципах індивідуальної вини і тому Уложенням 1903 р. ці норми не передбачались.

У перші роки радянської влади проблема кримінальної відповідальності юридичних осіб отримала нових прихильників. Однак, інтерес до неї був виключно практичний. Засновники Радянської держави, у склад якої увійшла Україна, чітко розуміли ту історичну місію, яку виконали конфіскаційні заходи, які застосовувались до колективних суб'єктів у середньовічній Європі при централізації земель. Тому не дивно, що при виданні перших декретів, які містили норми кримінального права, корпоративна відповідальність згадувалась досить часто.

Законодавство тих років спеціально не виділяло юридичних осіб як суб'єктів злочину і кримінальної відповідальності. До того ж не існувало чітких меж між адміністративними та кримінальними заходами. Проте, наскільки широко застосовувались заходи репресії щодо корпорацій свідчать багаточисельні декрети та постанови перших років Радянської влади. У хронологічній послідовності зазначимо лише найбільш відомі з них. Для прикладу, були видані наступні акти: Декрет Ради Народних Комісарів (далі РНК) від 7 грудня 1917 р. «Про конфіскацію та оголошення власністю Російської Республіки всього майна Акціонерного товариства Богусловського гірничого округу»; Декрет РНК від 14 грудня 1917 р. «Про заборону угод з нерухомістю»; Декрет РНК від 27 грудня 1917 р. «Про конфіскацію всього майна акціонерного товариства Кіштимського гірничого

округу»; Декрет РНК від 26 січня 1918 р. «Про конфіскацію акціонерних капіталів колишніх приватних банків».

Заходи репресії застосовувались до корпоративних утворень не лише з політичних, але також з економічних мотивів. Про це свідчить Декрет РНК від 9 травня 1918 р. «Про надання Народному Комісаріату Продовольства надзвичайних повноважень по боротьбі зі сільською буржуазією, яка переховує хлібні запаси і спекулює ними». Відповідно до зазначеного декрету підлягало конфіскації майно як окремих осіб, так і всієї спільноти за розтрату хлібних запасів і відмову доставляти їх на збиральні пункти.

У 1920-ті рр. минулого століття тенденція щодо кримінальної відповідальності корпоративних утворень збереглась. Як правило, у законодавчих нормах навіть не робили розрізнення між відповідальністю організацій і їх посадових осіб. Для прикладу у постанові Ради праці і оборони (далі РПО) від 12 серпня 1921 р. «Основні положення про заходи щодо відновлення великої промисловості та підняття і розвитку виробництва» зазначалось, що правління об'єднання (підприємства) несе повну відповідальність за невиконання виробничого плану, якості виробів, збереження майна і відповідає за свої дії не лише в адміністративному порядку, але й у суді.

З великою точністю визначалась відповідальність юридичної особи відповідно до постанови РПО від 10 листопада 1922 р., яке зазначало: «У випадку виявлення при обстеженні чи ревізії кредитної установи вагомих порушень уставу чи зловживань, Народному Комісаріату Фінансів надається право виходити з поданням про закриття кредитної установи до Ради Праці та Оборони, якою приймається постанова про таке закриття» [161, с. 247].

У відповідності до постанови Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету (ВЦВК) та РНК СРСР від 21 вересня 1922 р. за порушення правил залучення населення до праці у порядку трудової і гужової повинності повітові та волосні виконкоми карались відповідно до ст. 106 КК РРФСР 1922 р. (перевищення влади). Постановою Народного Комісаріату юстиції і Наркомпраці суб'єктом злочину у галузі трудових відносин були визнані відповідальні наймачі, як фізичні, так і юридичні особи.

Кримінальній відповідальності підлягали також домоуправління та їх посадові особи за видачу завідомо неправдивих посвідчень про матеріальний стан безробітного, про його роботу за наймом. Вказані суб'єкти підлягали відповідальності за ст. 116 КК РРФСР 1922 р., тобто за службове підроблення.

Політика застосування кримінальної відповідальності до корпорацій продовжувалась й після прийняття КК 1926 р. Однак, кримінально-правова теорія тих років притримувалась іншої точки зору. Заперечуючи можливість притягнення корпоративних утворень до кримінальної відповідальності С.В. Познишев у 1920-х рр. зазначав: «...визнання юридичних осіб можливими суб'єктами злочину повинно б було призвести до створення особливих правил для їх кримінальної відповідальності; введення таких особливих правил тільки б ускладнювало роботу законодавця і судді...проти такого ускладнення не можна було б заперечити, якщо б воно було викликано певним інтересом, дійсною потребою» [125, с. 53].

Правові джерела 1920–30-их рр. свідчать про те, що відповідальність колективних утворень застосовувалась не лише судами, але й іншими органами, наприклад колегіями ОДПУ (Об'єднаного Державного Політичного Управління). При цьому вона передбачалась не лише нормами кримінального закону.

У період колективізації репресії зазнали т.зв. куркульські господарства. Так, у постанові ЕКОСО (Економічна Рада при РНК) від 1 вересня 1930 р. «Про виконання на території РСФСР планів контрактації і заготівлі худоби у 1930 р. для централізованого постачання м'ясом робітничих центрів» відповідальності підлягали куркульські господарства, які не виконали обов'язкових завдань сільрад по здачі худоби. Іншою постановою ЦВК та РНК СРСР від 27 квітня 1934 р. «Про стягнення невиконаних у термін натуральних постачань і грошових платежів та про конфіскацію майна по суду» визначалась конфіскація всього майна куркульських господарств. Вказаною постановою було викликано хвилю беззаконних дій, у результаті яких у найбільш заможних господарств конфіскувалось все майно, що відображалось на цілком невинних людях.

Негативне ставлення до даного інституту було закладено доктриною радянського кримінального права, яка гнівно критикувала «реакційну» сутність

кримінальної відповідальності юридичних осіб, використовувану капіталістичними державами в якості інструменту боротьби із прогресивними організаціями.

Відомий вислів В.І. Леніна про те, що «... ми нічого приватного не визнаємо, для нас усе в області господарства є публічно-правове, а не приватне» [91, с. 398], як відомо, вирішило у негативну сторону питання про самостійний публічно-правовий статус корпорацій. Крім того, майже повна ліквідація приватного сектору привела до того, що колективні суб'єкти могли існувати тільки як елементи адміністративно-командної системи керування економікою. Це, у свою чергу, зумовило усунення інституту відповідальності юридичних осіб, оскільки держава не могла одночасно вчиняти правопорушення, і саме до себе застосовувати санкції. На цьому ґрунті принцип особистої винної відповідальності, як протипага відповідальності корпорацій, зводився у ранг прогресивних досягнень вітчизняної доктрини. У руслі даної концепції були прийняті всі КК РРФСР 1922, 1926 і 1960 років [101, с. 20]. Виключенням не стали й КК УРСР 1922, 1927, 1960 рр.

Окрім того, з 1961 р. як самостійний інститут перестала існувати навіть адміністративна відповідальність юридичних осіб. Підставою для цього стало прийняття 21 червня 1961 р. Президією Верховної Ради СРСР Указу «Про подальше обмеження застосування штрафів, що накладають в адміністративному порядку». У цьому Указі зазначалось, що у зв'язку із зміцненням державної дисципліни у діяльності установ, підприємств і організацій та подальшому підвищенні особистої відповідальності посадових осіб, скасовувалось накладення штрафів в адміністративному порядку на підприємства, установи, організації та встановлювалося, що штрафи накладаються на тих посадових осіб, які у порядку виконання своїх службових обов'язків повинні були вживати заходів до своєчасного виконання установлених правил. Рік по тому аналогічний Указ прийняла і Президія Верховної Ради РРФСР. Проте, законодавець згодом запровадив кілька складів адміністративних правопорушень, за які покаранню підлягала саме юридична особа [109, с. 19].

У наступні роки ідея кримінальної відповідальності корпорацій дедалі відхилялась. Встановлення адміністративно-командної системи, ліквідація

приватної власності і оголошення пріоритетних завдань кримінальної політики, яка ставила державні інтереси вище особистих, не давала змоги для розвитку цієї проблеми. І лише з початку 90-х рр. ХХ ст., коли у пострадянських державах розпочався поступовий перехід до ринкових відносин, ідея кримінальної відповідальності юридичних осіб знову набула актуальності. І як кримінально-правова проблема відповідальність колективних суб'єктів почала розвиватись з другої половини ХХ ст. [119, с. 265].

Кардинально протилежна ситуація щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб була у зарубіжних державах.

Приклад покарання колективних суб'єктів можна знайти ще у Саксонському зерцалі, автором якого є Ейке фон Репков. Так, відповідно до зазначеного джерела селянська община зобов'язана була платити штраф, якщо вона «...обведе ровом чи обнесе огорожею землю іншої общини і буде з цієї причини призвана до відповіді». Однак якщо община ухилялась від відповідальності, то її староста повинен був сплатити штраф і зобов'язаний був відшкодувати завдану общиною шкоду [146, с. 53]. Також у даному джерелі можна знайти інший приклад: «Якщо порушника миру тримають у замку безпідставно і суддя буде запрошений туди призовом про допомогу і буде витребувана належним чином видача порушника миру так, що це у замку могло бути почуто, і якщо вони тоді по праву не видадуть його, то замок і всі хто у ньому знаходяться оголошуються під підозрою» [146, с. 54].

Реальність колективного утворення, як можна переконатись з наведених прикладів, автором «Саксонського зерцала» вбачалась в ототожненні конкретної спільноти з його учасниками. Однак на зазначене джерело права більшою мірою, мабуть, вплинуло учення про *persona ficta*. З одного боку вбачалась необхідність при наявності для цього достатніх підстав, застосування покарання до колективного суб'єкта. З іншого – розглянуті спільноти у якості індивіда не відповідали певним вимогам, яким відповідали лише люди.

Серед значної кількості концепцій того часу новизною відзначалась теорія яскравого представника школи постглюсаторів Бартоло. Він намагався обґрунтувати

деліктоздатність колективних утворень наступним чином. В основу деліктоздатності спільноти він ставив діяння його членів. При цьому карані делікти, які повинні були ставитись у вину співтовариству, він поділяв на дві категорії. До першої з них відносяться делікти, які проявлялись у діяннях членів колективного утворення, фізичних осіб, які входили у склад керівного органу, а також діяння самих керівників (*delicta propria*). До другої категорії належать делікти окремих членів спільноти, які виконували рішення керівних органів (*delicta impropria*). За порушення першого роду (*delicta propria*) члени колективного утворення повинні були підлягати відповідальності як співучасники, а корпорація, в особі органів управління, відповідали як виконавець. За порушення другого виду (*delicta impropria*), згідно теорії Бартоло, колективне утворення повинно було підлягати відповідальності як підбурювач або організатор, а окремі його члени як виконавці. При цьому невинуваті члени спільноти (діти, неосудні особи, а також усі хто був непричетний до правопорушення чи злочину) звільнялись від відповідальності. У якості покарання по відношенню до колективних суб'єктів згідно з цією теорією допускались штраф, конфіскація, позбавлення привілеїв, позбавлення певних прав [119, с. 272-273].

Теорія Бартоло, цілком очевидно, мала риси принципу особистої винної відповідальності і цим досить суттєво відрізнялась від учення про *persona ficta*. У найбільш загальному вигляді відмінність полягало у тому, що каране діяння, яке було вчинено органом колективного утворення, ставилось у вину не співтовариству як абстрактній категорії, а конкретним особам у межах їх особистої участі у протиправному діянні.

В останні десятиліття середніх віків ніхто вже не сперечався про деліктоздатність юридичної особи, визнаючи тим самим, у слід за Бартоло, що фікція особистості корпорації не суперечить її деліктоздатності, відповідно звідси допускалась можливість застосування покарань щодо неї. У такій формі вчення Бартоло про колективну кримінальну відповідальність було сприйняте законодавством Німеччини і залишалось основою для доктрини і судової практики досить довгий час.

В епоху абсолютизму відносно суверенні міста Німеччини, Італії, Франції та інших держав поступово втрачали свою самостійність. Абсолютизм виходив з того, що корпоративні утворення повинні бути виключені з політичного життя, а індивід, будучи підданим, повинен був підлягати безпосередній юрисдикції держави. Тому можливість покарання колективних суб'єктів ставала малоімовірною. Для абсолютних монархій було властиве подальше зміцнення влади, у якій не знаходили місце іншим, крім державних органів, колективним утворенням [119, с. 274].

Однак, ідеї просвітництва призвели до зміни цінностей у співвідношенні «індивід-колективне утворення». Ці зміни дали поштовх до розвитку нових підходів до проблеми відповідальності колективних суб'єктів.

У зазначену епоху можна виділити вчення німецького філософа Мальбланка. Він виходив з того, що відповідальність і покарання колективного утворення є нічим іншим, як відповідальністю його членів, при наявності у них єдиної мети. Суть колективного утворення, на думку Мальбланка, полягає в єдності діяльності його учасників. Цей вчений стверджував, що саме колективне утворення, будучи категорією абстрактною, деліктоздатністю володіти не могло через відсутність в абстрактній категорії вини, а також через неможливість підлягати покаранню у вигляді смертної кари чи позбавлення волі [199, с. 46].

У цей час у Німеччині почали з'являтися догматичні аргументи проти притягнення до відповідальності колективних суб'єктів. Як зазначає Н.Н. Jescheck, спровокувало це до появи т.зв. «тріади контраргументів»: 1) колективні суб'єкти не можуть вчиняти самостійних дій; 2) до них не можна застосувати таку категорію як вина; 3) вони не можуть бути покарані санкцією, яка включає в себе морально-етичний елемент [215, с. 204].

Баварський кримінальний кодекс 1813 р. безапеляційно запровадив принцип індивідуальної кримінальної відповідальності і дискусія на тему відповідальності корпорацій у цій державі завершилась.

Однак, у кін. XIX ст. у зв'язку з розвитком господарської сфери і зростанням ролі корпорацій знову повернулися до питання про відповідальність колективних

суб'єктів. У цей період юридичну особу визнають суб'єктом кримінальної відповідальності у Англії, США та інших державах світу.

Так, становлення кримінальної відповідальності корпорацій в Англії спочатку виключалось. Це було зумовлено вимогою права про те, що підсудний сам особисто повинен з'явитись до суду. У відомій промові англійський правник лорд Chancel Edward Thurlow, супротивник притягнення колективних суб'єктів до відповідальності, стверджував, що корпорація немає сумління, так як, вона немає душі і тіла, яке можна покарати [197, с. 8].

Однак у середині XIX ст. у державах загального права (Англія, США) суди почали в окремих випадках притягати до кримінальної відповідальності корпорації за невиконання власних обов'язків, покладених на них законом, а згодом і за неналежне вчинення правомірних дій, результатом яких стало заподіяння шкоди суспільству [29, с. 53]. Слід підкреслити, що ця шкода повинна мати такий рівень суспільної небезпеки, що застосування санкцій інших галузей права фактично було неадекватне даній шкоді.

В Англії було встановлено наступне правило: у разі злочинного вчинку (misfeasance) до відповідальності за обвинувальним актом завжди міг бути притягнений сам службовець або агент, що фактично вчинив злочин. Бездіяльність (non fea-sance), у свою чергу, не може бути інкримінована фізичній особі, а лише самій корпорації [221, с. 110].

Визнання юридичної особи суб'єктом злочину в Англії відбулося у середині XIX століття [164, с. 45]. У 1846 р. Лорд Детлем виніс рішення у справі «The Queen vs Great North of England Railway Co.» (королева проти компанії Велика залізниця Півночі Англії), в якому вказав, що корпорації можуть визнаватися суб'єктом злочину за вчинення неналежним чином правомірних дій [16, с. 12].

Також виданий у 1889 р. International Act не виключав можливості визнання корпорації суб'єктом злочину, за винятком злочинів, які юридична особа не може вчинити (наприклад вбивство, наклеп та ін.). З 1944 р. стало можливим притягнення корпорацій до відповідальності як виконавців так і співучасників. При цьому досить часто використовується принцип «alter ego» [119, с. 282].

Загальні засади кримінальної відповідальності юридичних осіб були встановлені Законом «Про інтерпретацію» 1978 року, згідно якого юридична особа у Англії може підлягати кримінальній відповідальності за корупційні діяння, відмивання доходів і фінансування тероризму. Відповідно до зазначеного Закону під суб'єктом, який підлягає відповідальності за вчинення статутного злочину, якщо інше не передбачено законом, розуміється корпорація [119, с. 281].

Кримінальне законодавство США, яке розвивалось на основі англійського загального права, протягом довгого часу питання про відповідальність корпорацій розглядало у практичній площині. Так, у 1887 р. був прийнятий Закон про торгівлю між штатами, а у 1890 р. – антитрестовий кримінальний закон Шермана, які діють до цього часу. З їх прийняттям стає очевидним намір законодавця здійснювати боротьбу з небезпечними проявами діяльності корпорацій у сфері економіки шляхом застосування кримінально-правових санкцій до корпоративних суб'єктів [119, с. 279].

У США, на фоні економічного зростання, збільшення кількості корпорацій, підвищення їх ролі у суспільному житті постала необхідність більш жорсткої регламентації та контролю за їх діяльністю. На початку ХХ ст. Конгрес США в Акті Елкінса (Elkins Act) сформулював положення, що дія чи бездіяльність службовця корпорації у межах своїх повноважень вважається дією чи бездіяльністю самої корпорації. Це положення у 1909 р. розглянув Верховний Суд США на предмет його конституційності у справі «New York Central & Hudson River Railroad Co.» vs «United States». При слуханні апеляції на обвинувальний вирок проти New York Central за порушення Акту Елкінса адвокат аргументував невідповідність Конституції розділу I Акту про відповідальність корпорації за дії службовців, агентів та співробітників тим, що накладання штрафу на корпорацію за дії її співробітників зводиться до відбирання грошей у безневинних акціонерів та їх покарання без належного судового процесу. Верховний Суд не погодився з таким твердженням, визнавши можливість кримінальної відповідальності корпорацій [16, с. 12].

Кримінальну відповідальність юридичних осіб запроваджують в законодавство й інших держав. Так, у судовій практиці Італії та Франції часів XIII-XVI ст. також можна знайти значну кількість прикладів винесення судових рішень про покарання міст, общин, гільдій та інших корпоративних утворень. Італійські статuti середньовіччя допускали можливість покарання міста, волості в яких було вчинено злочин щодо їх пана (наприклад Римський статут 1362 року) [222, с. 33]. У середньовіччі можливість покарання колективу за дії вчинені його членом було передбачено в іспанському праві, праві Королівства Сицилії, канонічному праві (покарання екскомуніки накладалось на ціле місто чи регіон) [197, с. 7].

Серед перших законодавчих актів на теренах континентальної Європи, які безпосередньо встановлювали кримінальну відповідальність юридичних осіб, згадується французький Ордонанс 1670 р. У ньому був передбачений розділ, який стосувався покаранню товариств, окремо визначивши види та порядок призначення покарань для міст [86, с. 70].

Він передбачав для корпорацій, асоціацій та інших об'єднань застосування покарань майнового характеру: грошові штрафи, викупи, виплати, а для міст, як особливих об'єднань, специфічні покарання: зруйнування, позбавлення певних прав, привілеїв або пільг, відшкодування спричиненої шкоди [28, с. 3].

З часом у Франції практика притягнення колективних суб'єктів до відповідальності була припинена, і відповідальності підлягали виключно фізичні особи. Ключове значення тут мала Французька революція (1789-1794 рр.), яка нанесла нищівний удар по ідеї колективних суб'єктів і КК 1810 р. вже не передбачав кримінальної відповідальності юридичних осіб [164, с. 307]. Хоча ст. 428 КК Франції 1810 р., яка була відмінена у 1957 р., передбачала відповідальність за порушення норм про власність на літературний твір, зокрема, накладення штраф і конфіскацію прибутку. Ці санкції могли застосувати до будь-якої асоціації артистів, які демонстрували у своєму театрі драматичний твір з порушенням законів і регламентів про право власності акторів [86, с. 71].

Однак, іншими законами Франції передбачалася кримінальна відповідальність юридичних осіб. Як відомо у Франції норми кримінального

законодавства передбачені не лише КК, хоча законодавець прагне до найбільш повної кодифікації правових норм. Зокрема, ст. 36 Закону від 9 грудня 1905 р. «Про відділення церкви від держави» зазначала, що відповідальність за несплату штрафу, призначеного священникові за вчинення порушення так званого *police de cultes* (законодавства про культу), несе релігійна організація [209, с. 589]. Законом від 19 липня 1934 р. про морську торгівлю була встановлена солідарна кримінальна відповідальність капітана корабля і власника корабля, який міг бути не лише фізичною, а й юридичною особою. Не чинна сьогодні ст. 26-2 Кодексу Франції про працю визнала підприємство – юридичну особу відповідальною за сплату штрафу і судових витрат, призначених його працівникові обвинувальним вирокком суду за вчинений з необережності злочин на виробництві. Закон від 14 січня 1933 р. про боротьбу з торгівлею дітьми під виглядом усиновлення передбачав кримінальну відповідальність як фізичних осіб, так і організацій.

Важливе значення також мав Ордонанс від 5 травня 1945 р. про кримінальне переслідування установ преси, які співпрацювали з окупантами в роки другої світової війни. Поряд з фізичними особами – власниками установ преси – кримінальній відповідальності могло підлягати будь-яке товариство, асоціація, синдикат у якості виконавця чи співучасника злочинного діяння. У сфері мовлення (преси і друкованих видань) в той час дуже рідко власниками відповідних установ були фізичні, а не юридичні особи. Відповідно, Ордонанс у принципі був розрахований для застосування щодо організацій.

У цьому Ордонансі вперше були визначені підстави кримінальної відповідальності юридичної особи: а) діяння вчинене від імені юридичної особи; б) діяння вчинене на користь юридичної особи; в) діяння вчинене органами чи керівниками юридичної особи. Передбачались наступні види покарань, які застосовувались до юридичної особи: припинення діяльності юридичної особи із заборону її відновлення; конфіскація майна (повна або часткова); опублікування вироку суду [85, с. 50-51].

Такі норми французького законодавства багато у чому суперечливі. Інколи до відповідальності могли бути притягнуті організації, які не мали статусу юридичної

особи, не рідко як покарання до юридичної особи застосовувалось тюремне ув'язнення, хоча мова йшла про організацію. [86, с. 72].

Проект КК Франції, який був розроблений спеціальною комісією у 1934 р., значне місце виділяв кримінальній відповідальності юридичних осіб. Згідно положень цього проекту організація притягалася б до відповідальності у випадку вчинення злочину чи проступку органами юридичної особи, від її імені та з використанням наданих їм засобів [229, с. 44].

Однак наступні історичні події, пов'язані з початком другої світової війни, змусили французького законодавця припинити будь-які законопроектні роботи, тому цей проект навіть не пройшов обговорення у законодавчому органі.

У другій половині ХХ ст. французькі юристи черговий раз повертаються до ідеї кримінальної відповідальності юридичних осіб. Вказана ідея, у цей період, зустріла ряд суттєвих заперечень. Це зумовлено розвитком у Франції в сер. ХІХ ст. уже згаданої теорії фікції, яка заперечувала існування юридичної особи як окремого, самостійного суб'єкта. Однак, це не перешкодило у КК Франції 1992 р., який вступив у дію з 1994 р., передбачити можливість притягнення до кримінальної відповідальності будь-якої юридичної особи за виключенням держави.

КК ФРН був розроблений на основі Кримінального Уложення Німецької імперії 1871 р. Дане Уложення ґрунтувалось на ідеях класичної школи кримінального права з її теорією психологічного розуміння вини, яка виключала можливість притягнення до відповідальності корпорацій. Необхідність вирішення цієї проблеми зумовлено зверненням уваги на наявність адміністративної відповідальності юридичних осіб у законодавстві Німеччини. Визнається, що питання ставлення у вину – це, головним чином, проблема впливу дій органу корпорації на відповідальність цілісного суб'єкта. Вирішення цього питання має значення не лише для кримінального чи адміністративного, але й для цивільного законодавства. У зв'язку з цим професор К. Шмідт розглядає проблематику ставлення у вину за поведінку органів об'єднань. Передумови кримінальної відповідальності, на його думку, наступні: а) вона настає лише за дії законних органів корпорації; б) вказані органи діють як представники об'єднання; в) ці органи діють у межах своєї компетенції; г) відповідальність настає перед третіми

особами і обґрунтовується перед учасниками.

У результаті таких дискусій у ФРН була запроваджена квазікримінальна (адміністративно-кримінальна) відповідальність юридичних осіб, яка передбачена § 14 КК.

Такий вид відповідальності розвивався й у законодавстві найближчих сусідів України. Так, у Республіці Польща однією з перших спроб притягнення юридичної особи не лише до майнової відповідальності передбаченої цивільним законодавством став Закон «Про картелі» від 13 липня 1939 року, який передбачав у своїх приписах можливість притягнення колективного суб'єкта до кримінальної відповідальності [220, с. 145]. Прийнятий 16 квітня 1993 року Закон «Про боротьбу з недобросовісною конкуренцією» передбачив адміністративну відповідальність юридичних осіб за активне хабарництво [8, с. 57].

З прийняттям Закону «Про відповідальність колективних суб'єктів за дії, заборонені під загрозою покарання» від 28 жовтня 2002 р. була запроваджена кримінальна відповідальність юридичних осіб і колективних суб'єктів, які не мають статусу юридичної особи.

Крім того, впродовж ХХ ст. кримінальна відповідальність юридичних осіб з'являється й у законодавстві багатьох інших держав. Так, для прикладу, відповідно до Закону Ірландії «Про тлумачення» 1937 р. кримінальне законодавство, яке стосується фізичних осіб може застосовуватись також до осіб юридичних, у 1947 р. в Японії був прийнятий антимонопольний закон, що передбачав кримінальну відповідальність корпорацій. У 1976 р. кримінальна відповідальність юридичних осіб була запроваджена у Голландії, Кримінальний кодекс якої у ст. 51 поряд з фізичною особою визнав за можливе притягати до відповідальності і юридичну особу. Така відповідальність запроваджена у 1982 р. – в Португалії, у 1988 р. в Китайській Народній Республіці, що цікаво, вперше у нормативній практиці соціалістичних держав. У 1991 р. КК Норвегії доповнений секціями 48а та 48b, які передбачали відповідальність організацій за вчинення злочинних дій. У 1995 р. юридичну особу визнано суб'єктом злочину у Фінляндії. Кримінальна відповідальність юридичних осіб була передбачена КК Бельгії 1999 р. та Законом

«Про відповідальність юридичних осіб за злочинні діяння» Словенії того ж року, у 2002 р. кримінальна відповідальність юридичних осіб запроваджена у КК Естонії. З 2003 р. така відповідальність введена в Хорватії та Молдові. У 2004 р. кримінальна відповідальність корпорацій з'явилась в Угорщині. У цьому ж році в КК Македонії були внесені зміни, які встановлювали кримінальну відповідальність цього суб'єкта права. Крім того, юридична особа підлягає кримінальній відповідальності в Канаді, Данії, Ірландії, Мальті, Швеції, Албанії, Ісландії, Чорногорії, Йорданії, Лівані, Сирії, Індонезії, у кримінальних кодексах ряду африканських держав (колишніх французьких колоніях), зокрема Того і Кот Дівуар та ін. У Швеції, Австрії, Іспанії, Італії та ФРН встановлена квазікримінальна (адміністративно-кримінальна) відповідальність юридичних осіб.

Підсумовуючи можна зробити висновок, що інститут кримінальної відповідальності юридичних осіб у зарубіжних державах формувался протягом значного проміжку часу. Постановка питання про доцільність існування кримінальної відповідальності юридичних осіб мала сенс і викликала жваві дискусії на Заході тоді, коли юридична особа, будучи породженням цивільного права, підпадала під дію винятково норм про цивільно-правову відповідальність. Мова йде, насамперед, про XIX ст. з його бурхливим зростанням економіки, виникненням різноманітних економічних конструкцій типу акціонерного товариства, цивілістичною юридизацією даних конструкцій і т.д.

Технологізація економічного життя призвела вже у першій половині XX ст. до стрімкого росту публічно-правових заборон у сфері економіки, до необхідності введення різноманітних санкцій. У такій ситуації відповідь на запитання що хвилювало у XIX ст. юристів стала очевидною: державна репресія може бути застосована не лише до фізичних, але і до юридичних осіб.

Запровадження цього інституту до законодавства держав, які мають багатовікові традиції, що опирались на відповідальність виключно фізичних осіб, безсумнівно, було важливим кроком. Воно мало вагоме значення не лише для національного законодавства окремої держави, але й стало значним поштовхом для розвитку цього інституту загалом.

Однак, як видається, розгляд встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб у зарубіжних державах не дає відповіді на всі запитання. Тому ґрунтовного вивчення потребує сучасний стан та досвід зарубіжних держав щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб, що є корисним і доцільним для вітчизняної правової думки з огляду на можливе запровадження такого виду відповідальності у національне законодавство України.

Заслуговують на увагу питання встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб на міжнародному рівні. Так, початок ХХ століття ознаменувався палкою дискусією на тему впровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб на міжнародному рівні. Якщо, раніше допускалась лише можливість притягнення юридичної особи до кримінальної відповідальності, але не було розроблено її концепції, то на даному етапі почався процес надання такій відповідальності конкретного правового виміру.

У кримінальних кодексах більшості держав континентальної Європи був закріплений класичний принцип особистої винної відповідальності тому ідея встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб не знаходила підтримки. Однак, вже у 1929 р. на Міжнародному конгресі з кримінального права (AIDP), який відбувся у Бухаресті розглянули питання про можливість притягнення юридичної особи до кримінальної відповідальності, під кутом зору її відповідності принципу справедливості кримінального права та висловились за встановлення такої відповідальності. Визначено три умови за яких юридична особа може підлягати кримінальній відповідальності: 1) працівник виконує завдання юридичної особи; 2) працівник діє з власної ініціативи, однак в інтересі юридичної особи; 3) працівник виконує рішення, яке було ухвалено загальними зборами [220, с. 30]. Постулати визнання юридичної особи суб'єктом злочину також були відображені на аналогічних Конгресах AIDP у Гамбурзі у 1979 р., в Каїрі у 1984 р., в Ріо де Жанейро у 1994 р.

Певне значення щодо запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб також мали рішення Міжнародного трибуналу, який у ході

Нюрнберзького процесу над нацистськими злочинцями визнав, що держава та її організації можуть бути суб'єктами міжнародних злочинів.

У 1978 р. відбувся X Міжнародний Конгрес з кримінального права в Будапешті, на якому опрацьовано концепцію «діяння за когось іншого». У цьому ж році Європейський комітет з питань злочинності Ради Європи виніс рекомендацію щодо визнання юридичної особи відповідальною за екологічні злочини, яка у 1985 р. була підтверджена Сьомим конгресом ООН з попередження злочинності та поводження з правопорушниками.

Особливий інтерес щодо визнання юридичної особи суб'єктом злочину викликає Рекомендація № 88(18) Комітету міністрів країн-членів Ради Європи щодо відповідальності підприємств – юридичних осіб за правопорушення, які вчиняються ними під час здійснення господарської діяльності від 20 грудня 1988 р. прийнятої на 420 нараді заступників міністрів та Меморандум з коментарями до цієї рекомендації.

У вказаних міжнародних документах йдеться про кримінальну відповідальність підприємств – юридичних осіб, які ведуть господарську діяльність. В ст. 17 Меморандуму з коментарями прямо зазначено, що дані рекомендації не поширюються на установи, які здійснюють урядові функції або наділені верховною владою.

У розділі першому «Відповідальність» і розділі другому «Штрафні санкції» Додатку до Рекомендації № R (88)18 виділено *десять принципів*, на яких доцільно ґрунтувати кримінальну відповідальність юридичних осіб.

Перший з них стосується кола злочинів, за які доцільно встановлювати кримінальну відповідальність. Зазначимо, що чіткого переліку злочинів, за вчинення яких доцільно встановлювати кримінальну відповідальність юридичних осіб, в Рекомендації, Додатку та Меморандумі немає. У Рекомендації звертається увага на необхідність застосування кримінального права для захисту навколишнього середовища, у боротьбі з економічними правопорушеннями та для захисту прав споживачів. Однак, у ст. 1 Додатку до Рекомендації міститься пропозиція більш широкого змісту – застосовувати кримінальну відповідальність за

правопорушення, вчинені юридичними особами під час ведення ними своєї діяльності, включаючи випадки, коли правопорушення не пов'язане з виконуваними юридичними особами завданнями.

Другий принцип закріплений у ст. 2 Додатку до Рекомендації № R (88)18. Суть його полягає у наступному: підприємство підлягає кримінальній відповідальності незалежно від того, чи була встановлена конкретна фізична особа, в діянні якої є склад злочину.

Третій принцип стосується покарання юридичних осіб – підприємств. Необхідність притягнення юридичної особи до кримінальної відповідальності доцільна у тих випадках, коли цього вимагає характер правопорушення, ступінь вини юридичної особи – підприємства, наслідки правопорушення для суспільства і необхідність попередження правопорушень. У таких випадках, як вказано в ст. 21 Меморандуму з коментарем до Рекомендації № R (88)18, може виявитись необхідність відійти від традиційних концепцій вини і використати систему відповідальності, засновану на соціальній вині. Йдеться, зокрема, про т.зв. «сувору відповідальність», коли для притягнення підприємства – юридичної особи до кримінальної відповідальності достатньо встановлення лише самого факту вчинення правопорушення і не потрібно доведення вини правопорушника (наприклад, при торгівлі неякісними чи фальсифікованими продуктами харчування, незаконному зберіганні і поширенні наркотиків, порушенні санітарних правил, правил пожежної безпеки, правил охорони праці і т.п.).

Поряд з кримінальною відповідальністю доцільно використовувати адміністративну відповідальність, коли стягнення на підприємства накладаються адміністративними органами під контролем суду. Тобто, пропонується т.зв. квазікримінальна відповідальність.

Четвертий принцип. Підприємство – юридична особа має звільнитися від відповідальності у тих випадках, коли керівні органи підприємства не були задіяні у вчиненні правопорушення і приймали всі необхідні заходи для попередження його вчинення.

П'ятий принцип – принцип кумулятивної відповідальності. Притягнення до

кримінальної відповідальності підприємства – юридичної особи не повинно звільняти від кримінальної відповідальності фізичних осіб, задіяних у вчиненні злочину. Зокрема, службові особи апарату управління цього підприємства можуть підлягати кримінальній відповідальності за невиконання покладених на них обов'язків.

Шостий принцип. При встановленні кримінальної відповідальності підприємств – юридичних осіб мають переслідуватися наступні цілі: запобігання вчинення злочинів і відшкодування шкоди, заподіяної потерпілим.

Сьомий принцип. До підприємств – юридичних осіб, що вчиняють злочини, доцільно, зокрема, застосовувати такі покарання, стягнення і заходи: попередження; догана; покладення обов'язку; штраф або інше фінансове стягнення; конфіскація майна, що було задіяне у вчиненні правопорушення (знарядь, засобів вчинення злочину) або набуте внаслідок протиправної діяльності; заборона па певні види діяльності підприємства – юридичної особи, наприклад, заборона на ведення справ з державними органами; позбавлення фінансових пільг і субсидій; заборона на рекламу товарів і послуг; відкликання ліцензії; зняття службових осіб з зайнятих посад; призначення судом тимчасового управління підприємством; закриття підприємства; ліквідація підприємства; стягнення компенсації і (або) реституції на користь потерпілого; відновлення попереднього стану; опублікування рішення про накладення покарання, стягнення чи іншого заходу впливу.

Восьмий принцип. Вибір покарання, стягнення чи іншого заходу впливу, особливо коли вони є фінансового характеру, має ґрунтуватися на врахуванні економічної вигоди, одержаної підприємством – юридичною особою від незаконної діяльності.

Дев'ятий принцип. Для запобігання вчинення правопорушень і виключення протидії з боку підприємства – юридичної особи застосуванню до нього покарань, стягнень або заходів впливу, компетентні органи повинні вжити проміжних заходів до винесення основного рішення про покарання, стягнення чи інший захід впливу. Зокрема, судова заборона підприємству – юридичній особі розпоряджатися тією частиною майна, яка необхідна для сплати штрафу чи компенсації шкоди

потерпілому.

Десятий принцип. З метою забезпечення належної ефективності діяльності компетентних органів у боротьбі зі злочинною діяльністю підприємств – юридичних осіб, доцільно забезпечити введення відомостей про такі підприємства, вчинені ними правопорушення та застосування до них покарань, стягнення чи інші заходи впливу у спеціальні реєстри.

Вказана Рекомендація передбачає, що підприємство повинно притягуватись до відповідальності за правопорушення, вчинені нею при здійсненні господарської діяльності, враховуючи випадки, коли правопорушення не пов'язане з завданнями, що виконуються підприємством (п. 1.1 Рекомендації). Підприємство повинно притягуватись до відповідальності незалежно від того чи була ідентифікована фізична особа, чії дії чи бездіяльність мають склад правопорушення (п. 1.2.). Якщо ж така особа встановлена, то притягнення до відповідальності підприємства не повинно звільняти від відповідальності фізичну особу, яка винна у вчиненні правопорушення (п. 1.5).

Притягнення юридичної особи до кримінальної відповідальності повинно здійснюватись у тому випадку, коли характер правопорушення, ступінь вини з боку підприємства, наслідки правопорушення вимагають накладення кримінальних санкцій. При цьому, як підкреслюють експерти, які розробили цю Рекомендацію, необхідно відійти від традиційної концепції вини, а застосовувати систему відповідальності, яка базується на соціальній вині.

Наступним міжнародним актом є Неапольська політична декларація і Глобальний план дій проти організованої транснаціональної злочинності від 23 грудня 1994 р. У ст. 15 зазначено, що державам слід як засіб зміцнення можливостей у боротьбі з організованою злочинністю на національному рівні і удосконалювання співробітництва на міжнародному рівні передбачити у своєму національному кримінальному законодавстві покарання за участь у злочинних товариствах або за злочинну змову і кримінальну відповідальність для юридичних осіб.

26 липня 1995 р. була підписана Конвенція про захист фінансових інтересів Європейських Співтовариств у відповідності до ст. 2 якої держави ЄС повинні

були передбачити відповідальність юридичних осіб за підкуп іноземного державного службовця.

Рамкова Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти організованої злочинності від 21 липня 1997 р. у ст. 3 зазначає, що кожна держава-учасниця Договору розглядає питання про встановлення у своєму внутрішньодержавному кримінальному законодавстві можливості залучення до кримінальної відповідальності юридичних осіб, які отримують прибуток з організованої злочинної діяльності або функціонують як прикриття для злочинної організації.

Норми щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб містяться в Резолюції (97) 24 Комітету міністрів Ради Європи від 6 листопада 1997 р. «Про двадцять керівних принципів боротьби з корупцією».

Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією Ради Європи (ETS 173) від 27 січня 1999 р., яка ратифікована ВР України із заявою Законом N 252-V (252-16) від 18 жовтня 2006 р. у ст. 18 зазначає, що кожна Сторона вживатиме таких законодавчих та інших заходів, які можуть бути необхідними для забезпечення відповідальності юридичних осіб за передбачені цією Конвенцією кримінальні злочини – дачу хабара, зловживання впливом та відмивання доходів, вчинені на їхню користь будь-якою фізичною особою, яка діяла незалежно або як представник того чи іншого органу юридичної особи та яка обіймає керівну посаду у цій юридичній особі, із використанням представницьких повноважень юридичної особи чи повноважень приймати рішення від імені юридичної особи; чи повноважень здійснювати контроль за діяльністю юридичної особи, а також за залучення такої фізичної особи до вищезазначених злочинів у якості співучасника чи підбурювача. Крім випадків, передбачених у пункті 1, кожна Сторона вживатиме необхідних заходів для забезпечення відповідальності юридичної особи, коли неналежний контроль з боку фізичної особи, згаданої у пункті 1, призвів до вчинення в інтересах цієї юридичної особи кримінальних злочинів, наведених у пункті 1, фізичною особою, що їй підпорядковується. Відповідальність юридичної особи не виключатиме кримінального переслідування фізичних осіб, які вчиняють злочини, підбурюють до них або беруть у них участь.

Кожна Сторона забезпечуватиме, щоб юридичним особам, притягнутим до відповідальності відповідно до пунктів 1 та 2 ст. 18, призначалися ефективні, адекватні та стримуючі кримінальні або некримінальні санкції і заходи, включаючи штрафи (ч. 2 ст. 19). Кожна Сторона вживатиме таких законодавчих та інших заходів, які можуть бути необхідними для забезпечення можливості конфіскації чи в інший спосіб вилучення засобів вчинення кримінальних злочинів і доходів, отриманих від кримінальних злочинів, визначених цією Конвенцією, чи власності, вартість якої відповідає таким доходам (ч. 3 вказаної статті).

Аналогічні норми щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб, зокрема у ст. 10, містяться у Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності прийнятої резолюцією 55/25 Генеральної Асамблеї від 15 листопада 2000 р., яка ратифікована ВР України із застереженнями і заявами Законом N 1433-IV (1433-15) від 4 лютого 2004 р.

У 2001 році була прийнята Директива 2001/97/ЄС про попередження використання фінансової системи з метою відмивання грошей (відома як «Друга директива з відмивання грошей»), яка також містить ряд положень щодо відповідальності юридичних осіб.

Конвенція про кіберзлочинність від 23 листопада 2001 р., яка ратифікована ВР України 7 вересня 2005 р, а набрала чинність 1 липня 2006 р. у ст. 12 «Корпоративна відповідальність» передбачає, що кожна Сторона вживає такі законодавчі та інші заходи, які можуть бути необхідними для забезпечення того, щоб юридична особа могла нести відповідальність за кримінальне правопорушення, встановлене відповідно до цієї Конвенції, яке було вчинене на її користь будь-якою фізичною особою, як індивідуально, так і в якості частини органу такої юридичної особи.

Така фізична особа має займати керівну посаду в рамках юридичної особи, у силу: а) повноважень представляти цю юридичну особу; б) повноважень приймати рішення від імені цієї юридичної особи; в) повноважень здійснювати контроль в рамках цієї юридичної особи.

Також у вказаній Конвенції зазначено, що крім випадків, вже передбачених у пункті 1 цієї статті, кожна Сторона вживає заходів для забезпечення того, щоб

юридична особа могла понести відповідальність у разі, коли недостатній нагляд чи контроль, який мав здійснюватися особою, вказаною у пункті 1, створив можливість вчинення кримінального правопорушення, встановленого відповідно до цієї Конвенції, на користь такої юридичної особи фізичною особою, яка діяла під її контролем.

Така відповідальність не впливає на кримінальну відповідальність фізичних осіб, які вчинили правопорушення.

Відповідно до ч. 2 ст. 13 кожна Сторона забезпечує, щоб юридичні особи, які несуть відповідальність відповідно до статті 12, каралися ефективними, пропорційними і переконливими кримінальними або некримінальними санкціями або заходами, включаючи грошові санкції.

22 червня 2003 р. Радою ЄС прийнято «Рамкове рішення про боротьбу з корупцією в приватному секторі», яке розкриває поняття «активної» і «пасивної» корупції та санкції за їх вчинення. Вказане рішення передбачає безпосередню кримінальну відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних діянь на їх користь будь-якою фізичною особою.

Конвенція ООН проти корупції від 31 жовтня 2003 р. ратифікована ВР України із заявами Законом N 251-V (251-16) від 18 жовтня 2006 р. у статті 26 також допускає кримінальну відповідальність юридичних осіб.

Конвенція Ради Європи про запобігання тероризму від 16 травня 2005 р. станом на 26 березня 2007 р., яка ратифікована ВР України із заявами і застереженнями Законом N 54-V (54-16) 31 липня 2006 р. у ст. 10 також передбачає можливість притягнення до кримінальної відповідальності безпосередньо юридичних осіб. Зокрема ст. 10 передбачає, що кожна Сторона вживає таких заходів, які можуть бути необхідними згідно з її правовими засадами для встановлення відповідальності юридичних осіб за участь у вчиненні злочинів, викладених у статтях 5-7 та 9 цієї Конвенції. Залежно від правових засад відповідальність юридичних осіб може бути кримінальною, цивільною або адміністративною. Така відповідальність не усуває кримінальну відповідальність фізичних осіб, які вчинили злочини.

Незважаючи на те, що Верховна Рада України частину зазначених міжнародних документів ратифікувала їх імплементація у повному обсязі в нашій державі не проведена, що не тільки порушує взяті нами міжнародні зобов'язання, але й суттєво знижує, на нашу думку, ефективність боротьби зі злочинністю.

За таких обставин виникає потреба у дослідженні досвіду зарубіжних держав щодо запровадження та функціонування кримінальної відповідальності юридичних осіб для вибору найбільш вдалого варіанту інституту корпоративної відповідальності у нашій державі, визначення співвідношення з відповідальністю індивіда та вивчення проблем, що виникають у процесі кримінального переслідування організацій.

Висновки до розділу

З короткого огляду теорій сутності юридичної особи створених правовою думкою та розвитку кримінальної відповідальності цього суб'єкта права можна дійти наступних висновків:

по-перше велику кількість наукових теорій юридичної особи, можна пояснити значною складністю цього правового явища, що зумовлює потребу в еволюції наукових поглядів на сутність даного суб'єкта права;

по-друге основними недоліками цих теоретичних розробок є те, що всі зазначені теорії більшою чи меншою мірою базуються на ідеалістичній філософії, багато у чому суб'єктивні і не можуть відповідно дати правильне уявлення про сутність юридичної особи;

по-третє, юридична особа є правовою реальністю (ні економічною, ні політичною, а саме правовою), тому ототожнювати її з трудовим колективом, керівником, цільовим майном і т.п., на наш погляд, не коректно;

по-четверте не зважаючи на те, що поняття юридичної особи використовується і розробляється у першу чергу цивільним правом, не можна не враховувати загально правове значення цього інституту права;

по-п'яте, юридична особа – самостійний суб'єкт права, який суттєво відрізняється від фізичної особи. Вона на правовому рівні наділена певним статусом, відповідними правами та обов'язками, можливістю виступати у відносинах як самостійного суб'єкта;

по-шосте, якщо правомірні дії юридичної особи фактично і юридично визнаються діями останньої, а не фізичних осіб, які входять до її складу, то відповідно і протиправні дії повинні визнаватися діями саме юридичної особи. Якщо діяльність юридичної особи завдає шкоду суспільним інтересам, які на законодавчому рівні захищаються державою виникає необхідність у наявності ефективних засобів протидії та стримування діяльності зазначеного суб'єкта права. Враховуючи, що у ряді випадків шкода спричинена внаслідок діяльності юридичної особи може завдавати значно більшої шкоди ніж спричинена фізичною особою, не варто безпідставно відкидати застосування до юридичної особи усіх передбачених законодавством важелів впливу, всіх видів юридичної відповідальності включаючи найбільш тяжкий і мабуть найбільш ефективний її вид – кримінально-правовий;

по-сьоме, кримінальна відповідальність юридичних осіб не є винаходом сучасності, її існування можна знайти, у тому чи іншому вигляді, у різні історичні проміжки часу;

по-восьме, запровадження цього інституту до законодавства зарубіжних держав, безумовно, стало вагомим кроком з боку законодавця у протидії протиправній діяльності найбільш капіталомістких суб'єктів;

по-дев'яте, вивчення досвіду зарубіжних держав щодо запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб надасть змогу більш ґрунтовно проаналізувати доцільність та ефективність існування такого виду відповідальності загалом та її впровадження в Україні зокрема;

по-десяте, наявні у міжнародно-правових актах положення щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб хоча й рекомендаційного характеру, однак, як видається, повинні бути враховані при подальшому реформуванні вітчизняного кримінального законодавства.

РОЗДІЛ 2

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ ЗА ЧИННИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ ОКРЕМИХ ЗАРУБІЖНИХ ДЕРЖАВ

2.1. Схожість правової регламентації кримінальної відповідальності юридичних осіб за чинним законодавством окремих зарубіжних держав

Дослідженню питань кримінальної відповідальності юридичних осіб у зарубіжних державах присвятили свої праці значна кількість як російських вчених, зокрема: О.Ю. Антонова [4], П.Н. Бірюков [8], Б.В. Волженкін [16], О.О. Дудоров [36], С.І. Келіна [61], А.С. Нікіфоров [110], І.В. Сітковський [148], так і науковців інших держав, наприклад: R. Dębski [208], J. Garus-Ryba [212], H.J. Hirsch [213], B. Jankowska [214], B. Mik [219], M. Prengel [224, 225], W. Radecki [226], G. Rejman [227, 228], D. Soloveičikas [230]. Однак, у вітчизняній науці цьому питанню приділено досить мало уваги. Лише окремі аспекти цієї проблеми висвітлювались у працях таких дослідників, як: Р.В. Вереша [15], В.К. Гришук [27], І.В. Красницький [26], О.О. Михайлов [101], В.М. Смітєнко [150] та ін.

Тому, у межах даного дослідження, спробуємо проаналізувати стан регламентації кримінальної відповідальності юридичних осіб у законодавстві зарубіжних держав.

Оскільки, кримінальна відповідальність юридичних осіб передбачена у законодавстві багатьох держав, розглянути всі, враховуючи певну обмеженість обсягу дисертації, не видається можливим. Тому, спробуємо проаналізувати норми законодавства щодо такого виду відповідальності в Англії та США з одного боку, як яскравих представників англо-американської правової сім'ї, та законодавства держав континентальної Європи частиною якої є Україна.

Щодо континентальної Європи варто наголосити, що з 27 держав ЄС у законодавстві більше половини з них передбачено можливість притягнення юридичних осіб до кримінальної відповідальності. Так, юридична особа підлягає

кримінальній відповідальності у таких європейських державах: а) входять до складу ЄС (Королівство Бельгія, Сполучене Королівство Великобританії і Північної Ірландії, Угорська Республіка, Королівство Данія, Республіка Ірландія, Республіка Мальта, Королівство Нідерландів, Республіка Польща, Румунія, Республіка Словенія, Фінляндська Республіка, Французька Республіка, Королівство Швеція, Естонська Республіка); б) не входять до складу ЄС (Республіка Албанія, Республіка Ісландія, Республіка Македонія, Республіка Молдова, Королівство Норвегія, Республіка Хорватія, Республіка Чорногорія); в) держави у яких передбачена квазікримінальна, тобто адміністративно-кримінальна відповідальність юридичних осіб (Австрійська Республіка, Італійська Республіка, Королівство Іспанія, Федеративна Республіка Німеччина).

Процес введення юридичних осіб у сферу впливу кримінального права на теренах Європи був досить тривалий. Він суттєво активізувався у 70–80-ті рр., а особливо в 90-ті рр. у зв'язку з прийняттям окремими державами нових кримінальних кодексів [86, с. 69].

Ці держави, які значно випередили Україну з питань становлення та розвитку ринкових відносин, набагато раніше зіткнулись зі зростаючим впливом юридичних осіб на економіку, з появою нових форм економічної злочинності, недобросовісної конкуренції тощо.

Тому у рамках даного дослідження спробуємо визначити що спільного у кримінальній відповідальності юридичних осіб за законодавством окремих зарубіжних держав.

Перш за все варто зазначити, що більшість норм щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб ґрунтуються на розглянутих вище положеннях міжнародних нормативно-правових актів, однак єдиного підходу щодо цієї відповідальності немає, що на практиці, на нашу думку, неодмінно призведе до певних труднощів.

Законодавці цих держав виходили, як видається, більше з практичної доцільності запровадження такого роду відповідальності, ніж з теоретичної розробленості цього питання.

Підтримуючи такий вид відповідальності в одному із рішень Верховний Суд США вказав, що правова система держави повинна визнавати як права фізичних осіб, так і корпорацій. Водночас не слід нехтувати тим фактом, що господарська діяльність здійснюється переважно корпораціями. Якщо не застосовувати заходи юридичної відповідальності до таких суб'єктів права, це призведе до втрати публічного контролю за сферою економічних відносин і до нездатності протидіяти зловживанням з боку корпорацій. Критики застосування доктрини *respondeat superior* щодо кримінального переслідування корпорацій небезпідставно вказують, що такий підхід є нічим іншим, як черговим методом перекладення відповідальності конкретних виконавців – фізичних осіб на «плечі» юридичних утворень [58, с. 41].

Аргументуючи доцільність існування кримінальної відповідальності корпорацій звертають увагу на загально правовий принцип кримінального переслідування корпорацій, який вироблений американською прокурорською практикою і полягає у тому, що не можна нехтувати можливістю притягнення корпорацій до кримінальної відповідальності, спираючись на їх штучну і дещо аморфну природу; одночасно не слід занадто посилювати кримінальне переслідування корпорацій, оскільки безпідставність такого переслідування може мати негативні соціально-економічні наслідки для суспільства і держави в цілому [58, с. 241].

В цілому кримінальну відповідальність корпорацій варто розцінювати як прогресивний інститут за своїм значенням. Наявність у американському законодавстві норм, які передбачають накладення прямих каральних санкцій на думку Б.С. Нікіфорова та Ф.М. Решетнікова має певний зміст: злочинна діяльність тієї чи іншої корпорації, хоча б, не залишається безкарною, і як результат юридичну особу буде стримувати загроза понести значних збитків. Також, вказані автори звертають увагу на те, що має значення сам факт визнання діяльності корпорації «злочинною», у результаті чого вона підлягає моральному осуду, втрачаючи довіру кредиторів, клієнтів, можливість отримання урядових замовлень і т.д. [111, с. 56].

З цієї позиції не можна оминати увагою державу з багатовіковими традиціями, що мали значний вплив на формування кримінальної галузі права в інших державах, норми законодавства якої передбачають кримінальну відповідальність юридичних осіб. Цією державою є Франція.

Встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб у Франції також не оминуло палких дискусій щодо доцільності її існування. Однак, незважаючи на розбіжності у поглядах правників, щодо потреби у встановленні кримінальної відповідальності юридичних осіб, за твердженням доповідачів паритетної комісії, яка повинна була прийняти рішення з найбільш дискусійних питань проекту КК Франції М. Сапена та М. Рюдлоффа, інститут кримінальної відповідальності юридичних осіб отримав підтримку обох палат парламенту (Національної Асамблеї і Сенату). Після довгого обговорення комісія прийняла наступні рішення:

1. Виключити можливість притягнення до кримінальної відповідальності лише держави та місцевих органів самоуправління, якщо останні здійснюють функції, які не можуть бути делеговані іншим суб'єктам;

2. Встановити такі види покарань, які б виключали можливість ліквідації і здійснення судового нагляду публічно-правових юридичних осіб, політичних партій, рухів, профспілок, тощо;

3. Уточнити, що поряд з відповідальністю юридичної особи можлива відповідальність і фізичної особи – виконавця чи співучасника цього злочинного діяння;

4. Ввести для юридичних осіб п'ятикратний розмір штрафу, встановлений для фізичних осіб, а у випадку рецидиву – десятикратний [174, с. 43-44].

Подібні аргументи можна знайти й в інших державах. Так, на думку голландського вченого Марка Хрунхаузена, найбільш важливими аргументами на користь регулювання кримінальної відповідальності юридичних осіб є:

1. Гармонія у рамках правової системи. Юридичні особи давно визнаються суб'єктами права у цивільному і адміністративному праві. Враховуючи значення юридичних осіб у житті суспільства, бажано і кримінальне право гармонізувати у цій площині з іншими галузями права.

2. Стаття 51 КК Голландії призначена для того, щоб усунути прогалини у кримінально-правовій відповідальності. При вчиненні злочинів у підприємницькій сфері часто неможливо встановити конкретну особу, яка вчинила злочин. Крім того, притягнення до відповідальності найманих працівників у більшості випадків практично не впливає на діяльність самого підприємства.

3. Як правило особиста провина найманого робітника, який вчинив діяння, відносно мала. Покарання юридичної особи робить у такому випадку можливим накладення санкцій, які відповідають шкоді, яка спричинена суспільству відповідним злочином [186, с. 29].

Зазначене свідчить, що однією з спільних рис запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб у зарубіжних державах є її зумовленість більш практичною доцільністю та необхідністю охорони суспільних відносин від протиправних посягань з боку найбільш капіталомістких суб'єктів – юридичних осіб, роль та вплив яких з кожним роком лише посилюється.

Спільність у регламентації кримінальної відповідальності юридичних осіб в законодавстві окремих зарубіжних держав зумовлена багатьма обставинами, серед яких можна виділити наступні: а) більш-менш єдині погляди на сутність юридичних осіб та їх призначення; б) структурна та змістовна подібність кримінального законодавства різних держав; в) врахування законодавцем існуючих норм міжнародних нормативно-правових актів щодо відповідальності юридичних осіб тощо.

Однією з характерних спільних рис відповідальності юридичних осіб у законодавстві зарубіжних держав є те, що підставою такої відповідальності є вчинення злочину певним колом фізичних осіб, які мають право діяти від імені та на користь юридичної особи.

Так, згідно до положень відомої американському праву доктрини *respondeat superior* (від. лат. – відповідальність вищого), яка має цивілістичне походження, корпорація може підлягати кримінальній відповідальності за незаконні дії своїх керівників, інших службових осіб, працівників, а також агентів, які діяли у межах службової компетенції і на користь корпорації.

Відповідно до федерального права юридичні особи у США можуть відповідати за злочинні діяння своїх агентів. Зведення законів США застосовує термін «особистість» (persona) або «хто б не» (whoever), які включають також і юридичних осіб.

Щодо поняття «агент» Параграф 2.07.(4)(c) Модельного кримінального кодексу зазначає, що агентом корпорації визнається фізична особа, наділена повноваженнями, здійснення яких відповідає діяльності корпорації в цілому.

Укладачі Примірного КК, прагнучи упорядкувати норми щодо кримінальної відповідальності корпорацій, сформували певні правила, які в основному знайшли своє втілення у законодавствах штатів. У відповідності до них корпорація підлягає кримінальній відповідальності (відповідно до формулювання КК штату Гавайї вона «винна у злочині»; згідно КК штату Джорджія – «може переслідуватись») за невиконання покладених на цю корпорацію спеціальних обов'язків у результаті винних дій ради директорів чи управляючого високого рангу, а також у деяких випадках дій її агентів, які діють в інтересах корпорації (наприклад, ст. 20.20 штату Нью-Йорк, ст. 803 штату Джорджія, ст. 227 штату Гавайї). Аналогічно і навіть більш докладно норми щодо кримінальної відповідальності корпорацій передбачені у всіх проектах федерального КК починаючи з «Дослідницького проекту» 1970 р. (§ 402-406) [111, с. 54].

Розглядаючи регламентацію кримінальної відповідальності юридичних осіб у США В.К. Грищук та А.М. Цюра дійшли до наступних висновків. Юридична особа у США може підлягати кримінальній відповідальності: 1) за активну або пасивну поведінку; 2) поведінку, яка суперечить вимогам кримінального закону; 3) поведінку, виражену в діях агента, високопоставленого агента – управляючого або керівного органу; 4) за діяння, яке вчиняється в інтересах корпорації, або якщо не виконується обов'язок корпорації [29, с. 55].

Подібна ситуація й в законодавстві Англії. Як зазначалось, визнання юридичної особи суб'єктом злочину в Англії відбулося у середині ХІХ століття. Відповідно до рішення Палати лордів 1915 р. фізичні особи, які наділені значними повноваженнями (директори підприємств, засновники і т.д.), ототожнюються із

самою юридичною особою. З цієї підстави дії цих осіб вважаються діями самої юридичної особи за умови, що вони були вчинені на користь останньої. Саме з цих підстав злочинні дії перелічених вище осіб визнаються діями юридичної особи за які вона повинна підлягати кримінальній відповідальності поряд з винними фізичними особами.

Аналізуючи норми кримінального законодавства Англії можна зауважити, що діяння визнається вчиненим корпорацією, якщо воно вчинено (безпосередньо або за допомогою інших осіб) особою або особами, які контролюють здійснення корпорацією її прав і діють у здійснення цих прав. Ще у 1915 р. лорд Халдэйн зазначив, що корпорація, є штучною особою та відповідно не володіє власним розумом і тілом, а тому завжди повинна діяти за посередництвом розуму та тіла фізичних осіб. Але діяльність корпорації відмінна від дій фізичної особи, що діє за посередництвом свого службовця. Однак керуючий орган корпорації, будь-то правління, рада або директор, є *alter ego* корпорації, воля й намір якої ототожнюються з волею та намірами фізичних осіб, що контролюють її діяльність [110, с. 50].

Починаючи з 1944 р., з'явилася можливість притягати корпорацію до кримінальної відповідальності як виконавця або як співучасника злочину практично за будь-який злочин – незалежно від того, чи встановлена юридично значуща винна воля, провина (*mens rea*). Це стало можливим на основі застосування «принципу ототожнення», який був сформульований (з деякими виправленнями до нього) у ст. 30 проекту Кримінального кодексу 1989 р. [101, с. 69]. Також при цьому досить часто використовується вказаний принцип «alter ego». Тому винне діяння осіб, які входять в орган управління юридичної особи, вважається вчиненим самою юридичною особою. У тих випадках, коли злочин вчинено посадовою особою, корпорація відповідає як виконавець злочину. Якщо ж службовець є співучасником – юридична особа підлягає відповідальності як співучасник [119, с. 282].

З цього принципу англійське кримінальне право, як і право США робить винятки. По-перше, ставити у вину діяння представника самій юридичній особі не видається можливим, коли мова йде про злочини, які за своєю природою не можуть бути вчинені останньою (статеві злочини та ін.). По-друге, якщо мова

йде про злочини за які передбачено покарання у вигляді довічного ув'язнення, принцип «alter ego» також не може використовуватись, оскільки до корпорації не може бути застосований такий вид покарання.

Досить детально кримінальна відповідальність юридичних осіб в Англії регламентована Законом «Про компанії» 1989 р. У цьому Законі, зокрема зазначено, що при доведеності здійснення корпорацією злочину за згодою або у результаті потурання або нехтування з боку директора, керуючого, секретаря або іншої посадової особи, що має на меті діяти в будь-якій із цих якостей, вони, так само як і корпорація, винні у цьому злочині та підлягають суду і покаранню. Ця норма застосовується також до дій або бездіяльності члена корпорації у випадках, коли справи корпорації ведуться її членами і дії або бездіяльність цих членів пов'язані з їх управлінськими функціями [101, с. 66-67].

В англійському кримінальному праві корпорація є самостійно діючою або бездіяльною особою, що юридично відрізняється від її членів. Згідно із Законом про тлумачення правових термінів, вказівка на «особу» при формулюванні складів тих або інших злочинів має на увазі також і корпорацію, якщо інше прямо не встановлено законом. В англійській судовій практиці ніколи не виникало сумнівів у тому, що члени корпорації, наприклад її службовці, не можуть укритися від відповідальності «за спиною» корпорації. Вони підлягають кримінальній відповідальності за злочинні діяння, вчинені або санкціоновані ними. Проблема тут полягає у можливих межах кримінальної відповідальності самої корпорації як такої [148, с. 60].

Одним з яскравих прикладів визнання за юридичною особою здатності підлягати кримінальній відповідальності було рішення Палати лордів 1996 р. Палата лордів розглянувши справу Associated Octel Ltd. визнала, що відповідно до ст. 3(1) Закону «Про охорону здоров'я та безпеки на виробництві» 1974 р. (Health and Safety etc. Act) на наймачів покладається обов'язок здійснювати керівництво підприємством, наскільки це можливо, так, щоб не піддавати ризику здоров'я і безпеку осіб, які працюють або перебувають на території підприємства з інших причин. Відповідно до ст. 33(1) вказаного вище Закону «Про охорону здоров'я та безпеки на виробництві» невиконання такого обов'язку є злочином. У своєму

рішенні Палата лордів визнала, що у відповідності до цієї статті відповідальність корпорації є безпосередньою [119, с. 282].

У 1997 р. Лорд-суддя Денінг в справі «H.L. Bolton (Engineering) Co. Ltd» проти «T.J. Graham & Sons Ltd.» за прикладом органічної теорії сутності юридичних осіб, яка була розглянута у попередньому розділі, зробив порівняння корпорації з людським тілом. Таким чином, він спробував розмежувати руки (службовців) та мозок (керівників, власників) юридичної особи. Власне мозок (керівників, власників) на його думку можна ототожнити з розумом та волею самої компанії. Основним завданням у цьому випадку є необхідність довести наявність причинного зв'язку між мозком та руками і лише після цього компанію можна притягати до відповідальності [90, с. 69].

У законодавствах держав континентальної Європи також наявні норми, які вказують на певне коло фізичних осіб, злочинні дії яких визнаються діями юридичної особи. Так, ст. 2 (1) КК Угорщини зазначає, що юридична особа підлягає кримінальній відповідальності якщо злочин був вчинений: 1) одним з її учасників або менеджерів, чи представників, наділених правами управління цією юридичною особою або представляти її інтереси, чи контролюючим членом його правління і/або їх представниками (ст. 2 (1) а); 2) одним з її учасників чи працівників, коли з боку керівника, наділеного відповідними повноваженнями, спостерігається недостатній контроль (ст. 2 (1) b); 3) третьою особою за умови, що представники компанії, які надали їй права управління юридичною особою, знали про вчинення протиправних дій (ст. 2(2) Закону).

У секції 26 КК Данії передбачена можливість притягнення організацій до кримінальної відповідальності за дії її працівників чи учасників.

Подібно ст. 121 D КК Мальти вказує, що відповідальність юридичної особи можлива у випадку, коли через неналежний контроль вчинено злочин особою, яка займає керівну посаду в юридичному утворенні.

Більш обережне вирішення питання щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб міститься у нормах кримінального законодавства Голландії. При набранні чинності КК Голландії 1886 р. такий інститут як кримінальна

відповідальність юридичних осіб не передбачався. Спираючись на поняття *universitas delinquere non potest*, законодавець виходив з того, що виключно до фізичної особи можуть бути застосовані такі неодмінні поняття кримінального права як умисел та вина і лише до фізичної особи можна застосувати такий вид покарання як позбавлення волі. [186, с. 27].

Однак, у 1950 р. був прийнятий Закон «Про економічні порушення» (Кодекс економічних деліктів), який передбачав кримінальну відповідальність юридичних осіб за вчинення злочинів. У ст. 15 Кодексу економічних деліктів визначається, що у випадку вчинення злочину у сфері економіки кримінальній відповідальності та покаранню підлягає юридична особа, її керівник, який наказав вчинити певні дії, які за своїм характером є злочинними, або як юридична особа так і її керівник [207, с. 136].

Тому у Голландії кримінальна відповідальність корпорацій застосовується у випадку, коли вони контролюючи дії працівників і, таким чином, маючи можливість не допустити вчинення протиправного діяння здійснюють це на неналежному рівні. У результаті кримінальна відповідальність корпорацій прирівнюється до їх соціальної відповідальності [16, с. 21].

Голландське кримінальне законодавство не передбачає як обов'язкову ознаку об'єктивної сторони складу злочину вимогу до діяння, яка полягає у тому, що службовець повинен діяти у межах своїх службових повноважень. Головною умовою тут є те, що подібне діяння за своєю суттю відповідало у цілому практиці ведення справ на підприємстві.

У 1954 р. у справі «Залізного дроту» голландець Хог Раад розробив тест для визначення тих дій працівників, за які корпорація повинна підлягати кримінальній відповідальності. Для цього необхідно було керуватись двома критеріями. По-перше, корпорація повинна визначити чи повинен працівник діяти певним чином. По-друге, дії працівника повинні входити у категорію дій, які є зазвичай допустимі для корпорації, таким чином, щоб можна було розглядати їх як звичайну ділову практику компанії. Вважається, що перший критерій буде мати місце у всіх випадках, оскільки корпорація маючи ієрархічну структуру, має здатність не допустити вчинення незаконних дій її працівниками.

Другий критерій застосовувався судами у розширеному тлумаченні, наприклад, у справі «Університет Кронінген» було встановлено, що не лише рішення дирекції, але й рішення, яке приймається на нижчому рівні, можуть бути підставою для визнання кримінальної відповідальності юридичних осіб [148, с. 72].

Згідно з Законом Ірландії «Про тлумачення» 1937 р. кримінальне законодавство, що стосується фізичних осіб, може застосовуватись і до юридичних осіб. Закон «Про компанії» 1990 р. передбачає, що за певних умов юридичні особи підлягають кримінальній відповідальності за злочини (наприклад, у сфері бухгалтерського обліку). У Законі «Про попередження корупції (в редакції 2001 р.) в секції 9 зазначається, що юридичні особи є відповідальними за злочини своїх агентів, коли злочини вчинені за згодою або через неналежне виконання своїх обов'язків управляючим, менеджером, секретарем чи іншим службовцем корпорації.

Подібну вказівку на певне коло фізичних осіб можна знайти у КК Республіки Молдова (введений в дію Законом N 1160-XV від 21 червня 2002 р.) яким передбачено можливість притягнення юридичних осіб до відповідальності. Так, ч. 3 ст. 21. (суб'єкт злочину) передбачає, що юридична особа, яка здійснює підприємницьку діяльність підлягає кримінальній відповідальності за діяння, передбачене кримінальним законом, при наявності однієї з таких умов: а) юридична особа винна у невиконанні або неналежному виконанні прямих приписів Закону, який встановлює обов'язки чи заборони відносно здійснення визначеної діяльності; б) юридична особа винна у здійсненні діяльності, яка не відповідає передбаченій в установчих документах або заявленим цілям; в) діяння, яке спричиняє або створює реальну загрозу спричинення шкоди у значних розмірах особі, суспільству чи державі, було вчинено в інтересах цієї юридичної особи або було допущено, санкціоновано, затверджено, використано органом чи особою, які наділені функціями управління даною юридичною особою.

Відповідно до ст. 3 Закону Республіки Польща «Про відповідальність колективних суб'єктів за дії, заборонені під загрозою покарання» від 28 жовтня 2002 р. підставою кримінальної відповідальності юридичної особи є

неправомірною поведінкою фізичної особи, яка: 1) діє від імені або на користь колективного суб'єкта у межах повноважень або обов'язків щодо його представництва, прийняття від його імені рішень чи виконання внутрішнього контролю або при перевищенні делегованих повноважень чи неналежного виконання покладених на фізичну особу обов'язків; 2) діє з перевищенням повноважень чи неналежного виконання своїх обов'язків особою зазначеною у п. 1 даної статті; 3) діє в інтересах або від імені колективного суб'єкта за згодою або з відома особи зазначеної у п. 1 даної статті; 4) є підприємцем.

Юридична особа підлягає відповідальності відповідно до цього Закону у разі встановлення недбалості з боку колективного суб'єкта щодо вибору фізичних осіб, які зазначені у ст. 3 п. 2, 3 або щонайменше неналежного контролю за діяльністю таких осіб, а також у випадку, якщо організація діяльності такого колективного суб'єкта не забезпечує належної поведінки осіб, які зазначені у ст. 3, п. 1, 4 (ст. 5).

У Словенії відповідно до Закону «Про відповідальність юридичних осіб за злочинні дії» 1999 р. юридичні особи підлягають кримінальній відповідальності, якщо проступок був вчинений фізичною особою від імені юридичної особи і на її користь. Відповідальність організацій настає за винесення керівним органом незаконного рішення, наказу чи його підтримка; спонукання чи сприяння злочинцю з боку органів управління; неналежний контроль керівництва за законністю дій службовців компанії.

У Фінляндії юридична особа підлягає кримінальній відповідальності, якщо фізична особа, яка займаючи посаду в органі управління компанії чи керуючи підприємством вчинила злочин, сприяла вчиненню злочину чи не здійснила необхідних дій для недопущення протиправного діяння, яке вона могла б не допустити при здійсненні наданих їй владних повноважень.

Згідно ст. 121-2 КК Франції юридичні особи підлягають кримінальній відповідальності за дії, вчинені від їх імені органами або приватними особами, які є їх представниками. Тому умовою кримінальної відповідальності юридичних осіб у Франції є вчинення злочинного діяння її керівником чи представником.

Вчинення злочину, навіть на користь організації, іншими особами (технічними працівниками, обслуговуючим персоналом та іншими працівниками, які відповідно до нормативної документації не є її представниками) виключає притягнення юридичної особи до кримінальної відповідальності.

КК Естонії 2002 р. передбачає корпоративну кримінальну відповідальність. Юридична особа може підлягати такій відповідальності за незаконні дії, вчинені одним з її органів чи посадовою особою, якщо злочин був вчинений в інтересах юридичної особи (секція 14 КК).

Кримінальна відповідальність юридичних осіб в Албанії передбачена у ст. 45 КК, яка введена Законом № 9275 від 16 вересня 2004 р. У цій статті зазначено, що юридичні особи, за виключенням держави, підлягають кримінальній відповідальності за злочини, які вчинені їх службовцями чи представниками від їх імені.

В Ісландії щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб, у секції 19c1 КК зазначено, що у випадку якщо інше не передбачено в спеціальному законодавстві, юридична особа може підлягати кримінальному покаранню у випадку, якщо її посадова особа, службовець або інша фізична особа, яка діє від її імені, вчинили злочин чи незаконні дії у ході ведення діяльності.

Кримінальна відповідальність організацій в Ісландії залежить від відповідальності винної фізичної особи, яка діяла від імені юридичної особи. Неналежний контроль з боку фізичної особи, який зумовлює покарання юридичної особи може спричиняти застосування покарання лише у випадку, якщо він є результатом злочинної недбалості. У даному випадку суд повинен встановити чи фізична особа, яка займає провідне місце в організації недбало ставилась до своїх обов'язків із спостереження та контролю за юридичною особою. Також, вказується на необхідність існування певного причинного зв'язку: особа, яка займає провідне місце в юридичній особі, не може відповідати за дії підлеглого, які не мають жодного відношення до дій юридичної особи.

Кримінальна відповідальність юридичних осіб у Македонії була запроваджена у квітні 2004 р. у результаті внесення відповідних змін до КК. Відповідно до ст. 28-а КК Македонії юридичні особи можуть підлягати

відповідальності за кримінально карані діяння, якщо вчинення злочину стало результатом дій або неналежного виконання обов'язків службовцем організації чи іншою фізичною особою, яка уповноважена діяти від її імені.

У Хорватія згідно ст. 3 Закону «Про відповідальність юридичних осіб за кримінальні злочини» 2003 р. організація підлягає відповідальності за злочини, вчинені фізичною особою, яка представляє організацію, якщо вчинення таких дій порушує зобов'язання юридичної особи або у результаті їх вчинення юридична особа отримує незаконний дохід.

Крім норм зазначеного вище Закону, кримінальна відповідальність для організацій передбачена і в КК Хорватії. Так, у ст. 25 КК передбачено, що якщо у випадку відсутності контролю чи нагляду за фізичною особою, яка здійснює функції управління організацією вчинено злочин, то юридична особа підлягає кримінальній відповідальності на загальних підставах.

Отже, спільною рисою відповідальності юридичних осіб у кримінальному законодавстві зарубіжних держав є те, що злочин повинен бути вчинений фізичною особою, яка є керівником, представником чи іншою уповноваженою особою, яка має право діяти від імені юридичної особи, незалежно від того яку назву (керівник, агент, представник тощо) застосовує до такої особи законодавець тієї чи іншої держави. Лише дії такої фізичної особи можуть визнаватись діями (в тому числі і протиправними) особи юридичної.

Наступною спільною рисою кримінальної відповідальності юридичних осіб за законодавством зарубіжних держав є положення згідно якого притягнення юридичної особи до відповідальності не виключає відповідальності винних фізичних осіб. Зазначена норма міститься в законодавстві практично усіх держав, що нами розглядаються.

Так, у Примірному КК США зазначено, що за будь-яку протиправну поведінку особа, яка діяла в інтересах корпорації підлягає відповідальності у тих же межах, у яких вона б підлягала їй, у разі якщо б ця поведінка була здійснена від її власного імені або в її власних інтересах. У той же час будь-який агент корпорації, який виконує обов'язки, покладені на корпорацію, є юридично

відповідальним за необачне нездійснення необхідних від корпорації дії у тих ж межах, якби цей обов'язок був покладений безпосередньо на нього самого.

З приводу вказаних положень у КК більшості штатів існує подібна норма, відповідно до якої службовець відповідає за дії вчинені в інтересах корпорації, так само, як й у випадку вчинення таких діянь у власних цілях (наприклад, ст. 228 штату Гавайї). Суть цієї норми, яка, як зазначено вище, рекомендована укладачами Примірного КК, полягає у тому, щоб унеможливити уникнути службовцями корпорації відповідальності, посилаючись на те, що вони діяли виключно в інтересах корпорації.

Законодавство Англії, подібно як і США зазначає, що відповідальність юридичної особи не виключає кримінального переслідування винних фізичних осіб. При цьому притягнення до відповідальності юридичної особи можливе у випадку, якщо фізична особа за це діяння не була засуджена.

Не виключають переслідування фізичної особи, яка винна у вчиненні злочину від імені юридичної особи також КК Албанії, Голландії, Данії, Естонії, Ісландії, Македонії, Мальти, Румунії, Франції, Хорватії.

Отже, законодавцві цих держав з метою унеможливлення ухилення фізичних осіб від кримінальної відповідальності передбачив норму, враховуючи специфіку юридичної особи, тієї обставини, що юридична особа діє виключно через своїх уповноважених представників, згідно якої при наявності підстав відповідальності підлягають як фізична так і юридична особа. Така норма, як видається, буде доречною й при можливому встановленні такої відповідальності в Україні.

Вказані положення певним чином дають нам відповідь на запитання якою є чи повинна бути кримінальна відповідальність юридичних осіб: додатковою чи самостійною?

Як видається, враховуючи викладене вище така відповідальність є додатковою щодо кримінальної відповідальності винних фізичних осіб. Оскільки, юридична особа діє через відповідних фізичних осіб, а інакше вчиняти будь-які дії вона не може, то відповідальність повинна наставати лише після встановлення таких осіб і доведення, що вони діяли саме від імені юридичної особи. Саме таким шляхом пішли законодавці більшості зарубіжних держав, де така відповідальність передбачена.

Так, для прикладу, відповідно до ст. 4 Закону Польщі «Про відповідальність колективних суб'єктів за дії, заборонені під загрозою покарання» в якості загального принципу закріплено, що слухання по обвинуваченню юридичної особи можуть бути розпочаті лише після того, як було постановлено обвинувальний вирок судом щодо фізичної особи. У випадку коли розгляд кримінальної справи щодо фізичної особи було припинено з причин, які виключають судове переслідування (смерть обвинуваченого, наявність імунітету) може розпочатись судове слухання щодо обвинувачення юридичної особи.

Подібна ситуація й у Франції. Як відзначає Н.Є. Крилова, відповідно до французького законодавства кримінальна відповідальність юридичних осіб є додатковою (лише при притягненні до відповідальності фізичної особи, а не замість неї), що обумовлено вчиненням злочину на користь юридичної особи, її керівником або представником і лише у випадках прямо передбачених кримінальним законом [85, с. 53].

Однак, законодавство окремих зарубіжних держав передбачає можливість притягнення юридичної особи до кримінальної відповідальності самостійно, без встановлення і тим більше покарання фізичних осіб, які діяли від їх імені.

Так, КК Голландії у ст. 51 містить наступне визначення корпоративного злочину: 1) існує дві категорії злочинців: фізичні та юридичні особи; 2) якщо злочин вчинений юридичною особою, то відповідно до порушеної кримінальної справи можуть бути призначені покарання та прийняті заходи, наскільки це можливо у відповідності до закону: а) щодо юридичної особи; або б) щодо осіб, які дали вказівку вчинити злочин, і тих, хто керував такою протиправною поведінкою; або 3) спільно щодо осіб зазначених у пунктах 1 і 2 (фізичної та юридичної особи) [186, с. 179-180]. Тобто, зі ст. 51 КК Голландії випливає, що юридична особа підлягає кримінальній відповідальності й у тому випадку, коли фізична особа, яка вчинила злочин, не встановлена або не засуджена.

В кримінальному законодавстві Естонії також не визначено умови обов'язкового засудження винної фізичної особи. Стаття 5 «Про відповідальність юридичних осіб за кримінальні злочини» зазначає, що кримінальна відповідальність

організації базується на вині її керівника (ст. 5 (1)). Однак, у ст. 5 (2) передбачається можливість притягнення юридичної особи до відповідальності й у випадку, якщо засудження винної фізичної особи неможливе з тих чи інших причин.

Така ж норма міститься в КК Мальти, зокрема юридична особа може бути піддана кримінальному переслідуванню навіть якщо фізична особа, яка фактично вчинила злочин, не засуджена або не встановлена взагалі.

Вважаємо, що більш переконливим є підхід тих держав, які визнають відповідальність юридичних осіб додатковою щодо винних фізичних осіб. Не зрозуміло як можна говорити про відповідальність юридичної особи без встановлення винної фізичної особи, яка діяла від імені та в інтересах юридичної особи.

Ще однією спільною рисою є вказівка на те, що злочинне діяння повинно бути вчинено в інтересах, на користь юридичної особи. Так, у США саме поняття корпоративний злочин (corporate crime), визначає, що таке передбачене законом кримінально каране діяння повинно бути вчинено в інтересах корпорації [58, с. 40].

У ст. 5 КК Бельгії (у редакції Закону від 4 травня 1999 р.) зазначено, що юридичні особи підлягають кримінальній відповідальності за злочини, вчинені з метою отримання вигоди.

Інтерес, користь юридичної особи може бути різного роду. У законодавстві зарубіжних держав така користь може бути від фінансової до будь-якої немайнової. Так, наприклад, у ст. 2 Закону Угорщини «Про заходи, що застосовуються до юридичних осіб у рамках кримінального права» 2001 р. передбачено кримінальну відповідальність юридичних осіб при будь-якому порушенні кримінального законодавства, а також при вчиненні закінченого злочину, пов'язаного з корупційними діями, при яких юридична особа отримала *фінансову вигоду*. Тобто, у цій державі юридична особа підлягає кримінальній відповідальності лише при наявності фінансової вигоди від вчинення злочину. Натомість у Республіці Польща юридична особа підлягає кримінальній відповідальності якщо дії зазначених вище фізичних осіб принесли чи могли принести колективному суб'єкту *користь, навіть не майнову*.

КК Мальти дає вказівку на те, що таку вигоду повинна отримати певна відповідальна особа. Зокрема, ст. 121 D КК Мальти встановлює, що юридична особа може підлягати кримінальній відповідальності за дії, вчинені з метою отримання вигоди відповідальною особою, яка діє від імені юридичної особи.

Дещо інакше щодо цього питання зазначено в КК Румунії. Ст. 135 КК (станом на 24.07.2009 р.) передбачає можливість притягнення юридичних осіб до кримінальної відповідальності за злочини, вчинені для досягнення мети діяльності чи інших інтересів юридичної особи.

У Словенії Закон «Про відповідальність юридичних осіб за злочинні дії» 1999 р. застосовується у випадках, коли злочин вчинено будь-яким службовцем, який діяв від імені і на користь юридичної особи.

У КК Франції зазначено, що юридичні особи підлягають кримінальній відповідальності за ознаками ст.ст. 121-4–121-7 (вказані статті визначають поняття виконавця злочинного діяння, замаху на злочин та співучасть у злочині) у випадках, передбачених законом чи підзаконними нормативно-правовими актами за злочин, вчинений в інтересі юридичної особи, органом чи представником, які є виконавцями чи співучасниками цього діяння.

Отже, як зазначає Р.В. Вереша відповідальність юридичних осіб за КК Франції обумовлена наявністю двох обставин: злочинне діяння повинно бути вчинено, по-перше, на користь юридичної особи і, по-друге, її керівником або представником [15, с. 65].

Поняття діяння вчиненого «на користь» юридичної особи включає в себе два елементи. Перший – це суб'єктивний елемент (наявність вини в діях фізичної особи, яка діяла в інтересах особи юридичної); другий – об'єктивний (безпосереднє отримання чи можливість отримання юридичною особою певної користі), що повинно бути враховано при конструюванні такої відповідальності у нашій державі.

Спільними у законодавстві окремих зарубіжних держав є, як правило, й види злочинів за які юридична особа може підлягати кримінальній відповідальності. У багатьох випадках така відповідальність обмежується

кількома складами злочинів, як правило економічного спрямування, зокрема корупційними діяннями та легалізацією доходів отриманих злочинним шляхом.

Так, у Бельгії корпоративна відповідальність встановлена за такі діяння: корупцію (ст. 504 КК), зловживання службовим становищем (ст. 247.4 КК) і легалізацію доходів отриманих злочинним шляхом (ст. 505 КК).

Згідно ст. 121 КК Мальти юридичні особи відповідають за незаконне вимагання, активне хабарництво, торгівлю впливом, за злочини у сфері бухгалтерського обліку та відмивання грошей.

У Голландії юридичні особи можуть підлягати кримінальній відповідальності за хабарництво і відмивання грошей [186, с. 179-180].

За КК Словенії, Норвегії, Хорватії юридична особа підлягає кримінальній відповідальності за активне хабарництво, торгівлю впливом і за відмивання грошей.

У Фінляндії юридичні особи підлягають кримінальній відповідальності за корупцію і відмивання грошей. Торгівля впливом (trading in influence) фінським законодавством не криміналізована.

Корпоративна відповідальність в Естонії застосовується за вчинення дій передбачених секціями 293-298 КК (різні прояви корупції і відмивання грошей).

Ісландія окремим нормативним актом встановлено кримінальну відповідальність юридичних осіб за хабарництво. Таким актом є Закон «Про кримінальну відповідальність юридичних осіб за хабарництво» 1998 р. Відповідно до положень цього Закону на юридичну особу може бути накладено штраф у випадку, якщо її службовець чи співробітник забезпечує або підтримує бізнес чи іншу непередбачену комерційну діяльність для вигоди юридичної особи за допомогою пропозиції передачі державному службовцю подарунку або іншої переваги для того, щоб схилити державного службовця обрати міру чи утриматись від неї у межах його компетентності чи громадського обов'язку. Із запровадженням норми вказаного Закону в КК Ісландії організації підлягають відповідальності за активний підкуп у публічному секторі (секція 109 КК), відмивання грошей (секція 264) та підкуп в приватному секторі (секція 264.а).

У Македонії такий вид відповідальності встановлено за відмивання грошей (ст. 273.7 КК) та активне хабарництво (ст. 353 КК). Отже, юридична особа в

окремих зарубіжних державах підлягає кримінальній відповідальності за досить незначний перелік злочинів, однак така ситуація притаманна далеко не всім законодавствам зарубіжних держав. В окремих з них (будуть розглянуті нижче) такий перелік значно ширший та не обмежується виключно економічною сферою.

Ще однією спільною рисою кримінальної відповідальності юридичних осіб у законодавстві більшості зарубіжних держав є те, що такій відповідальності можуть підлягати юридичні особи виключно приватного права.

Так, для прикладу Секція 14 КК Естонії зазначає, що кримінальна відповідальність організацій не застосовується до державних чи муніципальних органів. Подібна ситуація в Угорщині. Відповідно до ст. 1 (2) Закону «Про заходи, які застосовуються до юридичних осіб у межах кримінального права» кримінальній відповідальності може підлягати будь-яка юридична особа, за винятком держави Угорщина та зарубіжних держав, установи, перераховані в Конституції Угорщини, Офіс національних зборів, Управління Президента Республіки, Управління Омбудсмена, міжнародні організації, інші державні органи, які наділені владою, публічна адміністрація та місцеві органи влади.

Рішення законодавців вказаних держав, на нашу думку, є слухним. Як видається, такій відповідальності повинні підлягати лише юридичні особи приватного права, хоча б доти, доки така відповідальність буде належним чином обґрунтована та встановлено можливість та доцільність накладення прямих каральних санкцій на юридичних осіб публічного права.

Одним з питань, яке, на нашу думку, потребує окремого розгляду є види покарань, що можуть застосовуватись до юридичних осіб.

У законодавстві усіх без виключення держав, розглянутих нами вище, одним із видів покарань, у деяких державах єдиним видом, є штраф, що цілком логічно враховуючи сутність та призначення юридичної особи. Окрім того, як правило, норми кримінального законодавства зарубіжних держав передбачають також застосування до юридичної особи таких видів покарань як конфіскація майна, заборона зайняття певним видом діяльності та ліквідація юридичної особи. Звісно,

система покарань, які можуть застосовуватись до юридичних осіб у різних державах не однакова, однак саме ці види покарань у більшості з них передбачені.

Так, відповідно до ст. 7 bis КК Бельгії до юридичної особи можуть застосовуватись такі види покарання: *штраф, конфіскація майна, ліквідація компанії, заборона на зайняття основним видом діяльності*. Крім того, юридичні особи можуть бути ліквідовані, якщо вони умисно вчинили злочин, або якщо вони свідомо відмовились від законних цілей на користь вчинення правопорушення (ст. 35 КК). В Угорщині Законом «Про заходи, що застосовуються до юридичних осіб у рамках кримінального права» 2001 р. до юридичної особи можуть бути застосовані такі види покарань: 1) *ліквідація юридичної особи*, крім випадків, коли юридична особа визнана такою, що діє в суспільних інтересах, розвиває діяльність стратегічного значення для народного господарства або виконує завдання, пов'язані з національною безпекою, чи інші особливо важливі завдання; 2) *обмеження діяльності організації* на строк від 1 до 3 років (наприклад, заборона на отримання ліцензій, дозволів; отримання фінансування з центрального або місцевих бюджетів та ін.); 3) *штрафи*, які максимально прирівнюються до трикратної фінансової вигоди, яка отримана чи могла бути отримана у результаті злочинного діяння. Мінімальний розмір штрафу повинен бути не менший 2 тис. євро. Крім того, ст. 77/b КК Угорщини передбачає можливість конфіскації активів юридичної особи.

Єдиний вид покарання, який може бути застосований у Данії до юридичної особи за вчинення суспільно небезпечного діяння, – *штраф*. Його розмір визначається судом. Секція 51 (3) КК Данії зазначає, що суд призначає розмір штрафу, враховуючи платоспроможність правопорушника і фінансові вигоди, які отримані від злочинної діяльності.

В Ірландії розмір *штрафу* не обмежений, він визначається судом у кожному конкретному випадку. Також чинне законодавство Ірландії передбачає можливість *конфіскації* будь-якого незаконно отриманого підприємством прибутку.

На Мальті покарання, яке може бути застосоване до юридичної особи за вчинення злочину також обмежується *штрафом*. Його розмір коливається від 500 до 500 000 лір (приблизно від 1150 до 1 150 000 євро). Крім того, відповідно до

ст. 23 В КК Мальти суд зобов'язаний застосовувати як додаткову санкцію *конфіскацію незаконно отриманих прибутків* чи іншої власності, ціна якої відповідає розміру цих прибутків.

За загальним правилом у Голландії кримінальне покарання для юридичної особи – *штраф* у розмірі 45 000 євро (штраф п'ятої категорії). Відповідно до ст. 23 КК Голландії розмір штрафу може бути збільшений, якщо суд дійде до висновку, що штраф, визначений законом, не забезпечує належного покарання. Так, наприклад, за активне хабарництво і відмивання грошей на юридичну особу може бути накладено штраф у розмірі 450 000 євро (штраф шостої категорії). Крім того, КК передбачає, що до юридичної особи може бути застосовано *арешт на майно і конфіскація*.

Такі види покарань як *штраф, ліквідація юридичної особи, припинення певного виду діяльності юридичної особи на строк від 3 місяців до 3 років* застосовуються до юридичних осіб й КК Румунії (ст.ст. 137, 139, 140 КК).

У Словенії відповідно до Закону «Про відповідальність юридичних осіб за злочинні дії» 1999 р. ст.ст. 13-25 Закону передбачають санкції за активне хабарництво, відмивання грошей та торгівлю впливом: це – *штраф* від 2100 до 630 000 євро; *конфіскація майна; ліквідація юридичної особи*. В главі 9 КК Фінляндії 1995 р., яка передбачає відповідальність юридичних осіб вказано єдиний вид покарання, який може бути застосовано до юридичної особи за вчинення злочину – *штраф* у розмірі від 850 до 850 000 євро.

Кримінальний кодекс Франції містить систему спеціальних покарань, які можуть застосовуватись до юридичної особи. Такі санкції передбачені у розділі 2 главі 1 титулі III КК Франції. Вони поділяються на три основні групи. Санкції кримінальні (*peines criminelles*) – за вчинення злочину; виправні (*peines correctionnelles*) – за вчинення проступку та санкції за вчинення порушення (*peines contrevencionnelles*) [110, с. 78].

Основне місце у системі покарань займає *штраф*. Юридична особа, визнана винною у вчиненні, наприклад, активного підкупу або торгівлі впливом, підлягає *штрафу* (ст. 131-38 КК) і *конфіскації майна* (ст. 131-21 КК). У випадку

повторного притягнення юридичної особи до кримінальної відповідальності максимальний розмір штрафу подвоюється. Максимальна сума штрафу, яка може бути накладена на юридичну особу не повинна бути меншою п'ятикратної суми штрафу, встановленої законом за вчинення цього ж злочинного діяння фізичною особою (ст. 131-38).

Крім того, до юридичної особи можуть бути застосовані інші види покарань (ст. 131-37, ст. 131-39). *Ліквідація юридичної особи*, яка застосовується судом у якості кримінального покарання у випадку, коли ця особа була створена для вчинення злочину (злочинів) чи проступку (проступків) або відійшла від законної мети свого створення для вчинення злочину чи проступку за який для фізичної особи передбачено позбавлення волі на строк більше п'яти, але не більше десяти років. *Припинення діяльності юридичної особи (ліквідація)* передбачена КК Франції за шахрайство, звідництво, незаконне виробництво, торгівлю, незаконний обіг наркотичних засобів, здійснення незаконних досліджень над людиною та за деякі інші злочини. Разом з тим, слід зазначити, що вказаний вид покарання не може бути застосований до юридичних осіб публічного права, політичних партій і профсоюзів (ст. 131-39 КК), що зумовлено відмінностями у порядку створення та ліквідації юридичних осіб публічного і приватного права.

Поряд з повним припиненням діяльності юридичної особи КК Франції передбачає покарання, які частково обмежують таку діяльність, зокрема: *заборона остаточно або на строк до 5 років здійснювати основний або додаткові види діяльності; здійснення на строк до 5 років судового нагляду за діяльністю підприємства; остаточно або на строк до 5 років закриття всіх закладів або кількох закладів підприємства, які використовувались для вчинення злочину; заборона остаточно або на строк до 5 років укладення правочинів з державними організаціями, видавати чеки; конфіскація предмета, який використовувався або призначався для вчинення злочину; публічне оприлюднення інформації про прийняту судову постанову щодо юридичної особи.*

За кримінальним законодавством Швеції до юридичної особи може бути застосовано єдиний вид покарання – *корпоративний штраф* у розмірі від 1100 до 330 000 євро.

В Естонії до юридичних осіб як покарання застосовується *штраф* у розмірі від 3200 до 16 000 000 євро. У випадках засудження за корупцію здійснюється *обов'язкова ліквідація* юридичної особи. При засудженні за відмивання грошей ліквідація здійснюється, якщо злочин вчинено повторно (секція 394 КК). Організації також може бути *заборонено займатися певними видами діяльності* (секція 94 КК).

В Албанії відповідно до ст. 14 Закону «Про запобігання відмивання грошей» та положень Закону «Про кримінальну відповідальність юридичних осіб» 2005 р. як вид покарання до юридичних осіб передбачено – *штраф* у розмірі від 50 тис. до 10 млн. лек (420-840000 євро).

Штраф як вид покарання юридичних осіб за вчинення злочину також передбачений в Ісландії Законом «Про кримінальну відповідальність юридичних осіб за хабарництво» 1998 р.

КК Македонії передбачає наступні санкції, що можуть бути застосовані до юридичної особи: *штраф* у розмірі від 1600 до 478 530 євро; *постійна чи тимчасова заборона на здійснення діяльності*; *ліквідація юридичної особи* (ст. 96-а КК). Передбачена також можливість *конфіскації майна* організації (ст. 96-е КК). Такі санкції відповідно до македонського законодавства повинні бути ефективними, пропорційними та попереджувачими.

Згідно секції 48а КК Норвегії до юридичних осіб повинен застосовуватись вид покарання – *штраф*. Підприємство також може у відповідності до рішення суду бути *позбавлено права займатись підприємницькою діяльністю* або ж *займатись нею у визначених судом формах*.

В Республіці Польща на юридичну особу може накладатися *штраф* у розмірі до 10% доходу, передбаченого у приписах про податок на дохід юридичних осіб, який отриманий у році, що передує року прийняття судового рішення. Якщо такий дохід менший від 1 млн. злотих (приблизно 240 тис. євро), то штраф визначається у розмірі до 10% видатків колективного суб'єкта у році, який передує рокові прийняття судового рішення. У будь-якому з перелічених випадків розмір штрафу не може бути менший від 5 тис. злотих – близько 1200 євро (ст. 7 Закону «Про відповідальність колективних суб'єктів за дії, заборонені під загрозою покарання»).

У Хорватії Закон «Про відповідальність юридичних осіб за кримінальні злочини» передбачає застосування до організацій *штрафу* у розмірі від 5000 Кн (682 євро) до 5 000 000 Кн (682 513 євро).

Законодавство США передбачає альтернативні розміри штрафу для організацій. Зокрема, Секція 3571 Глави 18 Зводу законів США зазначає, що розмір штрафу для організацій може бути: 1) визначений у законі, відповідно до якого винесений вирок; 2) у подвійному розмірі прибутку чи збитку (якщо злочином спричинено грошові втрати у фізичної особи); 500 тис. дол. США у випадку засудження за фелонію (англ. felony – у кримінальному праві США та Англії категорія, яка позначає тяжкий злочин). До юридичної особи, яка обвинувачується у діях злочинного характеру – підкупі публічних службових осіб чи свідків – може бути застосовано максимальний розмір штрафу, або, як альтернатива, потрібний розмір грошових коштів чи майна, які пропонувались чи були отримані як хабар (§ 201 Глави 18 Зводу законів США).

Норми законодавства про боротьбу з відмиванням грошей передбачають для юридичних осіб штраф у розмірі 500 тис. дол. США або подвійному розмірі капіталу, який використовувався у такій діяльності. Крім цього, також може бути накладений штраф у цивільно-правовому порядку (§ 1956, 1957 Глави 18 Зводу законів США).

У Законі «Про іноземну корупційну практику» (FCPA) передбачено для юридичних осіб як кримінально-правові, так і цивільні санкції. У випадку кримінального переслідування на юридичну особу може бути накладено штраф у розмірі до 2,5 млн. дол. США за порушення встановлених FCPA правил ведення рахунків і 2 млн. дол. США – за порушення умов, зазначених у положеннях FCPA щодо хабарництва.

У Великобританії відповідно до Закону «Про тлумачення» до юридичних осіб застосовуються такі ж покарання (крім позбавлення волі), що й до фізичних осіб. У випадку хабарництва або відмивання коштів на юридичну особу може бути накладений *необмежений штраф* (unlimited fine). Згідно із Законом «Про кримінальні процедури» можлива *конфіскація незаконно отриманих доходів* юридичної особи [8, с. 24].

У державах, де існує квазікримінальна відповідальність юридичних осіб (ФРН, Італія, та ін.) основним, та як правило єдиним видом покарання є штраф. Для прикладу, грошовий штраф у ФРН призначається, як правило, в об'єднаному провадженні (*verbundenes Verfahren*), яке здійснюється одночасно як проти фізичної так і юридичної особи (§30 I Nowig) [148, с. 83-84].

Критерії призначення такого штрафу у ФРН не є точно визначеними. При призначенні штрафу береться до уваги не лише сам зміст протиправного діяння, який виступає основним елементом, але і внесок даного колективного суб'єкта в генезис забороненого діяння [101, с. 94].

Штраф, як єдиний вид кримінального покарання юридичної особи передбачений і в законодавствах окремих держав Сходу. Так, для прикладу, згідно ст. 30 КК Китайської Народної Республіки за дії, вчинені компанією, підприємством, невиробничою одиницею, установою, організацією, які спричинили шкоду суспільству, у випадках, передбачених в статтях Особливої частини, настає кримінальна відповідальність. У ст. 31 КК КНР передбачено, що за вчинення такого злочину до юридичної особи застосовується покарання у виді штрафу, а керівники і безпосередньо відповідальні особи за вчинення зазначених злочинів підлягають кримінальній відповідальності за відповідними статтями КК.

Також, у прийнятій 29 грудня 1998 р. Постанові 6-го засідання Постійного Комітету Загальнокитайського зібрання народних представників «Про покарання за придбання обманним шляхом та незаконну торгівлю іноземною валютою», яка вступила у дію 31 грудня 1998 р. та передбачала внесення текстуальних змін у КК 1997 р., а саме у ст. 190 передбачено кримінальну відповідальність юридичних осіб за самовільне розміщення чи незаконний перевід закордон іноземної валюти, передбачалось накладення на юридичну особу штрафу в розмірі від 5 до 30% відповідної суми [148, с. 79].

З вищенаведеного вдається, що грошові стягнення є найбільш доцільним видом покарання, який може застосовуватись до юридичних осіб у кримінально-правовому порядку. Підтвердження цього ми знаходимо у законодавстві зарубіжних держав у яких штраф є якщо не головним, то єдиним видом покарань, які можуть бути застосовані до юридичної особи.

Як зазначає І.В. Сітковський штраф – це, мабуть, найбільш доцільна, кримінальна санкція для юридичних осіб. Проте і тут залишається багато спірних питань, що підлягають вирішенню, зокрема щодо призначення відповідного штрафу [148, с. 83].

Досвід зарубіжних держав щодо покарання компаній за вчинення злочинів видається вельми корисним, а цілий ряд покарань можна було б застосовувати і в національному кримінальному праві, адже певні кроки у цьому напрямку вже зроблені. Маємо на увазі прийнятий Закон України «Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень» від 11 червня 2009 р., який у ст. 3 передбачає можливість застосування до юридичних осіб таких видів покарань, як штраф, заборону займатись певним видом діяльності, конфіскація майна та ліквідація юридичної особи.

Маємо підстави констатувати, що ще однієї спільною рисою, яку використовують як аргумент супротивники існування такої відповідальності, є незначна практика притягнення юридичних осіб до кримінально відповідальності у зарубіжних державах.

Так, наприклад, хоча на законодавчому рівні у Франції здавалося б кримінальна відповідальність юридичних осіб досить ретельно регламентована, однак практика сприйняла цю новелу досить стримано, про що свідчить незначна кількість справ з участю юридичних осіб.

Після набрання законної сили КК Франції 31 палата Виправного суду Парижа (Tribunal de grande instance), яка спеціалізується на економічних спорах та «кримінальному трудовому праві», вже розглянула кілька позовів щодо юридичної особи. Для прикладу, зазначимо кілька справ, які пов'язані з кримінальною відповідальністю юридичних осіб з яких суд виніс відповідне рішення.

Перше рішення зазначеного суду винесене 9 травня 1995 р. стосувалось підпільної праці. У даному випадку в якості обвинувачених перед судом опинились юридична особа-наймач та фізична особа-підприємець, яким ставилось у вину використання підпільного робітника для здійснення певного роду робіт, які визнанні незаконними. У результаті суд визнав винними як юридичну так і фізичну особу. Іншим рішенням Виправного суду Парижа від 3 листопада 1995 р. відразу дві

юридичні особи були визнані винними у необережному спричиненні тілесних ушкоджень, які призвели до трьохмісячної втрати працездатності потерпілим. Суть даної справи полягала у виробничому нещасному випадку, який трапився на очисному заводі. У ході розслідування було встановлено, що падіння потерпілого було зумовлено розривом іржавого штифту, який кріпив площадку на якій знаходився працівник. Одну юридичну особу обвинуватили у халатності, у зв'язку з незастосуванням заходів безпеки на виробництві, зокрема не перевірено безпечність кріплення зазначеної вище площадки на якій знаходився потерпілий. Іншу юридичну особу також обвинуватили у халатності, однак за несвоєчасну перевірку штифтів, які виявились на час нещасного випадку непридатними до використання. Таким чином недотримання юридичними особами норм трудового законодавства призвело до кримінальної відповідальності останніх. В обох наведених вище випадках до юридичних осіб був застосований однаковий вид покарання – штраф [29, с. 52].

В американській дійсності випадки притягнення корпорацій до кримінальної відповідальності також не численні. Зіштовхнувшись із загрозою кримінального переслідування, корпорації прагнуть досягти домовленості з правоохоронними органами щоб обмежитись відшкодуванням лише частини спричиненої шкоди.

Як видається, проблема тут більше у новизні та в недостатній практичній апробації цього інституту кримінального права, а не в його недоцільності. Однак, перші практичні кроки у цьому напрямку зроблені, а процес удосконалення цього виду відповідальності як і будь-якої галузі чи інституту права буде тривалим та безперервним.

Отже, підсумовуючи короткий огляд норм кримінального законодавства зарубіжних держав, які передбачають відповідальність юридичних осіб маємо підстави констатувати наступне: по-перше, така відповідальність є досить поширеною у законодавстві європейських держав; по-друге, підставою кримінальної відповідальності юридичних осіб є вчинення злочину уповноваженим діяти від імені юридичної особи органом управління, посадовою особою, агентом або представником (враховуючи викладене у цьому підрозділі коло таких осіб може відрізнятись у різних державах), тобто, обов'язковою умовою є наявність людського субстрату – фізичної особи, яка має право діяти від

імені особи юридичної; по-третє, в окремих державах однією з умов притягнення організації до відповідальності є отримання останньою від вчинення злочинних дій певної користі, як матеріальної (наприклад, у Бельгії, Мальті, Франції тощо), так і не матеріальної (наприклад, у Польщі); по-четверте, в одній групі держав передумовою такої відповідальності є встановлення або засудження винної фізичної особи (Польща, Угорщина) у іншій, така умова не передбачається (наприклад, Голландія, Словенія, Франція, Швеція); по-п'яте, у більшості європейських держав юридична особа підлягає кримінальній відповідальності за незначну кількість злочинів, як правило корупцію та легалізацію доходів отриманих злочинним шляхом (окрім, наприклад, Франції, Польщі, Молдові, Румунії де перелік таких складів злочинів значно ширший); по-шосте, кримінальній відповідальності підлягають як правило юридичні особи приватного права; по-сьоме, у переважній більшості зарубіжних держав у законодавстві яких передбачено можливість притягнення юридичних осіб до кримінальної відповідальності міститься норма, яка вказує на те, що відповідальність юридичних осіб не виключає відповідальності винних фізичних осіб; по-восьме, така відповідальність, як правило, є додатковою щодо відповідальності винних фізичних осіб; по-дев'яте, у законодавстві багатьох розглянутих вище зарубіжних держав системи покарань для юридичних осіб як такої немає, оскільки, основним і у багатьох випадках єдиним видом покарання, який застосовується до юридичних осіб за вчинення злочину передбачено – штраф. Його розмір коливається від мінімального 682 євро у Хорватії до необмеженого законодавством розміру у Великобританії, Ірландії. Також, у більшості розглянутих держав до юридичних осіб передбачено можливість застосування таких видів покарань, як конфіскації майна, ліквідація юридичної особи, постійна чи тимчасова заборона на здійснення діяльності; по-десяте, практика застосування норм щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб в усіх без виключення зарубіжних державах незначна, що свідчить про відносну новизну та недостатній, як видається, теоретичний рівень розробки цього інституту кримінального права.

2.2. Відмінність правової регламентації кримінальної відповідальності юридичних осіб за чинним законодавством окремих зарубіжних держав

Кримінальна відповідальність юридичних осіб у законодавстві зарубіжних держав має, як відзначено в попередньому підрозділі, значну кількість спільних рис, однак не мало й відмінностей щодо цього інституту кримінального права.

Однією з таких відмінностей, на наш погляд істотних, є та обставина, що законодавство різних зарубіжних держав передбачає різні види юридичних осіб, що неодмінно призведе до труднощів при притягненні їх до такої відповідальності в іншій державі. Так зазначимо, що право США передбачає декілька видів юридичних осіб: комерційні корпорації, партнерства, компанії з обмеженою відповідальністю, некомерційні асоціації і т.д. Юридичні особи у США можуть бути приватними або публічними. Найбільшого ж розповсюдження серед юридичних осіб у США набула т.зв. «корпорація», яка визначається як юридична сутність, що є відмінною від індивідів, які її утворюють. Під корпорацією розуміють будь-яку юридичну особу за виключенням тих установ, які організовані або очолюються урядовим органом для виконання урядових програм [8, с. 110].

Цікавим є й саме визначення поняття «юридична особа». Так, Звід Законів США у §18 (злочини та кримінальний процес) визначає поняття «юридична особа» як будь-яку особу, крім фізичної особи. А, наприклад, в ст. 10 Кримінального кодексу штату Нью-Йорк зазначається, що під поняттям «особа» розуміється людина, а у необхідних випадках публічна чи приватна корпорація, неінкорпороване об'єднання, товариство, уряд чи урядова установа. Законодавство США визнало суб'єктом злочину державу, оскільки прямо передбачило таку можливість у наведеному вище визначенні. Безперечно, цей факт свідчить про одне – високий рівень розвитку суспільства взагалі, а також цієї держави, зокрема [29, с. 55].

У правовій системі Великобританії розрізняють шість основних форм комерційних організацій, зокрема: 1) публічні компанії з обмеженою кількістю акцій; 2) публічні компанії, обмежені гарантією наявного акціонерного капіталу;

3) приватні компанії з обмеженою кількістю акцій; 4) приватні компанії, обмежені гарантією наявного акціонерного капіталу; 5) партнерства з обмеженою відповідальністю; 6) європейські групи економічних інтересів (european economic interest groupings) [8, с. 21-22].

Законодавство Данії передбачає кілька видів юридичних осіб. Основою є їх поділ на комерційні та некомерційні. До комерційних законодавство цієї держави відносить: акціонерні товариства, і приватні компанії, компанії з обмеженою відповідальністю, кооперативи з обмеженою відповідальністю, командитні товариства, Європейські компанії, партнерства з персональною відповідальністю партнерів, комерційні фонди [8, с. 34].

Законодавство Ірландії відповідно до Закону «Про компанії» юридичними особами визнає: приватні компанії з обмеженою кількістю акцій, публічні компанії, які обмежені гарантією не наявного акціонерного капіталу, публічні компанії, обмежені гарантією наявного акціонерного капіталу, публічні компанії з обмеженою кількістю акцій.

Законодавство Мальти розрізняє кілька видів юридичних осіб, основним з яких є комерційне партнерство до яких належать: компанія з обмеженою відповідальністю, генеральне партнерство та обмежене партнерство. Також, у цій державі існують кооперативі товариства та асоціації.

У Голландії поняття юридичної особи зазначено у Цивільному кодексі. Юридичною особою визнаються: а) держава, провінції, муніципалітети та інші органи, які відповідно до Конституції можуть встановлювати правила або наділені законом владними повноваженнями; б) асоціації, кооперативи, товариства взаємного страхування, фонди та ін. Основними юридичними особами в Голландії є: компанії, фонди, асоціації, кооперативи.

Досить цікава ситуація щодо видів юридичних осіб та їх кримінальної відповідальності наявна в Республіці Польща, адже окрім юридичних осіб кримінальній відповідальності підлягають певні колективні одиниці, які такого статусу не мають. Так, відповідно до ч. 1 ст. 2 Закону «Про відповідальність колективних суб'єктів за дії, заборонені під загрозою покарання» колективними

суб'єктами є: юридична особа, а також організаційна одиниця, яка не має статусу юридичної особи за винятком державної скарбниці, одиниць територіального самоуправління та їх об'єднань, державних органів та органів територіального самоуправління. Також ч. 2 зазначеної статті до колективних суб'єктів відносить торгову спілку з участю державної скарбниці; одиниці територіального самоуправління та їх об'єднання; спілка капіталу в організації; суб'єкт в стані ліквідації; підприємець, який не є фізичною особою; іноземна організація. Некомерційні організації включають в себе асоціації, політичні партії, профспілки, установи вищої освіти, церкву.

Відповідно до польського Кодексу торгових товариств прийнятого 15 вересня 2000 р., юридичні особи класифікуються за кількома ознаками. За відношенням до органів влади розрізняють: юридичні особи, які належать державі (казначейство, державні підприємства); юридичні особи, які належать самоуправлінню (муніципалітети, райони, воєводства); юридичні особи, які належать приватним особам і організаціям.

За метою діяльності юридичних осіб поділяють на комерційні і некомерційні. До комерційних компаній відносять: компанії, в основі яких знаходиться капітал (акціонерні товариства); товариства – повне, партнерство, командитне товариство, командитно-акціонерне товариство; кооперативи; державні підприємства, які мають статус юридичної особи.

У Словенії юридичні особи поділяються на осіб публічного та приватного права. До осіб публічного права належать: Республіка Словенія, державні органи та органи місцевого самоуправління, а також зарубіжні держави. Поняттям осіб приватного права охоплюються комерційні та інші види юридичних осіб цивільного права. До таких відносять, наприклад: приватні необмежені компанії, компанії обмеженого партнерства, акціонерні компанії, акціонерні компанії обмеженого партнерства, компанії з обмеженою відповідальністю.

У Фінляндії існує кілька видів юридичних осіб. До них відносять: а) комерційні (генеральні партнерства, обмежені партнерства, компанії з обмеженою відповідальністю, кооперативи, приватні підприємства);

б) некомерційні (асоціації та фонди). У главі 9 КК Фінляндії 1995 р. передбачається кримінальна відповідальність юридичних осіб. Відповідні зміни у фінське законодавство вносилися упродовж 2001-2003 рр.

У Швеції передбачено кілька видів юридичних осіб. До їх числа належать: компанії з обмеженою відповідальністю, товариства, кооперативні комерційні асоціації, трести та некомерційні асоціації.

В Естонії відповідно до положень Комерційного кодексу юридичні особи, як і в багатьох інших державах, поділяються на осіб публічного та приватного права. До приватних відносяться: генеральні партнерства, обмежені партнерства, приватні обмежені компанії, публічні обмежені компанії, кооперативи, фонди, некомерційні асоціації. До публічних належать державні та муніципальні органи.

У ст. 24-38 Цивільного кодексу Албанії визначено поняття юридичної особи. Вони також поділяються на публічні (державні установи та підприємства) та приватні (компанії, асоціації, фонди, та ін.).

У праві Ісландії поняття юридичної особи міститься у ст. 19b КК, яка зазначає, що юридичною особою є будь-яка особа, яка, не будучи фізичною особою, здатна набувати права та нести обов'язки. Такий термін включає у себе: компанії, асоціації, підприємства, установи та фонди.

У Македонії відповідно до Закону «Про торгові компанії» 2004 р. розрізняють наступні види юридичних осіб: генеральні партнерства, партнерства з обмеженою відповідальністю, компанії з обмеженою відповідальністю, акціонерні компанії з мінімальним капіталом, обмежені партнерства з акціями.

Законодавством Норвегії передбачено чотири основні типи юридичних осіб: компанії, співтовариство, організації, державні підприємства.

Хорватське законодавство розрізняє п'ять видів юридичних осіб. Поняття юридичної особи зазначено у ст. 89 (б) КК Хорватії 1998 р. Відповідно до цієї статті під цим поняттям слід розуміти державну або приватну компанію, фонд, інститут, політичну чи соціальну організацію, громадське об'єднання, організацію місцевого самоуправління, а також самостійну правову одиницю, яка на постійній чи тимчасовій основі використовує владні повноваження.

У ст. 5 КК Бельгії передбачено кримінальну відповідальність юридичних осіб до яких відповідно до ст. 2 Кодексу «Про компанії» 1999 р. відносяться: комерційні партнерства, обмежені партнерства, товариства з обмеженою відповідальністю, кооперативні співтовариства з обмеженою або необмеженою відповідальністю, акціонерні товариства та Європейські групи економічних інтересів.

В Угорщині види юридичних осіб зазначені у главі III Цивільного кодексу, яка до них відносить: державу, державні компанії, державні економічні організації, трести, бюджетні агентства, кооперативи, спільні підприємства, компанії з обмеженою відповідальністю, компанії, які обмежені акціями, некомерційні компанії, публічні корпорації, фонди, спортивні асоціації, установи та асоціації. Крім того, спеціальними нормативними актами до юридичних осіб відносяться муніципалітети, приватні пенсійні фонди, страхові інвестиційні фонди [8, с. 27].

Законодавство Угорщини під юридичними особами розуміє будь-яку організацію чи її організаційні одиниці, наділені правами індивідуального представлення, яких норми права визнають юридичними особами.

Французьке законодавство розрізняє юридичних осіб публічного і приватного права. До першого належать держава та уряд, місцева та регіональна влада, державні установи, професійні організації та групи публічного інтересу. До другого – асоціації, комерційні та некомерційні партнерства, групи економічних інтересів, профсоюзи, фонди, політичні партії та групи [8, с. 70-71].

У Франції кримінальній відповідальності можуть також підлягати іноземні юридичні особи приватного права у випадках, коли юрисдикція французьких судів розповсюджується на вчинені діяння. Щодо відповідальності іноземних юридичних осіб, відповідно до засад територіальності (дія кримінального закону у просторі) передбачених ст. 113-2 КК Франції, зарубіжні юридичні особи підлягають кримінальній відповідальності якщо злочин був вчинений на території Франції. Також норми КК Франції застосовуватимуться щодо іноземних юридичних осіб у випадку вчинення ними злочину на території іншої держави, якщо такі дії будуть кваліфіковані як порушення фундаментальних інтересів французького народу (наприклад підробка грошових знаків держави).

Також, кримінальній відповідальності можуть підлягати т.зв. «Материнські компанії» у випадку, якщо буде доведено, що вони дозволили, заохочували чи наказали іноземним дочірнім компаніям вчинити підкуп.

Аналізуючи зазначені положення слід звернути увагу на проблеми, які виникають у результаті існування різних правових систем. Однією з таких проблем є різні погляди щодо поняття «юридична особа», адже у різних державах воно не є тотожним, й відповідно як поняття так і види правових утворень, які належать до нього є досить різними. Нажаль, як видається, єдиним способом розв'язання цієї проблеми є ототожнення інституту юридичної особи в усіх державах, що є, як видається, нездоланим завданням.

Ще однією відмінністю, наявною у законодавстві окремих зарубіжних держав, яка безпосередньо пов'язана з вищерозглянутими нами видами юридичних осіб є можливість, наголошуємо, в окремих державах, кількість таких держав незначна, притягнення до відповідальності деяких видів юридичних осіб публічного права.

Так, для прикладу, щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб публічного права відомо, що перші проекти КК Франції 1970-1980 рр. не включали таких осіб у сферу дії кримінального закону. Однак, у результаті обговорення даного питання у законодавчому органі кримінальна відповідальність була встановлена й для зазначених суб'єктів.

Відповідно до ст. 121-2 КК Франції будь-яка приватна чи державна юридична особа, яка не є державою (міжнародні та міжурядові організації прирівнюються до держави), незалежно від того, чи вона комерційна чи ні, зареєстрована у Франції чи закордоном, підлягає кримінальній відповідальності. Кримінальна відповідальність місцевих та регіональних органів влади та їх груп можлива лише у результаті вчинення правопорушень, які вчинені як частина діяльності, до якої може бути застосовано делегування державної служби (делегування публічних функцій публічному чи приватному оператору).

Отже, кримінальній відповідальності у цій державі підлягають юридичні особи як приватного так і публічного права за виключенням окремих з них.

Також, у ст. 45 КК Албанії, яка введена Законом № 9275 від 16 вересня 2004 р. зазначено, що юридичні особи, за виключенням держави, підлягають кримінальній відповідальності за злочини, які вчинені їх службовцями чи представниками від їх імені. Також, вказано, що органи місцевого самоврядування можуть підлягати кримінальній відповідальності лише за дії, що вчинені у процесі їх діяльності, які можуть здійснюватися публічними службами.

Подібні положення можна знайти й в КК Данії. У відповідності до секції 26 КК Данії кримінальна відповідальність застосовується до будь-якої юридичної особи, включаючи акціонерні компанії, кооперативи, партнерства, асоціації, фонди, муніципалітети і органи державної влади.

У Румунії ст. 135 КК (станом на 24.07.2009 р.), передбачає можливість притягнення юридичних осіб, за виключенням держав та урядів, до кримінальної відповідальності за злочини, вчинені для досягнення мети діяльності чи інших інтересів юридичної особи. У ч. 2 вказаної статті зазначено, що державні установи не підлягають кримінальній відповідальності за злочини, вчинені при здійсненні своєї діяльності. Закон не застосовується до органів державної влади та місцевого самоуправління. Всі інші юридичні особи, в тому числі державні компанії і політичні партії, також можуть підлягати кримінальній відповідальності.

Отже, законодавець окремих держав визнав за можливе притягнення до кримінальної відповідальності не лише юридичних осіб приватного але й публічного права. Ми не ставимо собі за мету критикувати чи підтримувати таке рішення законодавця цих держав, можливо практика застосування таких положень виправдає себе. Однак, говорити про доцільність прийняття такого рішення, враховуючи рівень розробки інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб, як видається, передчасно.

Відмінною рисою в окремих державах виступає можливість юридичної особи підлягати кримінальній відповідальності самостійно, незалежно від встановлення чи покарання винних фізичних осіб.

Як приклад, з позиції діючого американського законодавства, як федерального, так і окремих штатів, корпорації при певних умовах можуть

підлягати кримінальній відповідальності поряд з фізичними особами або самотійно. Федеральне кримінальне законодавство передбачає багато сфер діяльності, де кримінальна відповідальність покладається безпосередньо на корпорації: порушення законодавства про охорону навколишнього середовища, фінансовій сфері, випуск недоброякісної продукції і т.д.

Юридична особа може бути звинувачена в злочинному діянні навіть у тих випадках, коли не було встановлено конкретної винної фізичної особи. На час розслідування орган управління організацією може бути відсторонений від виконання своїх обов'язків. При цьому нова адміністрація юридичної особи може визнати вину і забезпечити надання документації та інших доказів, які дозволять здійснити ідентифікацію і судове переслідування винних фізичних осіб.

Окрім того, у Законі «Про іноземну корупційну практику» зазначено, що організації і пов'язані з нею фізичні особи «самотійно» і «незалежно» підлягають кримінальній відповідальності за корупційні діяння (глава 15 Зводу законів США, Секція 78dd-1 і наст.). Кримінальне переслідування фізичних осіб, які є виконавцями, підбурювачами, пособниками активного хабарництва чи відмивання грошей не виключає кримінальної відповідальності організації.

Досить розповсюджена й така практика, як укладення корпорацією т.зв. «угоди про визнання вини» із зобов'язанням відшкодувати встановлену шкоду від незаконної діяльності в обмін на відмову обвинувальних органів порушувати переслідування щодо конкретних фізичних осіб. Саме така практика була використана у процесі розслідування діяльності корпорації, яка забруднювала сміттям та відходами виробництва околиці Нью-Йорка [111, с. 55].

Такі угоди про визнання вини між корпорацією та стороною обвинувачення федеральне кримінальне законодавство дозволяє укласти у разі вчинення тяжких злочинів (фелонії). Як зазначено у § 9 посібника для прокурорів США – нормативного акту роз'яснювального характеру, що містить загальні положення про розслідування федеральних злочинів, – процесуальні угоди про звільнення корпорації від кримінального переслідування слід укласти у тих випадках, коли запропоноване юридичною особою добровільне співробітництво відповідає

інтересам суспільства, а інші засоби одержання згоди на таке співробітництво недоступні або не є ефективними. Суть такої угоди полягає у повному або частковому визнанні вини з боку корпорації-порушника (що сприяє успішному розслідуванню та винесенню обвинувального вироку) в обмін на зменшення обсягу обвинувачення та/або на зміну чи зменшення розміру кримінальної санкції [58, с 45]. Як зазначає Д.В. Каменський американській судовій практиці відомі також випадки, коли угода про визнання вини укладалась між стороною державного обвинувачення та агентом корпорації – фізичною особою, в обмін на надання доказів злочинних дій з боку корпорації, а також на гарантії виступати у якості свідка сторони обвинувачення під час судового процесу проти своєї компанії. Як наслідок, такий агент отримує правові «привілеї» у виді звільнення від кримінальної відповідальності чи зменшення обсягу висунутого проти нього обвинувачення, зміни виду та розміру покарання. Предметом такої угоди стає кримінальне переслідування саме корпорації-порушника [58, с. 45].

У Словенії відповідно до Закону «Про відповідальність юридичних осіб за злочинні дії» 1999 р. відповідно до ст. 27 (2) процедура у відношенні юридичної особи розпочинається одночасно з переслідуванням винних фізичних осіб. Однак, у випадку, якщо фізична особа володіє визначеним державою імунітетом, переслідування організації ініціюється окремо. Отже, юридична особа у цій державі може при певних умовах підлягати відповідальності самотійно.

За шведським законодавством лише фізичні особи можуть бути суб'єктами злочину. Однак, КК Швеції передбачає систему санкцій, які можуть бути застосовані до юридичної особи. Якщо злочин був вчинений при здійсненні діяльності компанії шляхом грубого ігнорування обов'язків, чи юридична особа не вжила заходів щодо запобігання злочину, то компанію можна покарати «корпоративним» штрафом (Секція 7 глава 36 КК Швеції). При цьому встановлення винної фізичної особи також не є обов'язковою умовою накладення на юридичну особу покарання.

У секції 48а КК Норвегії зазначено, що у разі порушення кримінально-правової норми особою, яка діяла від імені юридичної особи, остання підлягає

накладенню штрафу. Ця норма застосовується навіть у тих випадках, коли фізична особа не може бути покарана за порушення закону (неосудність, імунітет).

Враховуючи викладене, дозволимо собі не погодитись з такими положеннями законодавства цих держав, оскільки юридична особа, як вже неодноразово зазначалось, діє виключно через певних фізичних осіб, тому, на наш погляд, обов'язковою і необхідною умовою повинно бути встановлення таких фізичних осіб та доведення їхнього злочинного діяння від імені та на користь юридичної особи, що може бути визначено лише обвинувальним рішенням суду. Тому така відповідальність, як видається, повинна буди лише додатковою до відповідальності фізичних осіб, в іншому ж випадку підстав такої відповідальності немає.

Варто також зазначити, що кримінальна відповідальність юридичних осіб у більшості зарубіжних держав передбачається у нормах кримінально кодексу (Голландія, Данія, Естонія, Ісландія, Македонія, Мальта, Молдова, Румунія, Угорщина, Франція, Чорногорія), однак, в окремих з них така відповідальність відображена в окремому законі (Албанія, Польща, Хорватія) або такі норми містяться як в КК так й в інших нормативно-правових актах (США, Англія).

Найбільш складна регламентація такої відповідальності наявна у США. Нікіфоров А.С. зробив спробу згрупувати закони США, за порушення яких передбачається кримінальна відповідальність юридичних осіб на федеральному рівні і дійшов до висновку, що корпорація підлягає такій відповідальності на основі законодавчих актів наступних типів: 1) антитрестове законодавство; 2) закони проти неправдивих рекламних оголошень; 3) національне законодавство про трудові відносини та 4) закони про порушення патентного права, авторського права та правил про товарні знаки [110, с. 58].

Найбільш розгорнута законодавча конструкція корпоративної кримінальної відповідальності міститься у розробленому Інститутом американського права Примірному кримінальному кодексі США. Даний нормативний документ носить рекомендаційний характер і використовується в якості зразка для прийняття кримінальних кодексів окремих штатів. Про відповідальність корпорацій, неінкорпорованих об'єднань і осіб, що діють в їх інтересах, зазначається у ст. 2.0794.

Корпорація може бути засуджена за здійснення дій, якщо:

1) діяння є порушенням або визначене не кодексом, а іншим актом, у якому прямо виражена ціль законодавця полягає у покладанні відповідальності на корпорацію, і поведінка здійснена агентом корпорації, що діють в її інтересах, у межах своєї посади або свого службового становища; в інших випадках закон прямо вказує агентів, за поведінку яких корпорація підлягає відповідальності, або обставини, за яких вона підлягає відповідальності;

2) діяння полягає у невиконанні покладеного законом на корпорацію спеціального обов'язку вчиняти позитивні дії;

3) діяння було дозволено, наказано, виконано або необачно допущено радою директорів або агентом – керуючим високого рангу, які діють в інтересах корпорації у межах своєї посади або свого службового становища [100, с. 209].

Крім федерального рівня, кримінальна відповідальність корпорацій, передбачена законодавством окремих штатів. Зокрема, кримінально-правові норми законодавства штату можуть застосовуватись у випадку вчинення хабарництва у приватному секторі, коли до вказаних дій не причетні публічні службові особи.

Так, законодавець штату Огайо сприйнявши рекомендації Примірного КК в § 2901.23 КК штату передбачив кримінальну відповідальність організації, під якою розуміється корпорація, яка створена з метою отримання прибутку або без такої мети, товариство з обмеженою відповідальністю, а також спільне ризиковане підприємство, неінкорпоративна організація і т.д. [119, с. 280-281].

У § 20.20 КК штату Нью-Йорк визначено, що корпорація визнається винною у вчиненні посягання, якщо: а) поведінка, яка є посяганням, полягає у невиконанні покладених законом на корпорацію спеціальних обов'язків; б) посягання було здійснено, санкціоновано, витребувано, наказано чи допущено з необережності радою директорів чи високопоставленим агентом – управляючим, який діяв у межах свого службового становища та в інтересах корпорації, чи в) посягання було здійснено агентом корпорації, який діяв у межах свого службового становища та в інтересах корпорації.

У КК штату Пенсільванія, де всі питання, пов'язані з кримінальною відповідальністю юридичних осіб містяться в одній нормі (ст. 307) звертають на себе увагу наступні обставини: 1) відповідальності підлягають корпорації (юридичні особи) та «організації» (неінкорпоративні об'єднання, які не володіють статусом юридичної особи); 2) у тексті закону передбачена можливість абсолютної, «суворої» відповідальності, тобто кримінальної відповідальності за принципом об'єктивного ставлення у вину; 3) зазначаються три випадки субститутивної відповідальності фізичних осіб за злочини, які вчинені корпорацією; 4) у тексті закону дається визначення (аутентичне тлумачення) основних понять: агент, агент високого рівня, корпорація [110, с. 67].

Безпосередньо кримінальній відповідальності корпорацій у КК штату Іллінойс присвячена ст. 5/5.4. Корпорація може підлягати кримінальній відповідальності за наявності наступних умов: вчинене діяння повинно бути передбачено ст.ст. 11-20, 11.20.1 чи 24-1 КК чи ст. 44 Закону «Про захист навколишнього середовища» (Environmental Protection Act), який був схвалений 29 червня 1970 р. з поправками (415 ILCS5/44).

Цікавою також є правова регламентація кримінальної відповідальності корпорацій в Англії. Основним нормативним актом Англії, який регулює створення і діяльність юридичних осіб є Закон «Про компанії» 1985 року.

Загальні засади кримінальної відповідальності юридичних осіб передбачені Законом «Про тлумачення» 1978 року. Юридична особа в Англії може підлягати кримінальній відповідальності за корупційні діяння, відмивання доходів і фінансування тероризму (торгівля впливом, на відміну від США, у Англії не криміналізована).

Відповідальність за корупцію в Англії передбачена у трьох різних кримінальних законах, зокрема: Законі «Про запобігання корупції в публічних органах» 1889 р. і законах «Про запобігання корупції» 1906 і 1916 рр. Вказані закони розглядаються як один і застосовуються на всій території держави. Вони охоплюють активну та пасивну корупцію як у публічному, так і в приватному

секторі. Суб'єктом корупційних діянь можуть бути як фізичні, так і юридичні особи (Закон «Про тлумачення»).

Одним з останніх нормативних актів, який стосується відповідальності юридичних осіб в Англії є Постанова Уряду «Про відмивання грошей» (вступила у силу з 1 березня 2004 р.), яка була прийнята з метою імплементації Директиви 2001/97/ЄС «Про попередження використання фінансової системи для цілей відмивання грошей» (т.зв. Другої директиви ЄС з відмивання грошей). Постанова віднесла до суб'єктів легалізації доходів отриманих злочинним шляхом також радників з оподаткування, бухгалтерів, ревізорів та юристів (у випадку їх участі в фінансовій угоді чи угоді з нерухомістю). Зазначена Постанова вимагає від юридичних осіб створити системи контролю для того, щоб попереджувати і не допускати відмивання грошей та належну внутрішню систему звітності, яка забезпечить об'єктивне інформування спеціально створеного підрозділу – Національної служби кримінальних розслідувань (National Criminal Intelligence Service).

У державах континентальної Європи норми щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб містяться як правило в КК або в окремому законі, хоча в окремих з них (наприклад, Франція) така відповідальність передбачена й іншими нормативно-правовими актами.

Більше того в окремих державах внесенню відповідних змін до КК передувало передбачення такого виду відповідальності в інших нормативно-правових актах, а лише згодом законодавцем були прийняті відповідні зміни у КК. Так, у Голландії був прийнятий Кодекс економічних деліктів для того, щоб відновити конкурентоздатність у відносинах, так як одним із завдань вчинення економічного злочину є досягнення переваги на ринку. Однак, цього разу законодавець визнав недоречним посилення відповідальності для тих службовців корпорації, які допускають у ході своєї професійної діяльності злочинні діяння, не визначив додаткові види покарання для фізичних осіб, а встановив кримінальну відповідальність юридичних осіб на яких покладено обов'язок дотримуватись закон. Як зазначив Р.А. Торрінга: «конкуренти корпорації не будуть захищені кримінальним переслідуванням і покаранням лише фізичної особи, яка вчинила злочин у межах сфери юридичної особи. Сама юридична особа повинна бути

покарана і, таким чином, вона втратить отримані переваги...» [232, с. 24]. Тому ідея кримінально-правової відповідальності юридичних осіб була позитивно сприйнята у нідерландській теорії права. Слід за цим спеціальним кримінальним законом таку відповідальність було передбачено і в інших законодавчих актах, а в 1976 р. у Голландії законодавець запровадив можливість притягнення до відповідальності юридичних осіб безпосередньо у КК [197, с. 13].

Як видається, якщо в законодавствах окремих зарубіжних держав, враховуючи їх специфіку, наявність норм щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб поза КК прийнятна, то така ситуація не припустима, спираючись на ст. 3 КК України, в нашій державі. Тому у разі підтримання законодавцем нашої держави ідеї корпоративної кримінальної відповідальності неодмінно потрібно внести відповідні зміни у КК.

Певні відмінності у регламентації кримінальної відповідальності юридичних осіб в окремих зарубіжних державах можна знайти й щодо діянь за які такі суб'єкти підлягають відповідальності. Як зазначалось в попередньому підрозділі перелік злочинів за які юридична особа підлягає відповідальності у більшості держав незначний та як правило обмежується корупційними діяннями, відмиванням грошей. Однак, в окремих державах цей перелік значно ширший.

Так, питання про правомірність і доцільність встановлення кримінальної відповідальності корпорацій для американських криміналістів давно вже не є дискусійним. З моменту її встановлення все більше розширюється перелік діянь, за які юридична особа може підлягати кримінальній відповідальності. Корпорація не визнається суб'єктом злочину лише у двох випадках: 1) коли санкція норми не містить покарання у вигляді штрафу, як основного виду покарання, що застосовується до корпорацій; 2) коли злочин не може бути вчинений юридичною особою через специфічну юридичну природу (згвалтування, спричинення тілесних ушкоджень та ін.) [58, с. 41].

Для звинувачення юридичної особи в активному хабарництві, торгівлі впливом чи відмиванні грошей, не обов'язково повинна бути отримана корпорацією реальна вигода. Щодо торгівлі впливом, то такий термін у

законодавстві США не передбачений. У залежності від прояву такого роду злочинної поведінки застосовуються різноманітні федеральні закони («Про шахрайство з федеральною поштою», «Про вимагання», «Про порушення Федерального закону про транспорт» та ін.) [8, с. 113].

Звісно більшість злочинів юридичних осіб є економічного спрямування. Саме тому сучасні американські дослідники Маршалл Клайнард і Петер Йігер виділяють шість основних видів корпоративних злочинів в економічній сфері: 1) порушення адміністративних актів і постанов, наприклад, недотримання урядових розпоряджень про відкликання бракованих товарів або відмова від будівництва водо- і повітроочисних споруд; 2) порушення природоохоронних розпоряджень (забруднення води та повітря, забруднення місцевості нафтою або хімічними продуктами); 3) фінансові правопорушення (незаконні субсидії політичним організаціям, підкуп політиків, порушення валютного законодавства та ін.); 4) недотримання положень про захист і безпеку праці; дії, що суперечать положенням про працю та заробітну плату, у тому числі – дискримінація найманих робітників за ознакою раси, статі або релігії; 5) виробничі злочини, наприклад, виробництво та продаж небезпечних для життя, або таких що створюють загрозу, автомобілів, літаків, автопокришок, приладів, продовольчих товарів, ліків і т.п.; б) нечесна торговельна практика, наприклад, порушення умов конкуренції, установлення договірних цін і нелегальний поділ ринку [28, с. 83].

Цікавим є той факт, що у США можна знайти приклади, коли корпорацію притягають до відповідальності за злочини проти життя та здоров'я людини, чого не передбачають законодавства більшості держав, де такий вид відповідальності існує. Для прикладу, відомий випадок, у 1978 р. генеральний аторней штату Індіана пред'явив компанії Форд обвинувачення у вбивстві трьох людей, які згоріли у автомобілях марки «Пінто». У результаті розслідування було встановлено, що керівництво компанії випустило автомобілі цієї марки у продаж, володіючи інформацією, що бак цих автомобілів розташований у небезпечному місці і при зіткненні може вибухнути. Цей випадок став першим в

історії американського правосуддя, коли корпорації пред'явлено обвинувачення у такому виді злочину, як вбивство [111, с. 53].

У Великобританії, як і в США, також здійснювались спроби притягнути юридичну особу до відповідальності за злочини проти життя особи – вбивство з вини корпорації. Зокрема, у червні 1989 р., невдовзі після катастрофи парома «Herald of Free Enterprises», директор служби кримінального переслідування під великим тиском громадськості вирішив висунути обвинувачення стосовно окремих членів екіпажу та проти компанії «P.L.O». У результаті цієї трагедії загинуло майже двісті осіб, а причиною стало те, що паром вплив з гавані з навстіж відчиненим носовим люком. Зрештою, обвинувачення зняли за браком доказів.

Як вказує В.К. Грищук, фактично, в англійському кримінальному праві організацію засудили за просте вбивство з її вини у грудні 1994 р. Такий вирок був постановлений після трагедії у затоці Лайн-бей, коли загинуло кілька школярів. Фабула справи була наступна: група підлітків разом зі своїми вчителями вирушили на каное до відпочинкового центру. Хоча діти не мали спеціальної підготовки їх вивели у море попри непогоду без дотримання належних заходів безпеки. У результаті перекидання каное два хлопчики та дві дівчинки втопились. Під час судового розгляду було оприлюднене свідчення, згідно з яким директор центру не звертав належної уваги на заходи безпеки. Директора – Пітера Кайта та його компанію «OLL Ltd.» звинуватили у простому вбивстві. Як наслідок компанія була оштрафована на 60 000 фунтів стерлінгів, а директора засудили до трьох років позбавлення волі [28, с. 82].

Випадок притягнення юридичної особи до кримінальної відповідальності за вбивство можна знайти й в судовій практиці Голландії. В одній із справ, розглянутих голландськими судами лікарня була обвинувачена у вбивстві людини після того, як пацієнт помер під час хірургічної операції через застосування працівниками лікарні застарілого анестезіологічного обладнання. Окрім того, що вказана справа була першим випадком у Голландії, коли корпорацію обвинуватили у вбивстві людини, це звинувачення було результатом об'єднання вини різних індивідуумів, які були причетними до цієї справи (не лише тих, хто приймав участь

у проведенні хірургічної операції, а й управління лікарні, яке було винне у наявності в лікарні застарілого обладнання). Суд також підкреслив той факт, що управління лікарні могло і повинно було запобігти використанню ненадійного обладнання [101, с. 81-82].

Значно ширший перелік складів злочинів за які юридична особа підлягає кримінальній відповідальності передбачений законодавством Польщі. У ст. 16 Закону «Про відповідальність колективних суб'єктів за дії, заборонені під загрозою покарання» зазначено перелік злочинів за які юридична особа підлягає кримінальній відповідальності. Зокрема, колективні суб'єкти підлягають кримінальній відповідальності за окремі злочини у сфері господарської діяльності, страхування, обігу облігацій, банківській сфері, права промислової власності, діяльності торгових спілок, зовнішньоторговельного обігу, оборонній сфері, грошового обігу та обігу цінних паперів, службової діяльності (хабарництво, платна протекція), охорони інформації, достовірності документів, сексуальної свободи і звичаїв, довкілля, публічного порядку, конкуренції, інтелектуальної власності, оподаткування, цільового використання коштів та обігу товарів через державний кордон.

Французький кримінальний кодекс також встановлює відповідальність юридичних осіб за досить широкий спектр злочинів. Серед них: злочини проти людства; ненавмисні посягання на життя та недоторканність людини; виготовлення, імпорт, експорт, перевезення, зберігання, передача наркотиків; створення ситуацій, небезпечних для інших осіб; проведення експериментів над людьми; дискримінація фізичної або юридичної особи; звідництво; створення умов праці та проживання, не сумісних з людською гідністю; посягання на приватне життя; наклеп; посягання на права людини, пов'язані з використанням картотек і обробкою даних на ЕОМ; посягання на родинні зв'язки; різні види крадіжок; вимагання та шантаж; шахрайство; зловживання довірою; зловживання заставою або арештованим майном; створення фіктивної неплатоспроможності; придбання майна, свідомо здобутого злочинним шляхом; ушкодження, поломка, псування майна; посягання на системи автоматизованої обробки даних; посягання на основні інтереси нації (зрада, шпигунство, змова і т.д.); тероризм; організація та участь у

бойових групах; дача хабара та торгівля впливом; протидія виконанню суспільних робіт; незаконне присвоєння функцій; незаконне присвоєння звань і використання посади в рекламі; посягання на правосуддя у кримінальних справах; підробка документів; підробка грошей, цінних паперів, поштових марок; фальсифікація знаків державної влади.

Кримінальним кодексом Республіки Молдова (введений в дію Законом N 1160-XV від 21 червня 2002 р.) у ч. 4 ст.21 також передбачено досить широкий перелік злочинів за які юридична особа може підлягати кримінальній відповідальності. Так, юридична особа здійснюючи підприємницьку діяльність підлягає кримінальній відповідальності за вчинення злочинів, передбачених статтями 215-218 (розповсюдження епідемічних захворювань – ст. 215; виробництво (фальсифікація), транспортування, зберігання або реалізація продуктів (товарів), небезпечних для життя чи здоров'я споживачів – ст. 216; незаконний обіг наркотичних, психотропних речовин чи прекурсорів – ст. 217; незаконне призначення наркотичних або психотропних препаратів – ст. 218 КК), 221 (руйнування або псування пам'ятників історії і культури), 223-246 (порушення вимог екологічної безпеки – ст. 223; порушення правил обігу радіаційних, бактеріологічних та токсичних речовин, матеріалів і відходів – ст. 224; умисне приховування або надання неправдивих даних про забруднення навколишнього середовища – ст. 225; невиконання обов'язків по ліквідації наслідків екологічних порушень – ст. 226; забруднення ґрунтів – ст. 227; порушення вимог щодо охорони надр – ст. 228; забруднення вод – ст. 229; забруднення повітря – ст. 230; незаконна порубка лісу – ст. 231; знищення чи пошкодження лісових масивів – ст. 232; незаконне полювання – ст. 233; незаконне зайняття рибним, тваринним або іншим добувними промислами – ст. 234; порушення режиму управління та захисту природних територій, які охороняються державою – ст. 235; виготовлення чи збут підроблених грошей або цінних паперів – ст. 236; виготовлення чи збут підроблених кредитних карток або інших платіжних документів – ст. 237; отримання кредиту шляхом обману – ст. 238; порушення правил кредитування – ст. 239; використання не за призначенням коштів внутрішніх або зовнішніх

кредитів, які надані під гарантії держави – ст. 240; незаконне зайняття підприємницькою діяльністю – ст. 214; псевдо підприємництво – ст. 242; відмивання грошей – ст. 243; ухилення підприємств, установ і організацій від сплати податків – ст. 244; зловживання при випуску цінних паперів – ст. 245; обмеження вільної конкуренції – ст. 246), 248-251 (контрабанда – ст. 248; ухилення від сплати митних платежів – ст. 249; перевезення, зберігання чи реалізація підакцизних товарів без маркування їх контрольними або акцизними марками – ст. 250; присвоєння, відчуження, підміна чи приховування закладеного, арештованого чи конфіскованого майна – ст. 251 КК), 257 (неякісне будівництво) та 259-261 (несанкціонований доступ до комп'ютерної інформації – ст. 259; внесення або розповсюдження шкідливих комп'ютерних програм – ст. 260; порушення правил безпеки інформаційних систем – ст. 261).

Отже, законодавці окремих держав визнали за можливе та передбачили у нормах кримінального законодавства можливість притягнення юридичних осіб до кримінальної відповідальності за досить широкий перелік злочинів, не обмежившись при цьому виключно економічною сферою. Це, на нашу думку, є більш слушним підходом, оскільки діяльність юридичних осіб зачіпає різні сфери суспільного життя і шкоду нанести може не лише певним економічним інтересам. Зазначене, на нашу думку, слід врахувати при визначенні можливих складів злочинів за які юридична особа може підлягати відповідальності у разі позитивного вирішення цього питання в нашій державі.

Розбіжності у законодавстві зарубіжних держав можна виявити й щодо видів покарань, які застосовуються до юридичних осіб. Як вже зазначалось, у всіх без виключення державах, де така відповідальність передбачена, основним і в багатьох випадках єдиним видом покарання є штраф. У більшості цих держав також передбачено можливість застосування до юридичних осіб конфіскації, позбавлення права займатись певною діяльністю та ліквідація. Однак, як і у випадку з видами злочинів, в окремих державах перелік покарань значно ширший.

Так, у Республіці Польща Закон «Про відповідальність колективних суб'єктів за дії, заборонені під загрозою покарання» від 28 жовтня 2002 р.

передбачає значно ширший перелік покарань, які можуть застосовуватись до юридичних осіб. Так, за вчинення злочину на колективний суб'єкт крім штрафу, відповідно до ст. 9 Закону «Про відповідальність колективних суб'єктів за дії, заборонені під загрозою покарання» до юридичної особи можуть бути застосовані такі покарання: *заборона рекламування здійснюваної діяльності, виробів, які виробляє або реалізує юридична особа, послуг; заборона користуватися дотаціями, субвенціями або іншими формами фінансової допомоги з публічних джерел; заборона користуватися допомогою міжнародних організацій, членом яких є Республіка Польща; заборона отримання публічних замовлень; заборона здійснення певного виду основної чи додаткової діяльності; опублікування вироку*. Цікавим є те, що відомості про притягнення юридичних осіб до кримінальної відповідальності вносяться до національного реєстру злочинності і є загальнодоступними.

У Норвегії підприємство може у відповідності до рішення суду бути позбавлено права не тільки займатись підприємницькою діяльністю або ж займатись нею а й у визначених судом формах.

У Хорватії Закон «Про відповідальність юридичних осіб за кримінальні злочини» передбачає застосування також певних «заходів безпеки», які включають *професійні заборони, заборони на укладання угод, заборону на отримання ліцензій, дозволів, конфіскація та опублікування вироку*.

У ст. 21 Закону Словенії «Про відповідальність юридичних осіб за злочинні дії», крім штрафу, конфіскації майна та ліквідації юридичної особи передбачено два додаткових обмеження для організацій: 1) *заборона діяльності на основі ліцензій, дозволів чи концесій, наданих державними органами;* 2) *заборона у придбанні ліцензій, використання концесій*.

У Франції, крім вже зазначених видів покарань, до юридичних осіб передбачені покарання, що істотно обмежують майнові права юридичної особи, які відносяться до кредитно-фінансової сфери: *заборона залучати вклади населення та заборона застосовувати в обігу чеки або кредитні картки*. Заборона залучати вклади населення може бути призначено на п'ять років або безстроково і

полягає у забороні звертатись до населення з метою отримання вкладів чи розповсюдженні серед населення цінних паперів юридичної особи, заборона користуватися допомогою кредитних, фінансових установ чи біржових товариств, а також заборона використовувати всі види реклами з цією ж метою. Зазначені покарання можуть застосовуватись за окремі посягання проти власності, державного управління (підкуп посадової особи та ін.).

У Румунії, крім штрафу, ліквідації та припинення певного виду діяльності до юридичних осіб передбачено можливість застосування покарання у виді *ліквідації відділення юридичної особи на строк від 3 місяців до 3 років* (ст. 142 КК); *заборони на участь в державних закупівлях на строк від 1 до 3 років* (ст. 143 КК); *поміщення під судовий нагляд на строк від 1 до 3 років* (ст. 144 КК); *опублікування вироку суду* (ст. 145 КК).

Що стосується санкцій, які можуть бути застосовані до юридичних осіб у державах англо-американської системи права, то слід зазначити, що вони, як і в окремих європейських державах (Франція, Польща тощо) досить різноманітні. Так, у США організаціям може бути *заборонено займатись підприємницькою діяльністю і укладати правочини з федеральними органами влади, відмова у наданні ліцензії на імпорт* і т.д. До юридичної особи може також застосовуватись *штраф та конфіскація* (як в кримінально-правовому так і цивільному порядку).

Такий вид кримінального покарання як повна конфіскація майна, як захід, що є видом «колективної смертної кари», передбачена, законодавством США проти організацій, які вчинили злочин, не тільки для того щоб усунути корпорацію за межі бізнесу, але й позбавити її можливості діяти. Мета цього заходу – конфіскувати все майно збанкрутілої фірми, яке залишилося після сплати всіх законних вимог добросовісним кредиторам [148, с. 85-86].

Крім цього, згідно законодавства США вироки, які виносяться судами, можуть також передбачати положення, які забороняють організаціям здійснювати певні дії або суттєво обмежують їх. Так, у ст. 30 Закону США «Про чистоту повітря» (1970 р.) передбачено можливість обмеження діяльності підприємства з метою зменшення викидів забруднюючих речовин в атмосферу у

випадках виникнення критичної небезпеки. Прикладом подібної ситуації може бути становище, що склалося у листопаді 1971 року в м. Бірмінгемі (штат Алабама). В результаті значних викидів забруднюючих речовин склалась ситуація, яка загрожувала спричинити шкоду місцевим жителям. Як наслідок, був виданий судовий наказ, що заборонив діяльність 23 підприємств [194, с. 197]. Іншим прикладом таких заходів є можливість застосування до юридичної особи, яка обвинувачена у вчиненні злочину, т.зв. випробувального терміну (a term of probation). Відповідно до § 3551 (c) 18 Зведення законів США від компанії вимагається, як умова випробування, утримання від вчинення будь-яких незаконних дій.

Хоча, як вже зазначалося, штраф як вид покарання передбачений у всіх зарубіжних державах, де юридична особа може підлягати кримінальній відповідальності, однак існують відмінності як у розмірі штрафу так і методах обчислення його суми.

В одних державах законодавством передбачено чітко встановлені межі розміру штрафу (Мальта, Голландія, Словенія, Швеція, Естонія, Албанія, Македонія, Хорватія), в інших розмір штрафу нормами права не обмежується, а надається на розсуд суду (Великобританія, Данія, Ірландія).

В окремих державах розмір штрафу залежить від певного критерію. Так, в Угорщині таким критерієм виступає фінансова вигода, яка максимально прирівнюється до трикратного її розміру, що отримана чи могла бути отримана у результаті злочинного діяння. В Республіці Польща на юридичну особу накладається *штраф* у розмірі до 10% доходу, передбаченого у приписах про податок на дохід юридичних осіб, який отриманий у році, що передує року прийняття судового рішення. Якщо ж такий дохід менший від 1 млн. злотих, то штраф визначається у розмірі до 10% видатків колективного суб'єкта у році, який передує рокові прийняття судового рішення.

Секція 48b КК Норвегії передбачає критерії, якими повинні керуватись відповідні органи при прийнятті рішення щодо накладення штрафу на юридичних осіб в кримінально-правовому порядку. До них належать: а) профілактичний ефект штрафу; б) ступінь тяжкості злочину; в) чи мала юридична особа

можливість загальним керівництвом, інструктажами, навчанням, здійсненням контролю чи іншими заходами запобігти вчиненню злочину; г) чи був злочин вчинений в інтересах організації; д) чи отримала юридична особа, або чи могла отримати будь-яку перевагу у результаті вчинення злочину; е) економічне становище юридичної особи; є) чи застосовувались інші санкції до юридичної особи або винних фізичних осіб за вчинення цього діяння.

Цікавим є спосіб визначення штрафу в Румунії. Так, ст. 137 КК Румунії дає вказівку на те, що штраф визначається у відповідній кількості днів. У цьому випадку розмір штрафу який коливається у межах від 100 до 5000. леїв множиться на певну кількість днів, кількість яких може складати від 30 до 600 днів. Тобто, мінімальний розмір штрафу – 3 тис., максимальний – 3 млн. леїв (982 та 982 тис. дол. США відповідно). Розмір штрафу залежить від санкції відповідної статті КК, зокрема: а) від 60 до 80 днів, якщо санкція статті передбачає покарання у виді штрафу; б) від 120 до 240 днів, якщо санкція статті передбачає покарання у виді позбавлення волі на строк більше 5 років; в) від 180 до 300 днів, санкція статті передбачає покарання у виді позбавлення волі на строк не більше 10 років; г) від 240 до 420 днів, санкція статті передбачає покарання у виді позбавлення волі на строк не більше 20 років; д) від 360 до 510 днів, санкція статті передбачає покарання у виді позбавлення волі на строк більше 20 років або довічне позбавлення волі. Суд враховуючи обставини справи може збільшити розмір штрафу на 1/3, однак не більше максимального його розміру (600 днів).

Так, О.О. Михайлов звертає увагу на те, що залежно від сфери розповсюдження штрафів, які зазвичай накладаються на корпорації, розрізняють різні цілі і методи обчислення суми штрафу, для того, щоб він був справедливим та ефективним. Зокрема, вказаний автор зазначає, що у ряді держав штраф, який накладається на компанію, обчислюється як багаторазовий штраф за деякі правопорушення громадян, який він називає коефіцієнтом-множником [101, с. 94]. Як зразок, О.О. Михайлов наводить такі приклади. У Франції такий коефіцієнт-множник дорівнює п'яти. У низці національних законодавств встановлені максимальні штрафи, в основному від 1 до 20 млн. дол. США. Деякі закони не

визначають максимальний ліміт штрафу (Канада, Данія). Антимонопольне законодавство Європейського Союзу передбачає компроміс між фіксованим штрафом і інтересами підприємства шляхом встановлення суми, виходячи з 10% обороту компанії в поточному році. У ФРН верхня межа грошового штрафу у випадку вчинення злочину особою, що діє в межах юридичної особи, складає 1 млн. євро. При порушенні приписів картельного права вона може піднятися і складати суми, значно перевищуючи цю суму [101, с. 94-95].

Для досягнення максимального ефекту від покарання в окремих державах розроблені керівні засади щодо застосування до юридичних осіб штрафів. Наприклад, в Австралії при призначенні штрафу для юридичних осіб у порядку кримінального переслідування беруть до уваги характер і сферу незаконного діяння, будь-які викликані ним втрати і спричинену шкоду, супутні обставини і попередні правопорушення. Також враховується розмір компанії, її становище на ринку, наявність або відсутність мети вчинення злочину, період, протягом якого він здійснювався, чи було порушення результатом керівництва вищого або нижчого рівня адміністрації, чи відповідала політика і «корпоративна культура» компанії федеральному законодавству, чи була співпраця компанії з владними системами [148, с. 85]. Подібні критерії містяться у керівних вказівках США, а також в антимонопольних прецедентах Європейського Суду [101, с. 95-96].

Отже, і в цьому питанні в законодавстві окремих держав наявні певні відмінності, однак, ми підтримуємо, враховуючи специфіку юридичної особи та особливості саме кримінальної відповідальності, законодавців тих з них, які у нормах законодавств передбачили можливість застосування до юридичних осіб таких видів покарань як штраф, заборону заняття певними видами діяльності, конфіскація майна та ліквідація юридичної особи. Саме така система покарань юридичних осіб, на нашу думку, є найбільш оптимальною.

Наявні й інші відмінності у регламентації кримінальної відповідальності юридичних осіб у зарубіжних державах. Такі відмінності поодинокі і, як правило, містяться лише у нормах окремо взятої держави. Так, для прикладу, законодавство Ісландії передбачає, що неналежний контроль з боку фізичної

особи, який зумовлює покарання юридичної особи може спричиняти застосування покарання лише у випадку, якщо він є результатом злочинної недбалості. Тобто, на думку законодавця цієї держави умисно юридична особа вчинити злочин не може. Така позиція нам не зрозуміла та не підтримується.

Також, слід звернути увагу на те, що у деяких зарубіжних державах встановлена т.зв. квазікримінальна (адміністративно-кримінальна) відповідальність юридичних осіб. Зокрема, такий вид відповідальності, як зазначалось, передбачений у Австрії, Італії, Іспанії, Німеччині. Так, наприклад, у 1990 р. таку відповідальність введено в Італії за порушення законодавства про свободу конкуренції [15, с. 66].

Подібна ситуація з кримінальною відповідальністю юридичних осіб склалася в Іспанії. Кримінальне законодавство цієї держави, хоч загалом не визнає такого виду відповідальності, однак у ст. 194 КК Іспанії передбачає можливість постійного або тимчасового закриття установ чи окремих приміщень, призначених або непризначених для публічного відвідування, якщо вони використовувалися для вчинення злочинів, пов'язаних з проституцією.

Враховуючи зазначене вище, маємо підстави стверджувати, що регламентація кримінальної відповідальності юридичних осіб у зарубіжних державах, як видається, не вирішує всіх питань у повному об'ємі. Як правило, регламентація кримінальної відповідальності юридичних осіб обмежується визначенням підстав такої відповідальності, видів злочинів та видів покарань, що можуть застосовуватись до цього суб'єкта. В окремих з них взагалі крім вказівки на можливість притягнення юридичної особи до відповідальності інших норм не передбачено. Зокрема, у КК Чорногорії 2003 р., який вступив у силу з 1 квітня 2004 р. в ст. 31 передбачено, що відповідальність юридичних осіб за вчинення злочинів, так само як і встановлена міра відповідальності, визначаються Законом. Злочини за які юридична особа підлягає кримінальній відповідальності також визначаються Законом (ч. 2 ст. 31). Однак, інших норм щодо такої відповідальності у КК Чорногорії не передбачається.

Залишились поза увагою у законодавстві зарубіжних держав також такі поняття як вина, визначення того чи може юридична особа бути суб'єктом

злочину, чи вона може лише підлягати кримінальній відповідальності, підстави звільнення юридичних осіб від відповідальності, чи можна застосувати до юридичної особи поняття рецидиву злочинів, судимості тощо.

Лише в поодиноких випадках можна знайти норми, які б неодмінно зацікавили законодавця нашої держави при можливому запровадженні такої відповідальності в Україні. Так, положення щодо рецидиву злочинів юридичної особи можна знайти у законодавстві Франції. Чинний КК Франції у ст.ст. 132-12–132-15 передбачає караність юридичної особи за рецидив її злочинної поведінки. Так, у випадку, коли юридична особа, яка була засуджена за злочин чи проступок за які законом у разі вчинення їх фізичною особою передбачено більш суворе покарання (ст. 132-12).

Таке ж положення міститься у ст. 146 КК Румунії, де зазначено, що у випадку рецидиву до юридичної особи застосовується покарання, яке у два рази перевищує покарання передбачене за певний злочин, однак не перевищуючи максимальний розмір штрафу.

Крім того КК Франції передбачає відповідальність юридичних осіб за замах на злочин, а також за співучасть у вчиненні злочину. Також французьке кримінальне законодавство передбачає відповідальність юридичної особи за діяння, які характеризуються як умислом так і необережністю. У випадку вчинення дій, які носять умисний характер щодо юридичної та фізичної особи застосовується інститут співучасті [220, с. 77].

Заслуговує на увагу також положення ст. 150 КК Румунії щодо реабілітації юридичної особи. Так, у вказаній статті зазначено, що реабілітація юридичної особи можлива, якщо протягом трьох років з дня відбуття основного та додаткового покарання юридична особа не вчинить інших злочинів.

Цікавими є положення ст. 151 КК Румунії, яка передбачає відповідальність юридичних осіб при злитті або розділенні юридичної особи. У цій статті зазначено, що за втрату прав юридичною особою у зв'язку із злиттям, придбанням чи розділенням кримінальній відповідальності підлягає: а) юридична особа, створена у результаті злиття; б) та юридична особа, яка

придбала юридичну особу, що вчинила злочин; в) юридичні особи, які були створені після розділення.

Окремі питання відповідальності юридичних осіб можливо законодавством зарубіжних держав не передбачені, однак певним чином вони знаходять своє вираження. Для прикладу, встановлення вини юридичної особи у США. Як вказує Д.В. Каменський досвід Сполучених Штатів свідчить, що вина у тій чи іншій формі може бути встановлена у діянні, вчиненому агентом від імені корпорації. У структурі кримінального законодавства США міститься біля 80 термінів, які характеризують винне ставлення особи до вчиненого діяння. Американські суди, притягуючи корпорацію до кримінальної відповідальності, вирішили цю ваду понятійного апарату наступним чином: винність корпорації прямо випливає з факту встановлення вини її агента, який діяв виключно в її інтересах або встановлюється т.зв. колективна вина корпорації шляхом поєднання ознак внутрішнього ставлення до діяння з боку всіх агентів, які брали участь у вчиненні злочину на користь корпорації [59, с. 243].

Відповідно до федерального прецедентного права вина компанії може виражатись у т.зв. «навмисній сліпоті» чи «навмисному незнанні», що є достатньою підставою для звинувачення юридичної особи.

У Франції, для прикладу, під поняттям вини юридичної особи слід розуміти вину її керуючого або представника. Тобто у даному випадку поняття вини юридичної особи та вини фізичної особи, яка діяла від імені та на користь корпорації збігаються.

Нажаль відповідей на всі запитання в законодавстві зарубіжних держав немає. Це в свою чергу наводить на думку, що при визначенні можливої конструкції кримінальної відповідальності юридичних осіб у нашій державі ми можемо керуватись лише окремими положеннями зарубіжних законодавств. Вирішення ж нез'ясованих питань можливе, як видається або пристосуванням відповідних норм чинного КК України до нового суб'єкта, або визначенням абсолютно нових шляхів вирішення зазначених проблем.

Висновки до розділу

Економічні та політичні перетворення останніх десятиліть істотно розширили та ускладнили сферу правового регулювання за рахунок появи приватного сектору. На цьому тлі в багатьох галузях виникла потреба у появі нових, більш ефективних і сучасних інститутів, які б відображали вимоги часу. Аналогічним чином розвивається і кримінальне законодавство.

Одним з аргументів позитивного вирішення питання запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб у вітчизняне законодавство, на нашу думку, є її наявність у законодавстві багатьох держав, протягом тривалого часу. Поява такого виду відповідальності у нормативних актах окремих зарубіжних держав, як видається, зумовлена стрімким розвитком економіки, який призвів до значного підвищення ролі і значення діяльності цих суб'єктів права. Тому наявність такої відповідальності у зарубіжних державах цілком логічно можна пояснити тим, що в останні роки спостерігається тенденція до зростання порушень в сфері економіки, екології, захисту прав споживачів, транспортного перевезення та інших сферах суспільного життя у результаті діяльності окремих юридичних осіб, а як наслідок – руйнування усталених стереотипів окремих галузей та інститутів права.

Враховуючи положення цього розділу можна зробити наступні висновки: по-перше, кримінальна відповідальність юридичних осіб передбачена у законодавстві багатьох зарубіжних держав; по-друге, така відповідальність ґрунтується на міжнародно-правових актах, які у своїх нормах вказують на можливість та доцільність кримінально-правового впливу на юридичних осіб; по-третє, регламентація кримінальної відповідальності у законодавстві багатьох держав, як видається, не надто деталізована, що свідчить про складність цього питання та те, що цей інститут перебуває лише на етапі розвитку; по-четверте, кримінальна відповідальність юридичних осіб у зарубіжних державах характеризується певною спільністю норм щодо підстав та умов кримінальної відповідальності юридичних осіб, переліку злочинів за які юридична особа підлягає такій відповідальності, як

правило це корупція та легалізація доходів отриманих злочинним шляхом, видів покарань, які можуть застосовуватись до цього суб'єкта; вказівки на те, що відповідальність юридичних осіб не виключає відповідальності винних фізичних осіб; по-п'яте, не зважаючи на значну кількість спільних ознак щодо кримінальної відповідальності юридичних у зарубіжних державах, можна виділити й відмінні риси, зокрема: 1) законодавства різних держав передбачають різні види юридичних осіб, що неодмінно викличе проблеми при притягненні до відповідальності іноземної юридичної особи; 2) норми щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб у зарубіжних державах можуть міститись: а) виключно у КК; б) в окремому законі; в) як в КК так і в інших нормативно-правових актах; 3) в окремих державах юридичні особи підлягають кримінальній відповідальності самостійно, незалежно від встановлення чи покарання винних фізичних осіб; 4) перелік покарань, що застосовуються до юридичних осіб у законодавстві деяких держав значно ширший та не обмежується виключно штрафом.

Запровадження інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб до кримінального законодавства держав, які мають багатотисячлітні традиції, що опирались на відповідальність виключно фізичних осіб, безсумнівно, викликало значну кількість критичних зауважень. Однак, це не призвело до відмови законодавця визнати можливість вчиняти суспільно небезпечні діяння цими суб'єктами права та відповідно підлягати за такі дії відповідальності. Про це чітко свідчать проаналізовані нами вище норми кримінального законодавства ряду зарубіжних держав.

Розвиток інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб у цих державах, який формувався протягом значного історичного проміжку часу, дозволив виробити підстави настання такої відповідальності і розробити систему спеціальних покарань. Тому, видається, що вивчення цього досвіду є корисним і доцільним для подальшої реалізації євроінтеграційного напрямку розвитку України та спроб розв'язання існуючих проблем щодо запровадження такої відповідальності у вітчизняне законодавство.

РОЗДІЛ 3

ПЕРСПЕКТИВИ ЗАПРОВАДЖЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ В УКРАЇНІ

3.1. Аргументи прихильників та опонентів запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб у теорії кримінального права

Доцільність визнання юридичної особи суб'єктом злочину досі однозначно не визначена. Кримінальні закони абсолютної більшості пострадянських держав та багатьох держав світу категорично фіксують, що суб'єктом злочину може бути лише фізична особа – людина. Так, Н.І. Загородніков пише: «Кримінальна відповідальність завжди пов'язана з конкретною особою і не може перекладатися на іншу людину: ні на батьків, опікунів, подружжя, ні на громадські організації, юридичні особи, навіть у випадку якщо б вони добровільно погодилися зазнавати правових наслідків злочину» [40, с. 66].

З такою ж категоричністю С.Г. Келіна та В.М. Кудрявцев зазначають, що злочином визнається акт поведінки, вчинений конкретною фізичною особою – індивідом, а не колективом або іншою соціальною спільнотою; особа відповідає у кримінально-правовому сенсі лише за те, що було вчинено її особистими діями (бездіяльністю); покарання за злочин має особистісний характер, тобто повинно поширюватися лише на особу, яка його вчинила [62, с. 100].

Однак, особою у праві визнається не лише індивід. Наявність у законодавстві юридичної особи як окремого суб'єкта, який володіє чітко визначеними і закріпленими державою правами, має відповідні обов'язки, виступає у правовідносинах як окремий суб'єкт, черговий раз доводить реальну можливість запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб як одного з виду відповідальності для такого суб'єкта.

Отже, особа в праві – не лише фізична особа. Однак, щось заважає з упевненістю сказати: особиста відповідальність, у тому числі кримінальна, – це також відповідальність юридичної особи. Мабуть, на перешкоді – стереотип, який

виробився та існує впродовж багатьох років і пов'язує кримінальну відповідальність лише з фізичною особою. Так, В.К. Гришук та І.В. Красницький зазначають, що такий підхід обумовлений головним чином суб'єктивними причинами – небажанням радикальної зміни усталених принципів і традицій кримінально-правового регулювання, а також недостатнім вивченням зарубіжного досвіду кримінально-правового регулювання відповідальності юридичних осіб [26, с. 66].

Натомість кримінальна відповідальність юридичних осіб з кожним роком поширюється. Це зумовлено, насамперед, тим, що розвинуті держави зробили закономірну спробу посилити контроль над негативними наслідками ділової активності передусім великих корпорацій. Адже в економіці спостерігається тенденція до великого бізнесу і монополізації, до ігнорування у багатьох випадках інтересів споживача і суспільства загалом. Цивільно-правових та адміністративних санкцій виявляється недостатньо. Така тенденція, крім того, спричинена необхідністю підвищення правового захисту добросовісної, вільної конкуренції, прав споживачів, довкілля, охорони здоров'я, техніки безпеки праці, безпеки на транспорті тощо.

Щодо вказаної проблеми у юридичній літературі склалось дві прямо протилежні точки зору. Так, наприклад, одні автори законодавче врегулювання питання кримінальної відповідальності юридичних осіб у зарубіжних законодавствах оцінюють як крок у боротьбі зі злочинністю інші ж висловлюють сумнів або повністю заперечують доцільність подібного нововведення у кримінальних законодавствах.

Одним з перших на пострадянському просторі про можливість притягнення до кримінальної відповідальності юридичних осіб ще в 60-х р. ХХ ст. виступив А.Н. Трайнін. Ця проблема була ним сформульована достатньо обережно: «Чи можливо за відомих умов перенести на юридичну особу кримінально-правові наслідки злочинних дій, які вчинені органами юридичної особи – фізичними особами?» [161, с. 295].

Питання щодо суб'єкта відповідальності ніколи не випадало з поля зору учених. При цьому вчені виходили з того, що суб'єктом кримінальної відповідальності може бути лише фізична осудна особа, що досягла встановленого законом віку.

У юридичній літературі пострадянських держав питання кримінальної відповідальності юридичних осіб стало активно обговорюватися у 90-х рр. ХХ ст. Так, одними науковцями були висловлені конкретні пропозиції виділити у законодавстві юридичну особу як суб'єкт кримінальної відповідальності [16, с. 29; 61, с. 60; 104, с. 312; 110, с. 175]. Іншими лише ставилось питання про можливість такої відповідальності [36, с. 133-142; 57, с. 691-696; 107, с. 63-65; 117, с. 64-71; 121, с. 17-19; 129, с. 57-58; 141, с. 41-47; 150, с. 9; 180, с. 56-58]. А окремі науковці таку можливість категорично не допускають [12, с. 501; 18, с. 523; 66, с. 41].

Як зазначає Р.І. Міхеєв немає практичної необхідності в конструюванні особливого суб'єкта кримінальної відповідальності – юридичної особи. Він зазначає: по-перше, що для відповідальності юридичної особи досить ефективних норм і санкцій цивільного і адміністративного законодавства. «Розведення» ж кримінального права нормами інших галузей права (цивільного, адміністративного та ін.), «розтаскування» його вроздріб, може привести до ліквідації кримінального права як самостійної галузі права та законодавства, як наукової та навчальної дисципліни, перетворити його у зведення норм різних правових дисциплін, важкодоступних для правозастосування у боротьбі зі злочинністю; по-друге, вказаний автор виходить з того, що такий підхід не тільки не підвищить ефективність кримінально-правових норм, а, навпаки, значно знизить соціальну цінність, дієвість та ефективність цивільно-правових норм в умовах становлення ринкових відносин у суспільстві [102, с. 16].

Одним з головних питань, яке стоїть перед вітчизняною наукою щодо запровадження відповідальності юридичних осіб у національне кримінальне законодавство є визначення того, хто насправді стоїть за діями юридичної особи, чії дії (включаючи протиправні) визнаються діями організації.

З цієї позиції можна навести висловлювання німецького юриста Біндера про те, що для уособлення (персоніфікації) спільноти суттєвим є те, що вони самі, по суті, носії, суб'єкти власної мети і завдань [198, с. 265].

Однак, що відрізняє корпорацію від особистості? На думку В.А. Пимонова існує дві суттєві відмінності. По-перше, корпорація має надіндивідуальну основу. Це означає, що окрема особистість персоніфікується у своєму біологічному «Я», а організація уособлюється в індивідах, які об'єднані спільною метою. По-друге, корпорація знаходиться за межами психофізичної реальності. Іншими словами, корпорації як біологічного виду не існує [119, с. 299].

З етичної позиції порівнювати корпорацію з індивідом звісно недоречно. Однак, співвідношення особистості з певним соціальним об'єднанням з позиції розгляду їх як учасників суспільних відносин уже не здається абсурдним. Тим більше, що й сама особистість є категорією абстрактною. Але при цьому ніхто не заперечує її реальність. Звісно, ця реальність не біологічна, а соціальна. Справа тут не у тому, що особистість має біологічну основу. У суспільних відносинах як учасник виступає не біологічна істота, а специфічні якості, які проявляються у вольовій поведінці людини. Такими ж якостями наділена і юридична особа.

Також, одним з принципових питань, які необхідно з'ясувати у рамках даного дослідження є те, що у теорії кримінального права проблема притягнення до кримінальної відповідальності юридичної особи гостро зіштовхується з головним запитанням щодо вини юридичної особи. В даному випадку йдеться, у першу чергу, про принцип особистої та винної відповідальності, які є основоположними принципами вітчизняного кримінального права.

Чинний Кримінальний кодекс України завжди пов'язує відповідальність зі здатністю особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, усвідомлювати свої дії та керувати ними. Тому цілком логічно виникає запитання: чи можна застосувати поняття вини до юридичної особи?

На думку деяких вчених, реформа кримінального законодавства, обумовлена пропонуванням запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб, перекреслить цей принцип і призведе до докорінного

внутрішнього протиріччя норм цієї галузі права. Тому, як видається, перш ніж перейти до визначення вини юридичних осіб у кримінальному праві, необхідно відповісти на запитання: чи є вина необхідною підставою юридичної (відповідно і кримінальної) відповідальності юридичних осіб, а також чи можливо застосувати вказану правову категорію до діяльності цього суб'єкта?

Якщо негативно відповісти на перше запитання, то в принципі ніякої проблеми із включенням юридичних осіб у кримінально-правову сферу немає. Для фізичних осіб принцип вини у такому випадку був би збережений, а на юридичних осіб він би у вигляді виключення не поширювався. Якщо ж відповісти на це питання позитивно, то потрібно усвідомити, чи передбачає законодавець застосування до юридичних осіб категорії вини. При цьому не менш важливо з'ясувати наявність можливості корегування цієї правової категорії спеціально для юридичних осіб.

Видається, що шукати відповіді на ці концептуальні питання необхідно, насамперед, в основному законі нашої держави – Конституції України 1996 р. Стаття 62 Конституції України зазначає, що особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Отже, ґрунтуючись на Конституції України, можна зробити висновок, що вина є безумовно необхідною умовою притягнення порушника норм закону до будь-якої юридичної відповідальності, у тому числі кримінальної.

Одержавши відповідь на концептуальне питання та встановивши все-таки необхідність встановлення вини юридичної особи у вчиненні будь-якого порушення виникає потреба у розгляді доктринальних позицій учених із цього приводу.

Перш за все підкреслимо, вина юридичної особи обґрунтовано передбачена законодавцем у якості необхідної умови притягнення до юридичної відповідальності. Це є реальним фактом, як би не трактували деякі вчені вину та не давали б їй різні визначення. У протилежному випадку юридична особа була б зовсім неделіктоздатним суб'єктом, що виявилось б абсурдним у сучасному суспільстві. Однак, які ж ознаки вини юридичних осіб? Чи є усталене визначення

вини єдиним і всеосяжним для усіх суб'єктів або, як і багато правових понять, сутність вини трансформується під впливом різних галузей права, специфіки суб'єктів до яких ця категорія застосовується?

Таким чином, питання, яке виникає перед дослідниками: чи відмінна вина фізичних осіб від вини юридичних осіб? Якщо ж такої відмінності немає – то й немає правової проблеми, що розглядається, і все вирішується наявним кримінально-правовим інструментарієм. Якщо ж відмінність присутня, то проблема кримінальної відповідальності юридичних осіб є скоріш проблемою юридико-технічною. Наявність у КК України складно узгоджуваної термінології стосовно юридичних осіб дійсно викличе багато труднощів у законодавця, проте це реальне та здійсненне завдання.

Вина являє собою складне і багатоаспектне соціально-правове явище з різнобічними зв'язками і опосередкованостями. В юридичній літературі сутність, зміст і форми вини протягом багатьох років є предметом дискусій. Проблема вини – це проблема не лише кримінально-правова, але і загальна для всіх галузей права, що пов'язані з відповідальністю за вчинені правопорушення [32, с. 108].

У світовій кримінально-правовій літературі наявна значна кількість концепцій (теорій) вини [93, с. 49 – 55; 97, с. 5 – 42; 111, с. 44 – 50, 74 – 79; 120, с. 316 – 328; 139, с. 100; 163, с. 308]. Детально ми на них зупинятись не будемо, а приєднуємось до позиції тих авторів, які зазначають, що основними з них були і залишаються: нормативна, оціночна та психологічна теорія вини [166, с. 10].

Проблеми вини під впливом часу і розвитку науки видозмінюються і набувають якісно нових форм. Водночас основі підходи щодо розуміння вини в межах відповідних концепцій (теорій) залишаються незмінними: 1) поняття вини в КК України має вигляд законодавчої дефініції (ст. 23 КК України); 2) вина є обов'язковою ознакою будь-якого складу злочину; 3) конкретний зміст вини в юридичних складах злочинів окремих видів визначається в основному шляхом з'ясування психічного ставлення суб'єкта до об'єктивних елементів юридичного складу злочину.

Вина є основним юридичним елементом, що характеризує психологічний зміст будь-якого правопорушення. Тому вона має загальнотеоретичне значення і

піддавалась дослідженню представниками різних галузей юридичної науки [1, с. 221; 64, с. 457; 99, с. 97; 187, с. 721].

Зазначимо, що поняття вини юридичної особи у законодавстві зарубіжних держав не міститься. Цю прогалину, іноді досить успішно, заповнює судова практика, однак така позиція є неприйнятною для нашої держави.

Відповідно до ст. 23 КК України під виною слід розуміти психічне ставлення особи у формі умислу чи необережності до своєї протиправної поведінки та її наслідків. Грунтуючись на вказаній дефініції переважна більшість учених сходяться у думці, що категорія вини фізичних осіб до юридичних осіб незастосовна. Це обґрунтовується у науковому середовищі докладно розробленою теорією психологічного розуміння вини фізичної особи. Так, на думку Н.Ф. Кузнєцова поєднувати принципи вини та особистої відповідальності з невинною й колективною відповідальністю юридичних осіб неможливо. Як зазначає вказаний дослідник, вина завжди не що інше, як психічне ставлення особи до свого діяння. Така здатність юридичній особі не притаманна [88, с. 82]. Також, для прикладу, спроба П.П. Іванцова, як супротивника наявності вини в юридичних осіб, обґрунтувати неможливість застосувати це поняття до юридичних осіб психологічним механізмом вольового протиправного діяння виглядає у такий спосіб: «...вина виражається у сукупності певних психічних процесів, що відбуваються у центральній нервовій системі людини. У цьому полягає головне протиріччя ідеї визнати за юридичною особою статус суб'єкта злочину, здатного винно вчинити суспільно небезпечне, протиправне діяння» [53, с. 130]. Окрім цього, як зазначає Л. Брич не можливо конкретизувати вину стосовно такого колективного утворення, як юридична особа [12, с. 499].

В адміністративному праві аналогічних поглядів дотримується, наприклад, В.Д. Сорокін, який вважає, що немає ніяких підстав для визнання юридичних осіб суб'єктами адміністративної відповідальності, оскільки при цьому ігнорується один з корінних принципів адміністративної відповідальності як юридичної категорії – принцип вини. Розширюючи свою думку, автор відзначає: «наявність вини – обов'язкова ознака адміністративного правопорушення,

відсутність вини виключає визнання діяння адміністративним правопорушенням, у тому числі при його формальній протиправності» і робить категоричний висновок про те, що три види юридичної відповідальності – кримінальна, адміністративна та дисциплінарна – наступають виключно при наявності вини. Відповідно вини в юридичних осіб бути не може, і відповідно суб'єктом кримінальної відповідальності вони також не можуть бути [151, с. 49-50].

На все це можна навести контраргумент, який впливає з Конституції України, вина це необхідна умова притягнення до юридичної відповідальності, а те, що юридичні особи підлягають такій, давно вже є з'ясовним правовим фактом. А це свідчить, що зазначене багатьма вченими протиріччя усувається оновленим, пристосованим, трансформованим поняттям вини до юридичних осіб.

На противагу цим авторам інші дослідники вбачають можливість застосування поняття вини до юридичних осіб, звісно з урахуванням особливостей цього суб'єкта. Як зазначає Н.Д. Єгоров: «Таке поняття вини однаковою мірою стосується як громадян, так і юридичних осіб. Вина останніх інакше і не може проявитися, як тільки через винувату поведінку працівників відповідних організацій при виконанні ними своїх трудових (службових) обов'язків...» [22, с. 498]. Аналогічним чином розмірковує М.Н. Маленіна: «Вина юридичної особи виражається у винній поведінці її працівників, які діють, виконуючи свої трудові (службові, посадові) обов'язки... При цьому байдуже, чи вчиняються такі дії окремим рядовим працівником, учасником (членом), посадовою особою, органом юридичної особи чи колективом загалом» [24, с. 449].

А.С. Нікіфоров підкреслював, що принциповою підставою визнання юридичної особи суб'єктом злочину є специфічний причинно-наслідковий зв'язок і вина. Він стверджує, що організація делегує органу, який нею керує, прийняття та виконання стратегічних рішень, такі рішення і основана на них поведінка за своїм юридичним змістом є рішеннями та поведінкою організації, тому вона повинна нести відповідальність [110, с. 17].

Деякі вчені пропонують застосувати до юридичної особи так званий інститут безвинної («суворої» або «абсолютної») відповідальності, який ще досі

викликає жваві дискусії, хоча в цілому й визнається [211, с. 976]. Така відповідальність настає при наявності матеріального елементу (об'єктивної сторони складу злочину), коли встановлений сам факт порушення закону з боку юридичної особи і не потребує доказування вини (торгівля недоброякісними продуктами, деякі порушення правил дорожнього руху та ін.). Такий вид відповідальності хоча й має право на існування, однак суперечить основним принципам кримінального права, а також по своїй суті він не дає належних процесуальних гарантій захисту прав особи і тому не видається доречним до застосування у вітчизняному законодавстві.

Звідси можна зробити проміжний висновок: по-перше, виною юридичної особи у вчиненні злочину виступає суб'єктивне ставлення до суспільно небезпечного діяння керівника цієї юридичної особи, адміністрації (органа управління), її уповноважених посадових осіб, а також інших осіб, які мають право давати вказівки, що є обов'язковими для виконання у межах структури юридичної особи; по-друге, вина юридичної особи повинна розглядатися як вираження вини посадових осіб адміністрації і вважатись доказаною тільки при наявності встановленої вини цих посадових осіб. У тих випадках, коли на юридичну особу покладається безпосередня відповідальність за вчинене контролюючою її посадовою особою, вона підлягає кримінальній відповідальності як виконавець злочину. Якщо ж така контролююча посадова особа є співучасником у злочині, вчиненому іншою фізичною особою, юридична особа повинна підлягати кримінальній відповідальності за співучасть у злочині.

Однак, чи всі службовці юридичної особи можуть вчиняти дії (в тому числі протиправні) від імені останньої? Чия вина може виступати виною юридичної особи?

З цієї позиції варто зазначити, що більшість тих, хто працює у певній юридичній особі, є звичайними службовцями, тобто, не більше, ніж «руками» юридичної особи, котрі виконують певний обсяг роботи, про яких ніяк не можна сказати, що вони виступають як «свідомість» юридичної особи. Інші є директорами, входять до складу правління, і саме вони виступають «свідомістю» юридичної особи, контролюючи все, що вона робить. Спрямованість свідомості цих фізичних осіб є

спрямованістю свідомості юридичної особи, і визнається, як такою, діючим законодавством. Саме тому, юридичній особі необхідно ставити у вину те чи інше протиправне рішення, коли воно було прийняте фізичною особою, яка здійснює управління юридичною особою, а якщо це певний орган, наприклад, рада директорів, то достатньою кількістю голосів, щоб дане рішення вважалось прийнятим.

Відповідальність юридичної особи цілком може співіснувати з принципом особистої винної відповідальності і доповнювати його. Відзначимо лише, якщо юридична особа визнається суб'єктом злочину, «рівноправним» особі фізичній, то її кримінальній відповідальності не потрібно співіснувати з принципом особистої і винної відповідальності, ні доповнювати його, оскільки вона є специфічним різновидом особистої винної відповідальності.

Звісно, зміст вини юридичної особи відмінний від вини фізичних осіб, а тому спробуємо обґрунтувати висновок про відмінність змісту вини фізичних і юридичних осіб навівши деякі аргументи правознавців на користь даної позиції. Проблемність такої правової категорії, як відповідальність юридичної особи, впливає із сутності останньої як правової фікції, що проявляється, зокрема, у відсутності у неї розуму та психічного ставлення до вчинених нею діянь. Отже, є неможливим використання відносно юридичної особи класичного розуміння вини (суб'єктивної сторони складу злочину), як психічного відношення особи до вчиненого нею протиправного діяння, що має інтелектуальний і вольовий моменти. Зазначене класичне розуміння вини можливо застосувати лише до фізичних осіб.

Необхідно врахувати, що поняття вини фізичних і юридичних осіб неминуче будуть дещо відрізнятись. Це не може не викликати певні труднощі у конструюванні відповідальності юридичних осіб [68, с. 38]. З наведених позицій слід відзначити, що труднощі у визначенні вини юридичних осіб не означають принципової неможливості та недоцільності формулювання останньої.

Хоча й наявне єдине поняття вини, вина організації завжди відрізнятиметься від вини окремого громадянина, що впливає із природи організації. Таким чином, поняття вини юридичної особи повинно бути сформульоване у праві, і, зокрема, у праві кримінальному.

Зазвичай, вина юридичних осіб визначається або у суб'єктивному аспекті (через вину фізичних осіб – працівників, уповноважених представників і т.д.), або в об'єктивному аспекті (без використання конструкції вини представників юридичної особи).

Єдності у розумінні вини юридичних осіб немає. Одні автори вважають, що вина юридичної особи проявляється у вині її органів, членів колективу, посадових осіб [16, с. 26; 24, с. 449]; другі вважаються, що вина є колективне, загальне психічне ставлення [98, с. 41; 115, с. 53; 137, с. 82]; треті, що вона взагалі існує як категорія, яка може існувати об'єктивно і виражатись у матеріальних наслідках протиправної поведінки колективного утворення [133, с. 67].

Вина юридичної особи, як суб'єктивне явище, аналізувалася деякими авторами, в основному цивілістами, за допомогою спроби розв'язати питання про винність юридичної особи через висвітлення вини фізичних осіб або їх колективу, які пов'язані з даною юридичною особою трудовими відносинами.

У цілому вина юридичної особи вказаною групою авторів розглядається як психічне ставлення працівників організації до вчинених ними протиправних дій. Так, вчений-цивіліст Б.С. Антімонов зазначає, що вина юридичної особи завжди є виною людей і нічим іншим бути не може; вина організації – вина тих людей (органів, членів або працівників), які, здійснюючи поставлені перед організацією завдання, поводяться неправомірно [3, с. 76-77]. Аналогічним чином розкривав сутність вини Ф.Л. Рабінович [136, с. 32].

В.І. Димченко, який досліджував проблему відповідальності юридичних осіб, вважав, що вина організації – вина колективу, а не індивіда..., вина організації не може бути зведена до вини окремих осіб, вона має свій власний специфічний зміст [37, с. 64]. Аналогічної позиції дотримується Н.С. Малєїн, що розглядає юридичну особу як єдиний колектив працівників, і вина колективу – вина людей, членів колективу [96, с. 63]. Принципу колективної відповідальності дотримується також і Г.К. Матвеев, який зазначає, про відповідальність кожного перед колективом і відповідальність колективу за кожного працівника. Для позначення вини юридичної особи ним запропоновано поняття «дефект

організації», яке позначає винність організації, її колективну вину, тобто вину юридичної особи. Компонентами дефекту є індивідуальна вина кожного з працівників юридичної особи [99, с. 39].

Ю.Ю. Колесніченко дотримується тієї думки, що вина юридичної особи повинна розкриватися не через вину колективу, а через вину адміністрації, тому що юридична особа являє собою відособлений у майновому відношенні комплекс, виражений у правах адміністрації як органа юридичної особи, який здійснює оперативне керівництво господарською діяльністю [68, с. 75].

Прихильники суб'єктивного ставлення у вину вважають, що правильне визначення поняття вини юридичної особи може бути дане лише у тому випадку, якщо його протиправні та винні дії будуть розглядатися як дії осіб, що входять до його складу, і осіб, що організують його діяльність [17, с. 331].

Деякі фахівці кримінального права також зазначають, що вина юридичної особи повинна мати тверду «прив'язку» до вини відповідних фізичних осіб. Так, Є.Ю. Антонова, визнаючи, що діяльністю юридичної особи є певні службові дії її органів (працівників), погоджується з тим, що вина працівника – це і є власне вина юридичної особи. У даному питанні Є.Ю. Антонова приєднується до американських правознавців, які вказують, що вина корпорації опосередковано визначається через винність конкретних фізичних осіб, відповідальних за прийняття принципових рішень [4, с. 60].

Окремі автори при визначенні вини замінюють абстрактне за формою поняття «працівники» термінами: «уповноважені представники», «суб'єкти, уповноважені юридичною особою», «правоздатні представники» і т.д. На їх думку, вина юридичної особи виражається у психічному відношенні до вчиненого її представників, які діють у межах своєї компетенції та в інтересах даної організації. Так, професор С.Г. Келіна зазначає, що воля юридичної особи виражається фізичними особами. Вина юридичної особи... у вчиненні правопорушення є виною тих людей (членів цих організацій, їх представників, посадових осіб і т.д.), які, будучи уповноваженими на здійснення поставлених перед даною організацією завдань, вчиняють неправомірні дії, правопорушення

[61, С. 54]. Такої ж позиції дотримується У.С. Джекебаєв, який вказував, що розуміння вини як певного психологічного ставлення до вчиненого злочинного діяння незастосовне до юридичної особи. Вина юридичних осіб, які вчинили злочинні діяння, може розглядатись лише як діяння її правоздатних представників, які можуть діяти як умисно, так і з необережності [33, с. 77].

Таким чином, на думку цієї групи авторів, для юридичної особи також необхідно встановити наявність умислу або необережності при здійсненні того або іншого злочину, а їх відсутність повинна виключати кримінальну відповідальність.

Із критикою концепцій «колективної вини» виступив фахівець у галузі господарського права Б.І. Пугінський. Він сформулював інший підхід до проблеми вини юридичних осіб. Так, на думку автора, конструкція вини, виведена через тотожність або субституцію винних дій фізичних осіб (працівників, посадових осіб адміністрації юридичної особи), не придатна для з'ясування справжньої сутності вини юридичної особи. При такому підході, – зазначає Б.І. Пугінський, – вина організацій, як самостійних, цілісних утворень, залишається нез'ясованою [133, с. 64]. На думку цього автора, колективна вина, а звідси, і колективна відповідальність, не має права на існування, оскільки неможливо з'ясувати психологічне відношення колективу будь-якого великого підприємства, організації до допущеного цим підприємством правопорушення. Згаданий автор дає наступне визначення вини організації: «під виною організації необхідно розуміти нездійснення останньою зусиль, які допускаються та вимагаються законодавством для належного виконання обов'язків, невиконання наданих прав та можливостей для усунення причин порушення [133, с. 67].

Зазначимо, що розуміння наукою адміністративного права проблеми вини юридичної особи також неоднозначне. В.І. Димченко формулює поняття вини для адміністративної відповідальності юридичних осіб у такий спосіб: «вину організації у загальному вигляді можна було б визначити як недостатню організованість організації, неприйняття організацією необхідних законних заходів для виконання покладених на неї обов'язків, не докладання необхідних зусиль для усунення порушень і їх причин [37, с. 64].

Окремими вченими, фахівцями з господарського, цивільного права, питання про відповідальність юридичних осіб вирішувалось лише на основі об'єктивних факторів, без урахування суб'єктивних. Об'єктивний масштаб оцінки означає оцінку поведінки особи з погляду її відповідності вимогам законодавства. Об'єктивне ставлення у вину має атрибут підміни психічного відношення особи до вчиненого, як форми вираження вини, оцінкою поведінки особи. Сам факт недотримання вимог закону розглядається як винність. При такому підході особливо помітне ототожнення вини та протиправності. Враховуючи специфіку такого суб'єкта правовідносин, як юридична особа, її вина завжди розглядалася як прийняття або неприйняття всіх необхідних і можливих заходів для запобігання порушень або для усунення їх несприятливих наслідків. Іншими словами, фактично досліджувалося питання про наявність або відсутність (у викладеному вище трактуванні) ступеня вини. Ступінь вини, по суті, пов'язувався зі ступенем активності юридичної особи у вжитті заходів по запобіганню порушень.

Близькою до теорії об'єктивного ставлення у вину є теорія суб'єктивного зобов'язання. Критерієм для визначення масштабу діяльності особи служить аналіз можливостей конкретного суб'єкта у даній ситуації [68, с. 70]. Так чи інакше, згідно такої позиції з'ясуванню підлягає не сам психічний стан правопорушника, а відповідність його поведінки пропонованим вимогам. Стосовно до визначення вини юридичних осіб дана позиція зводиться до встановлення того, чи могла організація при нормальних умовах, забезпечити виконання зобов'язань, які входять у її обов'язки та усунення причин порушень [133, с. 66].

Не заперечуючи поняття об'єктивного ставлення у вину, яке використовується цивільним правом відносно юридичних осіб, юридична особа дійсно, як абстрактний суб'єкт права, не може свідомо ставитись до вчиненого. У юридичної особи не може бути будь-якого наміру [94, с. 72]. Таке об'єктивне тлумачення вини юридичних осіб не є чимось екстраординарним при оцінці злочинної діяльності цих суб'єктів у зарубіжному законодавстві.

Схожу позицію зайняв професор Б.В. Волженкін у рамках своєї моделі кримінальної відповідальності юридичних осіб. Скептично оцінюючи зміст

суб'єктивного критерію колективного суб'єкта, він пропонує винести оцінку «психічного ставлення» за рамки складу злочину. Говорити про вину юридичних осіб, – зазначає він, – розуміючи під виною, як це прийнято у праві, психічне ставлення особи до своєї протиправної поведінки, не можна. Більш доцільно говорити про певні об'єктивні умови, при яких юридична особа може нести відповідальність поряд з фізичними особами [16, с. 26].

Враховуючи зазначене, видається не менш обґрунтованою позиція окремих авторів, які розглядають вину юридичної особи як об'єктивне явище, «недостатню зорганізованість організації», «дефект організації», який призвів до невиконання певних необхідних дій, тобто поза зв'язком із психічною діяльністю її колективу, посадових осіб, адміністрації.

При цьому деяким ученим видається обґрунтованою позиція необхідності вироблення у науці адміністративного та можливо кримінального права комплексного розуміння вини юридичних осіб, що включає у себе об'єктивний і суб'єктивний підходи [68, с. 7].

Створення складного балансу об'єктивного та суб'єктивного підходу до визначення вини юридичних осіб у кримінальному праві видається недоцільним і заплутаним, хоча й, безсумнівно, кращим варіантом, ніж тільки об'єктивний підхід, який дозволяє залишити прогалини для відходу від відповідальності юридичних осіб. Тобто закріплення принципу, що вина юридичної особи визначається виною відповідних фізичних осіб, а у вигляді виключення, наприклад, у деяких складах злочину використання об'єктивного непсихологічного підходу до вини є одним з можливих розв'язків зазначеної проблеми. Хоча, на нашу думку, варіант із закріпленням поняття вини юридичних осіб винятково в суб'єктивному змісті видається більш доречним у силу його універсальності. Однак, невідомо чи очевидна революційність такого нововведення для більшості правознавців збільшить шанси на реалізацію такої моделі в українському законодавстві.

Як зазначається у вже розглянутій Рекомендації № 88(18) Комітету міністрів країн-членів Ради Європи з відповідальності підприємств-юридичних осіб за правопорушення, вчинені у ході ведення ними господарської діяльності:

«підприємство повинно підлягати відповідальності незалежно від того, чи була ідентифікована фізична особа, чиї дії або бездіяльність містять склад правопорушення». Це один з аргументів на користь відмови від психологічного розуміння вини юридичних осіб. Якщо ідентифікація винної фізичної особи можлива, то кримінальна відповідальність юридичної особи буде кумулятивною (сукупною).

Проте, при запровадженні у кримінальне законодавство об'єктивного підходу до визначення вини юридичної особи існує проблема. Це проблема застосування до юридичних осіб категорій умислу та необережності при вчиненні злочину. Видається, що у світлі «без психологічності» пропонованої конструкції вини юридичних осіб (тобто неможливості ними усвідомлювати, передбачити і т.д.) слід виключити застосування до них зазначених форм вини та не поширювати на них відповідні норми кримінального законодавства.

На нашу думку, перехід до суб'єктивного ставлення у вину юридичної особи виявився б на даний момент кращим. Тому проаналізувавши позиції вчених ми підтримуємо тих прихильників визнання юридичної особи суб'єктом злочину, які зазначають, що вина юридичної особи проявляється через винну поведінку її працівників, які контролюють здійснення юридичною особою її прав та обов'язків. Тобто вина юридичної особи може бути визначена як психічне ставлення фізичних осіб, які мають право діяти від імені юридичної особи, до зв'язку між їх діями (бездіяльністю) та протиправними діями власне юридичної особи.

Звісно такий підхід зумовить ряд проблем, які стосуються випадків вчинення протиправних дій з боку юридичної особи при прийнятті від їх імені рішень колегіальним органом управління, зокрема при таємному голосуванні. Однак, іншого варіанту розв'язку цієї проблеми, на наш погляд, немає. Більше того, й ці проблеми певними заходами можна спробувати усунути. Таким розв'язком, як видається, могло б бути усунення можливості прийняття колегіальним органом юридичної особи рішень шляхом таємного голосування, а також відповідна фіксація (особистий підпис у відомості, протоколі і т.д.) рішення кожного члена колегіального органу. Це у свою чергу також дасть змогу

усунути безкарність фізичних осіб, які приймали участь у прийнятті колегіального протиправного рішення, оскільки можна буде встановити участь кожної фізичної особи у прийнятті такого рішення.

Слід відзначити, що вітчизняні дослідники приділяють увагу і формам вини юридичної особи. Так, Д. Лук'янець виділяє безпосередню та ризиковану вину юридичної особи. Безпосередня форма вини має місце тоді, коли фізична особа, яка входить до складу юридичної особи, усвідомлює, що її дії (бездіяльність) призведуть до вчинення юридичною особою протиправного діяння, і вчиняє такі дії (продовжує бездіяльність). Коли ж фізична особа не усвідомлює, що її дії (бездіяльність) призведуть до вчинення юридичною особою протиправного діяння, хоч має усвідомлювати це, і вчиняє такі дії (продовжує бездіяльність), має місце ризикована форма вини. Врахування форми вини юридичної особи може мати значення у тих випадках, коли дії фізичних осіб, що обумовили вчинення правопорушення цією особою, утворюють самостійний склад правопорушення, і санкція за нього, яку слід застосовувати до юридичної особи, має відносно визначений характер. При цьому є очевидним, що умисна форма вини фізичної особи обумовлюватиме безпосередню форму вини юридичної особи, а необережна форма вини фізичної особи – ризиковану [92, с. 121].

Проведений аналіз показав, що центральною проблемою адаптації до вітчизняного законодавства інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб є проблема визначення вини (як одного з обов'язкових елементів складу злочину, відсутність якого виключає відповідальність) колективного суб'єкта. Адже конструкція вини як психічного ставлення, що виражається у формі умислу або необережності, придатна для застосування тільки до поведінки фізичної особи, і її не можна механічно переносити на злочинну діяльність організації.

Окрім зазначених вище проблем, опоненти запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб аргументують свою позицію тим, що юридична особа не може підлягати кримінальній відповідальності тому, що вона – фікція, в якій немає волі, яка може бути притаманною лише фізичній особі. Питання про наявність в юридичної особи самостійної волі тісно пов'язане з її сутністю. З цього

приводу варто коротко згадати зазначені у першому розділі два підходи, які знайшли своє вираження у двох загальновідомих теоріях. Перша – теорія реального існування юридичної особи, друга – теорія фікції юридичної особи. Прихильники теорії фікції усували недоліки природної волі юридичної особи за допомогою інституту представництва. Зокрема, такої думки дотримується Г.Ф. Дормідонтов, який вважав, що так чи інакше організоване представництво юридичної особи і є її органом, через який вона виражає свою волю, тобто діяльність органу юридичної особи є діяльністю самої юридичної особи [35, с. 111]. Реалісти ж переконані, що юридична особа – самостійний суб'єкт цивільно-правових відносин, наділений суб'єктивними правами і обов'язками, є носієм власної самостійної волі.

Як видається, обидва підходи мають право на існування, адже з одного боку юридична особа дійсно самостійний суб'єкт права, який наділений правами та обов'язками, а отже можна говорити про наявність певної самостійної волі, однак з іншого така воля виражається через представництво певних уповноважених на те фізичних осіб.

Про наявність в юридичної особи волі також зазначає І.М. Злотник: «Та обставина, що сучасне українське законодавство визнає юридичну особу соціальною реальністю, дає підстави стверджувати, що юридична особа за вітчизняним законодавством має власну самостійну та автономну волю». Юридична особа діє через загальні збори її учасників (членів) або через постійно діючий орган управління, якому юридична особа делегує прийняття та виконання основних стратегічних і оперативних рішень в інтересах і від імені юридичної особи. Такі рішення (одноособові чи колегіальні) і основані на них дії за своєю юридичною суттю також є рішеннями і діями юридичної особи, за які вона може і повинна, у разі вчинення протиправних дій, підлягати відповідальності [52, с. 44].

Наступним аргументом опонентів запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб є неможливість, на їх думку, застосувати покарання до цього суб'єкта. Як приклад, можна навести відомий вислів Н.С. Таганцева: «Незрозуміло, як можна посадити до в'язниці, вислати на

поселення або на каторгу акціонерне товариство, земство?» [156, с. 127]. Іншими словами, на думку вченого, кримінальне покарання тут не «працює», оскільки до юридичної особи не можна застосувати органічно пов'язану з кримінальним правом репресивну функцію – позбавлення або істотне обмеження основних благ особи.

Дійсно, спроба застосувати до юридичної особи такий вид покарання як позбавлення волі була б абсурдною. Однак, позбавлення волі хоча й найтяжчий, однак далеко не єдиний вид кримінального покарання передбачений ст. 51 Загальної частини КК України. І саме тому, мабуть, не доречно ототожнювати кримінальну відповідальність і покарання лише з позбавленням волі.

Крім того, щодо заперечення можливості застосування до юридичних осіб заходів покарання, як видається, можна навести такі аргументи: по-перше, відбувається поступова зміна поглядів на суб'єкт злочину, а також еволюція системи типів покарання; по-друге, деякі види покарань за своєю суттю вже на даний момент можуть бути застосовані до юридичних осіб (штраф, конфіскація майна, заборона займатися певним видом діяльності); по-третє, на нашу думку, нема перешкод до запровадження нових видів кримінального покарання суто для юридичних осіб.

Окремі дослідники крім того зазначають, що вітчизняне кримінальне право ніколи не знало кримінальної відповідальності юридичних осіб. Якщо метою запровадження даного інституту у кримінальне право є необхідність посилити відповідальність юридичних осіб (а її дійсно слід посилити), то це цілком можна зробити у межах галузей, що обслуговують майнові та управлінські відносини господарського обігу. І при цьому абсолютно непотрібно буде адаптувати до нового інституту галузь, понятійний апарат якої не пристосований до цього, тому що жоден принцип, жоден інститут або норма КК незастосовна до юридичної особи [113, с. 46]. Цивільне право, на відміну від кримінального, визнає суб'єктом відповідальності юридичних осіб. Це пояснюється сутністю цивільно-правових відносин і специфікою цілей, які переслідує цивільна відповідальність [89, с. 356].

Подібну позицію підтримує Л. Брич, яка на противагу прихильникам запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб зазначає, що

застосування фінансових штрафних санкцій до юридичних осіб за шкоду, заподіяну їх протиправною діяльністю, а в деяких випадках заходів заохочувального характеру (наприклад, надання пільг добросовісним платникам податків), було б більш доречним і ефективним впливом на юридичних осіб у напрямку боротьби із вчиненням ними окремих деліктів, що заподіюють шкоду системі господарства чи фінансово-кредитній системі, зокрема несплатою належних з них податків, зборів (обов'язкових платежів) та інших господарських злочинів [12, с. 499].

Дозволимо собі не погодитись з такою думкою, оскільки санкції адміністративного та цивільного права не досягають повною мірою цілей покарання за діяння юридичних осіб, що являють підвищену суспільну небезпеку. Більше того, наприклад, така санкція як ліквідація організації не передбачена адміністративним правом, а у цивільному праві зазначена у самому загальному виді (так само як і конфіскація). Більше того вид юридичної відповідальності, як відомо, залежить від характеру дій та відповідних шкідливих наслідків, а тому якщо шкода від діяльності юридичної особи за своєю суспільною небезпекою переходить у розряд злочинної, то не зрозуміло на якій підставі можна говорити про застосування до цього суб'єкта будь-яких інших заходів впливу передбачених іншими галузями законодавства.

Окремі науковці звертають увагу й на інші труднощі запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб. Так, Н.Ф. Кузнецова вказує також на те, що у державах, де така відповідальність уже наявна, правозастосовні органи зіштовхуються з матеріальними та процесуальними труднощами у реалізації кримінального закону щодо юридичних осіб. Незважаючи на численні роз'яснення вищих судових інстанцій, навіть за допомогою застосування норм за аналогією, яка категорично заборонена Конституціями та Кримінальними кодексами багатьох держав, не вдається довести «поведінку» юридичної особи, причинний зв'язок із суспільно небезпечними наслідками, встановити психологічну вину та ін. [113, с. 47]. Проти такої позиції можна привести кілька аргументів: по-перше, інститут кримінальної відповідальності юридичних осіб успішно реалізується у багатьох розвинених державах; по-друге, труднощі в реалізації будь-якої новели права

неминучі, але при попередній науковій розробці їх можна подолати; по-третє, чинне законодавство вже оперує такими поняттями як діяльність юридичної особи, діяння юридичної особи, інтереси юридичної особи і т.д., що свідчить про відокремлену від особи фізичної суб'єктність юридичної особи.

Враховуючи вищезазначене можна дійти до висновку, що сучасні опоненти запровадження кримінальної відповідальності організацій (Н.Ф. Кузнєцова, Л.Д. Єрмакова, Т.В. Кондрашова, Л.К. Савюк, П.П. Іванцов та ін.), фактично відтворюючи позицію радянської доктрини, акцентують увагу на наступних обставинах: а) встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб не відповідає основним принципам кримінального права; б) вимагає значного перетворення його основних інститутів; в) кримінальній відповідальності підлягає лише винна фізична особа, яка вчинила умисно або з необережності суспільно небезпечне діяння, яке містить всі ознаки складу злочину; г) закон пов'язує відповідальність зі здатністю особи, що вчинила злочин, усвідомлювати свої дії та керувати ними, якою володіють лише люди; д) корпорація не має реальної волі, отже, вона не може мати й винну волю, що є підставою відповідальності [89, с. 355].

Не важко зауважити, що така аргументація опонентів кримінальної відповідальності юридичних осіб тривалий час фактично не змінюється, однак суттєво змінилися умови життя суспільства. Навряд чи «новизна» даного інституту та необхідність значного перетворення галузі для його запровадження є вагомим аргументами проти запровадження такої відповідальності. З цього приводу доречнішою видається необхідність оцінювати новий інститут з погляду його здатності ліквідувати прогалини у регламентації суспільних відносин.

Саме із цих позицій розглядають відповідальність юридичних осіб автори, що виступають за її запровадження. Аргументи такими авторами наводились у науковій літературі впродовж останніх десятиліть і в окремих випадках вони отримували безпосереднє вираження у проектах кримінальних кодексів.

Так, у першому із проектів нового КК РФ, поданому у законодавчий орган Російської Федерації, суб'єктом кримінальної відповідальності визнавалися тільки фізичні особи. Однак трохи пізніше ряд авторів цього документа запропонували доповнити проект декількома положеннями, пов'язаними з можливістю

кримінальної відповідальності організацій (юридичних осіб) за екологічні злочини. Підставою кримінальної відповідальності юридичної особи пропонувалося вважати здійснення фізичною особою діяння, що містить ознаки складу злочину, передбаченого кримінальним законом, якщо воно було вчинено на користь або в інших інтересах юридичної особи. Як покарання для юридичної особи пропонувалися: покладання обов'язку відшкодувати заподіяну шкоду, штраф і призупинення діяльності юридичної особи. Мета застосування таких видів покарання визначалась як припинення діяльності юридичних осіб, що являють суспільну небезпеку для людей, навколишнього середовища, суспільства та держави, а також відшкодування заподіяного злочином збитку [130, с. 297-301].

Автори іншого варіанта проекту КК у представленій ними Концепції кримінального законодавства Російської Федерації аргументували доцільність запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб тим, що застосування до них відповідних санкцій, наприклад, за екологічні злочини, могло б посилити кримінально-правову охорону найважливіших об'єктів. Один з авторів цієї концепції С.Г. Келіна вважає, що юридичні особи у випадках, передбачених у кримінальному законі, повинні підлягати відповідальності поряд з фізичними особами, а підставою їх відповідальності є таке діяння, яке було вчинено винно в інтересах юридичної особи та заподіяло шкоду або створило загрозу заподіяння шкоди, передбачене кримінальним законом. До юридичних осіб пропонувалося застосовувати як основні покарання: штраф, заборона займатися певною діяльністю та ліквідація юридичної особи, а як додаткові – заборона займатися певною діяльністю та конфіскація майна [61, с. 52].

Протягом тривалого часу окремі науковці, у тому числі й пострадянського та радянського періоду, відзначали необхідність запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб, і навіть намагалися визначити загальні умови притягнення їх до такої відповідальності. До цих правознавців належить і відомий російський вчений С.В. Познишев [124, с. 129]. Питання про кримінальну відповідальність юридичних осіб, як зазначалось, першим поставив А.Н. Трайнін. Він розвивав його у напрямку відповідальності за злочини проти миру і людства, а

також у зв'язку зі злочинами міжнародних монополій [161, с. 259]. Полемізуючи з опонентами, учений доводив, що, зокрема, цивільно-правова відповідальність юридичної особи встановлена лише тому, що на неї переносяться правові наслідки дій, вчинених фізичними особами, уповноваженими діяти від імені юридичної особи. Звідси, писав А.Н. Трайнін, безпосередньо впливає, що однією лише думкою, що юридична особа сама дій вчинити не може, ще не вичерпується питання про кримінальну відповідальність юридичної особи. Проблема повинна ставитися інакше: чи можливе при відомих умовах перенесення на юридичну особу не тільки політичних, цивільних, але й кримінально-правових наслідків злочинних дій, вчинених органами юридичної особи – фізичними особами? [161, с. 298]. Вказаний автор ствердно відповідає на це питання. На проблему щодо встановлення кримінальної відповідальності юридичної особи за забруднення водою і повітря, порушення правил радіаційної безпеки також звернула увагу П.Ф. Повеліцина [123, с. 28-33].

Отже, зазначені вище та інші прихильники запровадження у законодавство кримінальної відповідальності юридичних осіб (Б.В. Волженкін, В.К. Гришук, С.Г. Келіна, А.В. Наумов, А.С. Нікіфоров, С.І. Нікулін, В.С. Устінов та ін.) пояснюють необхідність даного інституту комплексом причин.

По-перше, на господарську діяльність юридичних осіб існував та існує в умовах державної монополії кримінальний «імунітет», який явно не відповідає сьогоднішньому стану економічного життя, при якому саме юридичні особи є основними суб'єктами підприємницької діяльності й саме їх діяльність пов'язана з найбільш значними за руйнівними наслідками посяганнями на охоронювані, у тому числі і кримінальним правом, об'єкти. У зв'язку з цим очевидно, що величезна шкода, заподіювана порушеннями законодавства про охорону природи, економічними та іншими правопорушеннями (наприклад, ухилянням від сплати податків, продажем недоброякісних товарів, банківським шахрайством та ін.), є значно суспільно небезпечнішою від діяльності конкретної фізичної особи, а застосовувані до організацій у рамках цивільного та адміністративного законодавства штрафні санкції абсолютно не адекватні розміру заподіяної шкоди [61, с. 53].

По-друге, посилення відповідальності юридичних осіб, зокрема, віднесення певних протиправних дій юридичної особи до категорії злочинів дасть можливість реалізувати у повнішому обсязі превентивну функцію кримінального права, адже така відповідальність буде ефективніше стримувати юридичну особу від вчинення протиправних дій.

На необхідність посилення відповідальності юридичних осіб звертають увагу й інші науковці. Що користі від того, що у результаті Чорнобильської трагедії кілька безпосередніх її винуватців були засуджені до тривалих термінів позбавлення волі? – ставить запитання професор А.В. Наумов [104, с. 182].

По-третє, прихильники кримінальної відповідальності юридичних осіб, підкреслюючи зв'язок адміністративного та кримінального права, зазначають, що адміністративне право давно містить норми, які передбачають відповідальність організацій за різні правопорушення. Близькість адміністративного та кримінального права свідчить про те, що, якщо адміністративне право містить норми відповідальності юридичних осіб, то логічним з погляду системи права був би й позитивний розв'язок питання про відповідальність цих суб'єктів у кримінальному праві [61, с. 53]. Тим більше, що у ряді випадків межі між кримінально-караними діяннями та відповідними адміністративними порушеннями не значні, і при певних обставинах та умовах окремі адміністративні правопорушення можуть переростати у злочини і навпаки [165, с. 11]. Ця межа зазвичай визначається характером і ступенем суспільної небезпеки вчиненого, і очевидно, що вказані кількісні та якісні характеристики стосовно протиправної діяльності юридичних осіб найбільш адекватно можна розкрити у понятті «злочин».

По-четверте, деякі автори зазначають, що притягнення до кримінальної відповідальності керівників або інших фізичних осіб, що представляють відповідну юридичну особу, як правило, пов'язане, по суті, з об'єктивним ставленням у вину, так як така особа, хоча й знала про незаконну діяльність підприємства, що здійснює, наприклад, викиди забрудненої води, але самостійно змінити нічого не могла. У деяких випадках взагалі важко встановити, хто конкретно винний у забрудненні води або повітря. Подібна злочинна практика зазвичай триває роками, а притягається до відповідальності та особа, при якій відбулася катастрофа [61, с. 52].

По-п'яте, одним з істотних аргументів за запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб, як зазначають деякі автори, є наявність у новому КК відповідальності за вчинення злочину злочинною організацією (злочинним співтовариством). Прихильники цієї ідеї міркують наступним чином: якщо діючий КК встановив у статтях, що відповідальності за діяльність даної «організації» підлягають її учасники, то фактично нелегальна організація є суб'єктом злочину, але не є суб'єктом відповідальності. Оскільки у принципі можливе визнання колективного об'єднання суб'єктом кримінальної відповідальності, чому б не визнати в якості такого суб'єкта юридичну особу.

Аналізуючи позицію вчених, які схиляються до запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб, та позиції вчених, які цю ідею відхиляють, для пошуку відповіді на поставлене запитання маємо виходити з ряду теоретичних положень. Як відомо, юридична особа – не фікція. Докази її реального існування знаходимо у цивільному праві. Визначення через право існування юридичної особи призвело до створення значної кількості норм, які регулюють її функціонування. Норми цивільного права надали юридичній особі права і можливість реалізації цих прав через правовідносини, а також встановили відповідальність за порушення нею норм закону. Функціонування юридичної особи у правовому обігу показало, що юридична особа, як і фізична також може робити помилки, вчиняти правопорушення і все ж таки злочини. Адже кримінальний закон не відносить конкретне суспільно небезпечне діяння до категорії злочинів на підставі суб'єкта, який це діяння вчинив, а за наслідками (шкодою), до якого це діяння призвело чи могло призвести. Саме характер діяння та ступінь суспільної небезпеки відрізняє кримінальну відповідальність від відповідальності адміністративної чи цивільної.

Таким чином, ситуація, яка склалась об'єктивно містить певні передумови запровадження інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб.

Переорієнтація господарського обігу на приватний сектор зумовлює адаптацію законодавства, у тому числі й кримінального, до нових умов. Догматизм існуючої доктрини призвів до того, що найнебезпечніша, з погляду наслідків для суспільства діяльність юридичних осіб, не увійшла у коло діянь,

що визнаються кримінальним законом злочинними. Однак, не можна вважати, що й у законотворчому плані проблема кримінальної відповідальності юридичних осіб у вітчизняному законодавстві остаточно знята. Те, що відповідальність може бути тільки особистою, не входить у суперечність із властивостями юридичної особи. Юридична особа є особливим суб'єктом права, деліктоздатною особою. Особиста відповідальність юридичної особи не ставиться під сумнів. Із приводу винної відповідальності слід зазначити складність вирішення колізії щодо розуміння вини та специфіки визначення поведінки юридичної особи, однак і цю проблему можна подолати.

Вагання законодавця із запровадження у кримінальне законодавство відповідальності юридичних осіб дозволяє стверджувати, що на даний час чинне законодавство, на нашу думку, не здатне ефективно нейтралізувати деструктивний вплив юридичних осіб на суспільні відносини.

Отже, запровадження такої відповідальності, як видається, буде виправдане. Можливість регламентації інституту відповідальності юридичних осіб в українському кримінальному законодавстві вимагає: по-перше, визначення сфери можливого застосування інституту відповідальності юридичних осіб у кримінальному праві; по-друге, корекція ознак складу злочину з урахуванням специфічних особливостей правової конструкції юридичної особи.

Тому у рамках даного дослідження спробуємо запропонувати можливий шлях вирішення цієї проблеми з допомогою визначення:

1. Підстав притягнення юридичних осіб до кримінальної відповідальності;
2. Співвідношення відповідальності юридичної особи з відповідальністю фізичних осіб, винних у вчиненні злочину;
3. Співвідношення такої відповідальності з основними інститутами КК, що вступають у конфлікт із правовою конструкцією юридичної особи;
4. Складів злочинів передбачених Особливою частиною КК за які юридична особа може підлягати кримінальній відповідальності;
5. Системи та видів покарань, які можуть застосовуватись до юридичних осіб тощо.

3.2. Можливі законодавчі підходи до вирішення питання кримінальної відповідальності юридичних осіб в Україні

Які ж шляхи вирішення проблеми кримінальної відповідальності юридичних осіб в Україні? Їх, як видається, небагато. Перший шлях загальновідомий. Вперше, на теренах пострадянських держав, його сформулювала С.Г. Келіна, яка у процесі підготовки нового КК Російської Федерації розробила та запропонувала в якості самостійної законодавчу конструкцію розділу КК щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб.

Теоретична модель кримінально-правових норм *de lege ferenda*, розроблених С.Г. Келіною, практично повністю була реалізована на законотворчому рівні (за винятком запропонованої автором статті «Загальні положення») у главі 16 проекту нового КК Російської Федерації (Загальна частина) 1994 р. з деякими редакційними уточненнями. Однак, законодавець в остаточному підсумку не сприйняв у новому Кримінальному кодексі Російської Федерації 1996 р. ідею про кримінальну відповідальність юридичних осіб.

Другий шлях полягає у тому, що компромісним варіантом вирішення проблеми відповідальності юридичної особи у кримінальному праві, на думку окремих авторів, може стати розмежування понять суб'єкта злочину та суб'єкта кримінальної відповідальності. При такому підході суб'єктом злочину можна визначати, як і раніше, тільки фізичну, осудну особу, що досягла певного віку, і одночасно, не видозмінюючи кримінального права, визнати носієм (суб'єктом) кримінальної відповідальності юридичну особу.

Так, професор Б.В. Волженкін вважає недоцільним говорити про самостійні підстави кримінальної відповідальності юридичних осіб. У зв'язку із труднощами, що виникають у визначенні окремих елементів складу злочину для юридичних осіб, він пропонує визначити терміни суб'єкт злочину (тільки фізична особа) і суб'єкт кримінальної відповідальності (і фізична особа, і юридична особа). Злочин як суспільно небезпечне протиправне та винне діяння може вчинити тільки фізична особа, що володіє свідомістю та волею. Саме таке діяння, що містить усі ознаки відповідного складу злочину, є підставою кримінальної відповідальності. А

от підлягати кримінальній відповідальності за такі діяння можуть не тільки фізичні, але, за певних умов, і юридичні особи [16, с. 30].

Така позиція видається не досить переконливою, тому що навряд чи можна застосовувати кримінальну відповідальність до особи, що не є суб'єктом злочину. На нашу думку, необхідно або визнати за юридичною особою статус суб'єкта злочину і тоді формулювати підстави притягнення її до відповідальності. Таке рішення буде вже не кримінально-правове, а кримінально-політичне вирішення проблеми. Яка буде соціальна цінність такого рішення не відомо.

Звісно можливий і третій шлях, а саме, враховуючи думки опонентів запровадження такої відповідальності, не виключений варіант заперечення необхідності конструювання особливого суб'єкта злочину – юридичної особи, оскільки для відповідальності юридичної особи досить норм цивільного й адміністративного законодавства. Однак, враховуючи викладене у попередніх розділах даного дослідження та підтримувану нами позицію такий шлях не видається правильним.

Дотримуючись першого варіанту розв'язку вказаної проблеми зазначимо, що концепція кримінальної відповідальності юридичних осіб досить приваблива. Разом з тим, важливо у цьому випадку дотримуватись коректності усередині самої системи норм кримінального законодавства. Насамперед необхідна чіткість і визначеність у законодавчій регламентації відповідальності юридичних осіб для того, щоб кримінальна репресія не торкнулася сторонніх невинних осіб.

На наш погляд, у науковому та структурно-змістовному плані законодавча конструкція вирішення питання про кримінальну відповідальність юридичних осіб повинна бути органічно включена у систему норм українського законодавства й відповідати: цілям і напрямкам сучасної вітчизняної кримінальної політики, завданням кримінального права на сучасному етапі соціально-економічного та політико-правового розвитку, цінностям цивілізованого демократичного громадського суспільства і справедливої правової держави, ґрунтуватися на Конституції України, законах та міжнародно-правових нормах, насамперед про захист прав і свобод людини і громадянина.

Грунтуючись на наявних наукових розробках і законодавчому досвіді окремих зарубіжних держав, висловимо свою позицію щодо того, яким чином могло б бути вирішено на законотворчому рівні питання про кримінальну відповідальність юридичних осіб в Україні.

Перш за все варто зазначити, що розглянувши положення попереднього підрозділу можна дійти до висновку, що запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб у вітчизняне законодавство справді викликає значну кількість проблем, однак, такі проблеми, на нашу думку, можна подолати. Більше того, такі спроби вже мали місце в історії незалежної України.

Відомий проект КК України 1993 р. внесений Комісією ВР України з питань правопорядку та боротьби із злочинністю передбачав можливість притягнення юридичних осіб до кримінальної відповідальності. У вказаному Проекті зазначалось, що у сучасних умовах істотно зростають можливості вчинення злочинів юридичними особами у сфері економіки, фінансування та деяких інших сферах. Однак, всі ці злочини для чинного кримінального законодавства є недосяжні, оскільки всі вони вчиняються ім'ям колективного органу юридичної особи. На думку авторів Проекту, відсутність відповідальності юридичних осіб призводить до безкарності посадових осіб усіх рангів, які приймаючи колективне злочинне рішення, реально уникають відповідальності.

У ч. 3 ст. 2 Загальної частини Проекту КК України 1993 р. дається визначення поняття юридичної особи: «Юридична особа – будь-яке державне, колективне, приватне або змішаного типу формування, що має організаційну єдність, володіє відокремленим майном та діє у відповідності з статутом, положенням чи іншим затвердженим у встановленому порядку нормативним актом, який визначає його правовий стан.

Цікавим є те, що ч. 2 ст. 20 передбачає поняття вини юридичної особи. Так, згідно цієї статті вина юридичної особи визначається завідомою незаконністю вчиненого нею. За своєю формою вина юридичної особи є умисною. Тобто, автори цього проекту пішли шляхом об'єктивного ставлення у вину щодо юридичної особи, без урахування суб'єктивного субстрату, що на наш погляд, як вже зазначалось, не виправдано.

Надто лаконічно у ч. 1 ст. 24 Проекту КК подається визначення суб'єкта кримінальної відповідальності яким може бути фізичні та юридичні особи.

У ч. 1 ст. 27 (Відповідальність юридичних осіб) караним діянням, вчиненим юридичною особою, визнається заборонена цим Кодексом дія або бездіяльність, виконана або санкціонована її керівником чи колективним органом управління, що діяв з порушенням своїх повноважень, від імені юридичної особи. У Проекті вказано, що юридичні особи можуть підлягати кримінальній відповідальності за злочини проти миру і безпеки людства, здоров'я населення, проти держави, у сфері природокористування і народного господарства лише у випадках, спеціально передбачених нормами Особливої частини цього Кодексу (ч. 2 вказаної статті). Тобто, коло таких злочинів є досить широким.

Окрім того, Проект також передбачає положення, згідно якого кримінальна відповідальність юридичної особи не виключає такої щодо публічної посадової особи або функціонера, які безпосередньо брали участь у незаконній діяльності юридичної особи чи сприяли її здійсненню.

Автори цього Проекту КК України вбачали можливість притягнення до кримінальної відповідальності не лише приватних, але й державних юридичних осіб. З однієї сторони дійсно юридичні особи публічного права у деяких зарубіжних державах також можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності, з іншої запровадження такої можливості у вітчизняному законодавстві, хоча б на даному етапі розвитку нашої держави, видається поспішним. Тому ми підтримуємо позицію, що такій відповідальності повинні підлягати виключно юридичні особи приватного права.

Першим вагомим кроком щодо запровадження відповідальності юридичних осіб, зокрема за корупційні діяння та виконання взятих Україною на себе міжнародних зобов'язань став Закон України «Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень» від 11 червня 2009 р. Тому зупинимось більш детально на аналізі норм цього Закону.

У ст. 1 (Сфера дії Закону) вказано, що цей Закон відповідно до Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції (ратифікована ВР України із

заявами Законом N 251-V від 18 жовтня 2006 р.), Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією (ратифікована ВР України із заявою Законом N 252-V від 18 жовтня 2006 р.) та Закону України «Про засади запобігання та протидії корупції» № 1506-VI від 11 червня 2009 р. встановлює відповідальність юридичних осіб за вчинення їх уповноваженими особами корупційних правопорушень, а також визначає порядок притягнення їх до відповідальності. У ч. 2 вказаної статті зазначено, що дія цього Закону не поширюється на юридичних осіб публічного права, які повністю утримуються за рахунок державного чи місцевих бюджетів, а також міжнародні організації. Таку позицію законодавця, як вже зазначалось вище, ми підтримуємо, оскільки в іншому випадку, як видається, держава каратиме сама себе.

Відповідно до ст. 2 юридична особа підлягає відповідальності, встановленої цим Законом, за вчинення від її імені та в її інтересах керівником такої юридичної особи, її засновником, учасником чи іншою уповноваженою особою самостійно або у співучасті будь-якого із злочинів, передбачених ст. 209, частиною першою або другою ст.ст. 235⁴, 235⁵, ст.ст. 364, 365, 368, 369 і 376 Кримінального кодексу України. Однак, яким чином діяти якщо злочин був вчинений від імені та в інтересах юридичної особи у результаті рішення колегіального органу останньої? Нажаль законодавець щодо цього питання відповіді не дає.

Закон України «Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень» у ст. 3 передбачає види стягнень, які можуть бути накладені судом на юридичних осіб. До них належать: 1) штраф; 2) заборона займатися певним видом діяльності; 3) конфіскація майна; 4) ліквідація юридичної особи.

У ч. 2 цієї статті зазначено, що стягнення, передбачені пунктами 2 і 4 частини першої цієї статті, можуть застосовуватися лише як основне стягнення, а передбачені пунктами 1 і 3 частини першої цієї статті, – як основне і як додаткове стягнення.

У ч. 3 ст. 3 передбачено строк давності виконання стягнення. Так, стягнення не може бути застосовано до юридичної особи, якщо минуло більше року з дня виникнення підстав, передбачених статтею 10 цього Закону.

Щодо видів стягнень, які можуть застосовуватись до юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень Закон містить наступні положення. Згідно ст. 4 Закону суд може призначити штраф у розмірі від однієї тисячі до п'ятнадцяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Залежно від ступеня тяжкості злочину, вчиненого службовою особою, засновником, учасником або іншою уповноваженою особою юридичної особи, суд призначає штраф у таких розмірах: 1) за злочин невеликої тяжкості – від однієї тисячі до двох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян; 2) за злочин середньої тяжкості – від двох тисяч до п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян; 3) за тяжкий злочин – від п'яти тисяч до десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян; 4) за особливо тяжкий злочин – від десяти тисяч до п'ятнадцяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

З приводу заборони займатись певним видом діяльності у ст. 5 зазначено, що суд може заборонити юридичній особі займатися будь-яким з видів діяльності, визначених у її статутних документах, на строк від трьох місяців до трьох років. У разі одночасного встановлення заборони юридичній особі займатися декількома видами діяльності конкретний строк за кожним видом діяльності визначається судом окремо.

Відповідно до ст. 6 Закону конфіскація майна полягає у примусовому і безоплатному вилученні у власність держави майна, доходів, отриманих юридичною особою внаслідок вчинення злочинів особами, зазначеними у статті 2 цього Закону. У разі неможливості конфіскувати майно, доходи, зазначені в частині першій цієї статті, суд стягує з юридичної особи суму, яка дорівнює їх вартості (ч. 2 статті). Зі змісту цієї статті виникає ряд запитань. У якому обсязі повинна здійснюватись така конфіскація та чи будь-яке майно юридичної особи можна конфіскувати? Як видається доречно було б зазначити, що у випадку застосування конфіскації майна юридичної особи, крім випадку коли конфіскація застосовується як додаткове покарання до ліквідації юридичної особи, де це такого значення не буде мати, її обсяг повинен бути у таких межах, при яких застосування такого покарання не унеможливить подальше існування юридичної

особи. Це ж повинно стосуватись і певних видів майна (наприклад, основних засобів виробництва). В іншому ж випадку така конфіскація майна сама по собі призведе до банкрутства та відповідно ліквідації юридичної особи.

Ст. 7 Закону України «Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень» передбачає застосування такого виду покарання як ліквідація юридичної особи. Такий вид покарання юридичної особи може бути застосований судом лише у разі вчинення від її імені та в її інтересах керівником такої юридичної особи, її засновником, учасником чи іншою уповноваженою особою самостійно або у співучасті тяжкого або особливо тяжкого злочину. Як випливає зі змісту статті ліквідація юридичної особи можлива лише за вчинення фізичними особами, зазначеними у ст. 2 Закону, тяжкого чи особливо тяжкого злочину, однак не у всіх випадках («може бути застосований судом»). Видається потребує уточнення в яких саме випадках до юридичної особи при вчиненні від її імені тяжкого чи особливо тяжкого злочину фізичними особами може бути застосовано таке покарання як ліквідація. Тому, на нашу думку, варто було б зазначити, що ліквідація застосовується до юридичної особи, як крайній захід, у випадку, коли суд дійде до висновку про недоцільність подальшої діяльності такого суб'єкта господарювання. Також у цій статті (ч. 2) вказано, що ліквідація юридичної особи здійснюється у порядку, передбаченому Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців» від 15 травня 2003 р.

Цікавим є положення вказаної статті про те, що у разі здійснення юридичною особою діяльності у галузі, яка має стратегічне значення для безпеки держави, таке стягнення до неї не застосовується. Таке рішення законодавця з метою забезпечення належного функціонування важливих сфер, на наш погляд, видається цілком слушним.

У ст. 8 передбачено призначення стягнень за сукупністю корупційних правопорушень. Диспозиція даної статті зазначає, що за сукупністю корупційних правопорушень суд, застосувавши стягнення за кожне правопорушення окремо, визначає остаточне стягнення шляхом поглинання менш суворого стягнення більш суворим.

Щодо підстави порушення провадження стосовно юридичних осіб ст. 10 Закону передбачає: 1) провадження у справі стосовно юридичних осіб порушується за наявності обвинувального вироку суду, що набрав законної сили, яким встановлено винуватість фізичної особи у вчиненні будь-якого із злочинів, передбачених Кримінальним кодексом України і зазначених у ст. 2 цього Закону, або ухвали чи постанови про закриття кримінальної справи з підстав, передбачених пунктами 4, 8 частини першої ст. 6, ст. 7, пунктами 1, 4 частини першої ст. 7¹ Кримінально-процесуального кодексу України; 2) провадження у справі стосовно юридичних осіб порушується також у разі відмови в порушенні кримінальної справи щодо осіб, зазначених у ст. 2 цього Закону, з підстав, передбачених пунктами 4, 8 частини першої ст. 6 Кримінально-процесуального кодексу України.

Проаналізувавши зміст вказаного Закону виникає, в першу чергу, питання щодо його галузевої приналежності. Адже, з однієї сторони у назві прямо зазначено «за вчинення корупційних правопорушень», що більшою мірою можна віднести до адміністративної галузі права, однак з іншої така відповідальність настає за вчинення від імені юридичної особи і на її користь уповноваженими фізичними особами суспільно небезпечного діяння, передбаченого Особливою частиною КК України. У цьому випадку, враховуючи галузеву структуру права та юридичної відповідальності, й відповідальність юридичних осіб повинна б бути кримінальною. Якщо ж така відповідальність юридичних осіб визнається законодавцем кримінальною, то відповідно повинні б бути передбачені відповідні зміни до чинного КК України, адже кримінальне законодавство нашої держави кодифіковане. У даному випадку ми виходимо з положення ч. 2 ст. 3 КК України де вказано, що Закони України про кримінальну відповідальність, прийняті після набрання чинності цим Кодексом, включаються до нього після набрання ними чинності та ч. 3 вказаної статті, де зазначено, що злочинність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки цим Кодексом. Тому підтримуємо думку О. Шамари який зазначив, що прийняття такого закону зумовлює його невідповідність Загальній

частині Кримінального кодексу України, що на практиці може призвести до виникнення правових колізій [190, с. 79].

Крім того, якщо законодавець визнав за можливе притягати юридичну особу до відповідальності за вчинення окремих злочинів її представниками (фізичними особами), то невже юридична особа, в такому випадку, може і повинна підлягати їй лише за корупційні діяння? Як видається, юридична особа могла б підлягати такій відповідальності за значно ширший перелік злочинів.

Важливим питанням, яке потребує з'ясування є підстави кримінальної відповідальності юридичних осіб. При вирішенні цього питання пропонуємо відштовхуватись від підстав кримінальної відповідальності передбачених у ст. 2 КК України. Як відомо, підставою кримінальної відповідальності, згідно із цією статтею, є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого КК.

Елементами складу злочину є: об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона. Тому при визначенні підстав кримінальної відповідальності юридичних осіб необхідно з'ясувати чи можливо пристосувати усі елементи складу злочину до юридичних осіб. Спробуємо проаналізувати вказані елементи через призму особливостей правової конструкції юридичної особи та сформулювати на цій основі підстави кримінальної відповідальності юридичних осіб.

Розглядаючи такий елемент складу злочину, як об'єкт (суспільні відносини, які охороняються кримінальним законом) слід зазначити, що оскільки юридична особа діє через відповідних уповноважених фізичних осіб, і в цьому випадку дії фізичної особи визнаються діями особи юридичної, то при вчиненні злочину, як видається, об'єкт посягання у вказаних осіб буде збігатись.

Однак, враховуючи специфіку юридичної особи, вона не може вчинити будь-який із злочинів, передбачених Особливою частиною КК України (наприклад, вбивство, зґвалтування, хуліганство тощо). Такі дії фізичних осіб не можуть розглядатись як дії юридичної особи, оскільки це суперечить її призначенню та суті. Тому важливим питанням є визначення складів злочинів передбачених Особливою частиною КК України за які юридична особа могла б підлягати кримінальній відповідальності.

Згаданий вище Проект КК України передбачав кримінальну відповідальність юридичних осіб за такі злочини: пропаганду війни (ст. 94); планування, підготовка до ведення війни (ст. 95); провокацію війни (ст. 97); геноцид (ст. 101); організацію міжнародних злочинів (ст. 104); порушення вимог екологічної безпеки (ст. 105); невиконання вимог щодо попередження і ліквідації наслідків екологічних аварій (ст. 107); незаконне придбання, зберігання, використання, передача, транспортування, розповсюдження бактеріологічних чи радіоактивних матеріалів (ст. 121); виготовлення спиртних напоїв і торгівля ними (ст. 134); порушення правил виробництва, зберігання та реалізації продуктів харчування (ст. 135); заклики до насильницької зміни конституційного ладу чи порушення територіальної цілісності України (ст. 204); незаконне створення воєнізованого чи іншого збройного формування (ст. 212); незаконні операції з валютними цінностями (ст. 261); незаконне підприємництво (ст. 262); лжепідприємництво (ст. 263); ухилення від сплати податків з підприємств та організацій та інших обов'язкових платежів (ст. 264); приховування банкрутства (ст. 265); лжебанкрутство (ст. 266); випуск чи реалізація неякісної продукції (ст. 268); незаконна торгівля (ст. 269); найманство (ст. 281).

Щодо думок науковців з цього приводу слід зазначити, що і у цьому випадку єдності немає. Так, на думку С.Г. Келіної при запровадженні кримінальної відповідальності юридичних осіб необхідно ретельно продумати, у яких випадках для посилення ефективності кримінально-правової охорони доцільно запровадити таку відповідальність. Вона вважає, що така кримінальна відповідальність повинна бути передбачена, щонайменше, у чотирьох главах Особливої частини КК: за деякі злочини в сфері економіки, екологічні злочини, злочини проти суспільної безпеки та злочину проти миру й безпеки людства. На її думку, така вказівка може бути сформульована у спеціальній статті, розташованій наприкінці відповідної глави Особливої частини, наприклад, у такій редакції: «За злочини, передбачені в ст. ... даної глави, до кримінальної відповідальності можуть бути притягнуті юридичні особи» [61, с. 54-55].

Серед вітчизняних дослідників, наприклад, О.О. Михайлов розділяє злочини на ті, за які юридична особа підлягає відповідальності сумісно з фізичною особою та самотійно. Зокрема, сумісно з фізичною особою юридична особа, на думку вказаного автора, підлягає кримінальній відповідальності за умов вчинення її працівником (працівниками) діяння, що містить склад злочину, передбаченого ст.ст. 131, 161, 173, 175-177, 202, 204, 206-209, 212, 212¹, 220, 222, 223, 225, 227-229, 231, 232, 236-245, 247, 250, 253, 254, 270-276, 282, 286-288, 326, 327, 334, 361, 361¹, 363, 382, 388, 441 КК України, а самотійно (за відсутності винних у вчиненні злочину фізичних осіб) за умови спричинення значної шкоди суспільним відносинам, що охороняються кримінальним законом, якщо така шкода була спричинена внаслідок підприємницької діяльності юридичної особи за злочини, передбачені лише ст.ст. 173, 176, 177, 212, 212¹, 220, 223, 225, 227, 229, 231, 232, 236-245, 247, 250, 253, 254, 326 Кримінального кодексу України [101, с. 135-136].

Безумовно, будь-який із запропонованих дослідниками переліків складів злочинів, за які юридична особа може підлягати кримінальній відповідальності, є суб'єктивним, і розкриває лише позицію конкретного автора на це питання. Тому, не претендуючи на повноту та всеосяжність визначення такого переліку, враховуючи зазначене у даній роботі та спираючись на існуючі погляди, спробуємо визначити склади злочинів Особливої частини КК України за які юридична особа могла б підлягати кримінальній відповідальності.

Виходячи з того, які злочини об'єктивно можуть бути вчинені юридичними особами та доцільності їх кримінальної відповідальності за них, є підстави прийти до висновку, що юридична особа може підлягати такій відповідальності за вчинення наступних злочинів: 1) *злочини проти життя та здоров'я особи* (ст.ст. 131, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144); 2) *злочини проти волі, честі та гідності особи* (ст.ст. 149, 150); 3) *злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина* (ст.ст. 159¹, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 182, ч. 1 ст. 183); 4) *злочини проти власності* (ст.ст. 188¹, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 194¹, 195, 196, 197, 197¹, 198); 5) *злочини у сфері господарської*

діяльності (ст.ст. 199, 201, 202, 203¹, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 209¹, 210, 212, 212¹, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 221, 222, 223, 223¹, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 231, 232, 232¹, 232², ч. 1, 2 ст. 235⁴, ч. 1, 2 ст. 235⁵); 6) злочини проти довкілля (ст.ст. 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 249, 250, 251, 252, 253, 254); 7) злочини проти громадської безпеки (ст.ст. 258⁴, 265, 265¹, 267, 267¹, 268, 269, 270); 8) злочини проти безпеки виробництва (ст.ст. 271, 272, 273, 274, 275); 9) злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту (ст.ст. 276, 282, 284, 285, 287, 288, 291, 292); 10) злочини проти громадського порядку та моральності (ст.ст. 298, 300, 301); 11) злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення (ст.ст. 305, 306, 307, 310, 311, 317, 320, 321, 325, 326, 327, 332, 334); 12) злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян (ст.ст. 339, 355, 358); 13) злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж (ст.ст. 361, 361¹, 363, 363¹); 14) злочини у сфері службової діяльності (ч. 1, 2 ст. 364, ст.ст. 365, 368, 369); 15) злочини проти правосуддя (ст.ст. 376, 382, 388, ч. 1 ст. 389); 16) злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку (ст. 441 КК України).

Далі зупинимось на наступному елементі складу злочину – об'єктивній стороні. Об'єктивна сторона злочину – це зовнішня сторона (зовнішній вираз) злочину, яка характеризується суспільно небезпечним діянням (дією чи бездіяльністю), суспільно небезпечними наслідками, причинним зв'язком між діянням і суспільно небезпечними наслідками, місцем, часом, обстановкою, способом, а також засобами вчинення злочину [82, с. 103].

Як відомо до обов'язкових ознак об'єктивної сторони злочину з матеріальним складом належать: суспільно небезпечне діяння; суспільно небезпечні наслідки; причинний зв'язок між діянням винного та вказаними у законі наслідками, а також факультативні ознаки: місце, час, обстановка, спосіб та засоби вчинення злочину.

Однак, такі ознаки не можна безпосередньо застосувати до юридичної особи, оскільки безпосередньо дій вона вчинити не може, а її дії проявляються через дії відповідних фізичних осіб. Тому вказані ознаки необхідно розкривати за допомогою об'єктивної сторони складу злочину фізичної особи, яка вчинила злочин від імені та на користь юридичної особи.

У цьому аспекті щодо об'єктивної сторони складу злочину слід зазначити, що воля юридичної особи формується та виражається у рішеннях її одноособових або колегіальних органів, уповноважених представниках, які можуть від імені юридичної особи набувати права та виконувати обов'язки. Виникає ситуація при якій: суб'єктом права є юридична особа, однак діяльність такого суб'єкта здійснюється лише за допомогою діяльності його людського субстрату. Звідси очевидно, що дана правова конструкція допускає наявність двох суб'єктів: юридичну особу, яка може бути суб'єктом пасивного права – приймати на себе обов'язки, що впливають зі змісту управлінської діяльності його органів, а його уповноважені представники, які виконують організаційно-розпорядчі та адміністративно-господарські функції, можуть бути суб'єктами активного права – створювати у межах своєї компетенції обов'язки для організації. При цьому виникає свого роду «кругова порука» – юридична особа відповідальна за діяльність своїх органів, а її уповноважені представники – за діяльність юридичної особи. Така діяльність уповноважених представників (вона ж діяльність організації) у рамках досліджуваної правової конструкції визначає одночасне волевиявлення як організації, так і її представників. При цьому, як відомо, відповідальність керівників за діяльність юридичних осіб передбачена у багатьох статтях Особливої частини КК України, а відповідальності юридичної особи у КК не передбачено.

Схожим чином розмірковують деякі автори, що аналізують проблему відповідальності юридичних осіб у кримінальному праві. Так цікава, наприклад, позиція А.С. Нікіфорова. Юридична особа, – пише він, – делегує своєму керуючому органу прийняття та виконання основних стратегічних і оперативних рішень від свого імені. Тим самим ці рішення (одноособові або колегіальні) і засновані на них дії за своєю юридичною суттю ототожнюються з рішеннями та

діями юридичної особи. За дії свого керуючого органу та за наслідки цих дій юридична особа також несе безпосередню (повну або часткову) відповідальність. Злочин визнається вчиненим юридичною особою, якщо він вчинений безпосередньо або за посередництвом інших осіб, особою або особами, які контролюють вчинення юридичною особою своїх прав і діють у вчинення цих прав, тобто є *alter ego* юридичної особи його «іншим я» [108, с. 65].

Зазначена конструкція при сучасному розвитку економічних відносин, на нашу думку, має ряд недоліків, оскільки далеко не завжди можна визначити причинно-наслідковий зв'язок між злочинною управлінською діяльністю органів юридичної особи та суспільно небезпечними наслідками, які виникли у результаті діяльності юридичної особи. У більшості випадків злочинні наслідки у вигляді шкоди виникають не на основі прямих (оформлених у письмовій формі) рішень конкретних фізичних осіб. На практиці, безумовно, основна маса таких рішень ухвалюються з необережності. Більше того, у складно організованих структурно організаціях такі рішення можуть бути не вірно інтерпретовані у процесі доведення до конкретного виконавця. Рішення може бути у силу тих ж причин прийняте вчасно, але фактично доведене до виконавця з запізненням. Також таке рішення може бути прийняте колективно при таємному голосуванні.

Однак, не зважаючи на певні труднощі, злочинні дії юридичної особи, як елемент об'єктивної сторони складу злочину, виражаються у злочинних діях її уповноважених представників (керівників, засновників, учасників тощо), які діють у межах своїх повноважень від імені та у інтересах юридичної особи. У випадку вчинення зазначених дій повинні наставати відповідні суспільно небезпечні наслідки. Відповідно причинно-наслідковий зв'язок повинен полягати у тому, що такі наслідки є результатом вчинення суспільно небезпечного діяння уповноваженим представником юридичної особи, який, як обов'язкова умова, діяв у межах своїх повноважень від імені та в інтересах юридичної особи.

Аналізуючи такий з елементів складу злочину, як суб'єкт, в першу чергу зазначимо, що відповідно до ст. 11 КК України злочином є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене

суб'єктом злочину. Отже, щоб юридична особа могла підлягати кримінальній відповідальності вона повинна бути визнана суб'єктом злочину.

Тому, на нашу думку, виникає потреба у доповненні ст. 18 КК України (суб'єкт злочину), враховуючи положення ст. 80 (поняття юридичної особи) та ст. 81 (види юридичних осіб) Цивільного кодексу України, частиною 3 та 4 такого змісту:

3. Суб'єктом злочину є юридична особа приватного права, яка створена та зареєстрована у встановленому законом порядку.

4. Не визнаються суб'єктом злочину і не підлягають кримінальній відповідальності та покаранню юридичні особи публічного права, які створюються розпорядчим актом Президента України, органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування.

Із запропонованого положення можна зробити висновок, що у випадку, якщо юридичні особи не відповідають встановленим цивільним законодавством вимогам вони не утворюють суб'єкта права загалом та суб'єкта злочину зокрема, а тому кримінальній відповідальності підлягати не можуть. Крім того, не підлягають кримінальній відповідальності державні органи, органи місцевого самоврядування, а також інші юридичні особи, що здійснюють делеговані державні повноваження.

Заслужують також на увагу труднощі при можливому притягненні до кримінальної відповідальності іноземних юридичних осіб. Однак, на нашу думку, проблема ідентифікації та деліктоздатності іноземних юридичних осіб у принципі розв'язна цивільним законодавством. Виникне скоріш проблема виконання вироків відносно таких осіб.

З огляду на зазначене вище наступною досить важливою проблемою є передбачення в кримінальному законодавстві ще однієї феноменальної властивості юридичної особи – можливості трансформації у виді відповідної реорганізації (злиття, приєднання, поділу, виділення, перетворення). Проблемою це є з кількох причин: по-перше, ліквідація юридичної особи, проведена добровільно у проміжку між вчиненням злочину і притягненням до кримінальної відповідальності,

призводить до зникнення деліктоздатного суб'єкта та до законної зміни власника усього його майна. Таке майно відповідним чином розподіляється між кредиторами. У цьому випадку по суті відсутнє навіть цивільне правонаступництво. Юридична особа перестає існувати як у реальності, так і у відображенні цього існування з погляду держави – виключення з державного реєстру; по-друге, реорганізація може виявитись ефективним способом ухилення від кримінальної відповідальності, до того ж із збереженням усього або більшої частини майна, ділової репутації і т.д. Це може відбутися у тому випадку, коли при деяких видах реорганізації утворюється нове або нові юридичні особи, з новим найменуванням, номером державної реєстрації, можливо й з новими органами управління.

Як застосувати в такому випадку норми кримінального законодавства до юридичних осіб? Звісно, можна піти шляхом цивільного законодавства, яке передбачає відповідальність у таких випадках правонаступників юридичної особи. Однак, неминуче виникне проблема зі злочинами, які може вчинити юридична особа без будь-якого зв'язку з майном (наприклад, деякі екологічні злочини, порушення правил охорони праці і т.д.). А якщо у результаті злочину були отримані кошти, які були витрачені на заробітну плату, дивіденди та інші не інвестиційні потреби або, що більш ймовірно «злилися» з коштами на розрахунковому рахунку організації та знеособилися (це унікальна властивість усіх безготівкових грошей)? Як визначити у цих і аналогічних випадках, кому саме з юридичних осіб, які утворювалися перейшли права та обов'язки?

На перший погляд, критерієм може виступати розмір переданого майна. Тобто, якщо неможливо встановити, кому перейшли права, обов'язки і майно згідно угод, відповідає та юридична особа, чиї активи більші відповідно до розділового балансу. Однак, такий підхід зіштовхнеться з обґрунтованими запереченнями у дискримінації осіб за майновим положенням. Тому саме в такій непростій ситуації видається неминучим притягати до кримінальної відповідальності усіх правонаступників юридичної особи. Ступінь вини, характер вигоди від вчиненого злочину, інші фактори дозволять суду відповідним чином диференціювати покарання для цих юридичних осіб.

Як видається, можливими шляхами вирішення цього питання є: а) при злитті декількох юридичних осіб кримінальній відповідальності за вчинення злочину повинна підлягати новостворена юридична особа; б) при приєднанні юридичної особи до іншої юридичної особи кримінальній відповідальності за вчинення злочину підлягає та юридична особа, яка здійснила приєднання; в) при поділі юридичної особи або при виділенні зі складу юридичної особи однієї або кількох юридичних осіб, до кримінальної відповідальності за вчинення злочину притягується та юридична особа, до якої перейшли права та обов'язки, майно, у зв'язку з якими був вчинений злочин, а якщо таку особу неможливо встановити, то відповідальності повинні підлягати усі зазначені реорганізовані юридичні особи; г) при перетворенні юридичної особи одного виду в юридичну особу іншого виду кримінальній відповідальності за вчинення злочину підлягає новостворена юридична особа.

Також розглядаючи це питання обов'язково потрібно згадати про необхідність закріплення у кримінально-процесуальному законодавстві норми про судову заборону реорганізації та (або) ліквідації юридичної особи на період проведення розслідування.

Як видається варто було б зазначити, що юридична особа, яка утворена у результаті злиття, приєднання, поділу, виділення чи перетворення підлягає кримінальній відповідальності за вчинення злочину юридичною особою від якої до неї перейшли права та обов'язки, майно незалежно від того, чи було їй відомо про факт вчинення злочину до завершення реорганізації.

Тому на підставі викладеного пропонуємо доповнити КК України наступною статтею:

Стаття 18¹. Кримінальна відповідальність юридичних осіб при злитті, приєднанні, поділі, виділенні чи перетворенні

1. При злитті декількох юридичних осіб однією з яких є юридична особа, яка вчинила злочин чи перетворенні такої юридичної особи з одного виду в інший кримінальній відповідальності за вчинення злочину підлягає новостворена юридична особа.

2. При приєднанні юридичної особи, яка вчинила злочин до іншої юридичної особи кримінальній відповідальності підлягає юридична особа, яка здійснила приєднання.

3. При поділі юридичної особи, яка вчинила злочин або при виділенні зі складу такої юридичної особи однієї або кількох юридичних осіб, кримінальній відповідальності за вчинення злочину підлягає та юридична особа, до якої перейшли права та обов'язки, майно, у зв'язку з якими був вчинений злочин. У випадку, якщо таку особу неможливо встановити, відповідальності підлягають усі зазначені реорганізовані юридичні особи.

Наступним елементом складу злочину є суб'єктивна сторона, яка виражається у вині особи. Про наявність чи відсутність вини в юридичної особи існує досить багато неоднозначних думок. Однак, враховуючи положення попереднього підрозділу та дотримуючись принципу суб'єктивного ставлення у вину (юридична особа діє через уповноважених фізичних осіб), виникає потреба у визначенні вини юридичної особи, оскільки наявність вини у діях чи бездіяльності особи є необхідною передумовою її кримінальної відповідальності.

На цій підставі запропонуємо визначення вини юридичної особи та відповідно доповнити ст. 23 КК України частинами 2 та 3 такого змісту:

2. Виною юридичної особи є психічне ставлення керівника юридичної особи, її засновника, учасника, іншої уповноваженої особи до вчинюваної, у межах своїх повноважень, від імені та в інтересах юридичної особи, дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності.

3. Форми вини юридичної особи визначаються на підставі положень зазначених у статтях 24 та 25 цього Кодексу.

У юридичній літературі з проблеми підстав та умов кримінальної відповідальності юридичних осіб висловлені різні точки зору. На думку С.Г. Келіної підставою кримінальної відповідальності юридичних осіб є таке діяння, яке було вчинене винно, в інтересах юридичної особи та заподіяло шкоду чи створило загрозу заподіяння шкоди, передбаченої кримінальним законом. При

аналізі змісту підстав кримінальної відповідальності юридичної особи вказаний автор особливо підкреслює, що злочин повинен бути вчинений «в інтересах юридичної особи». На її думку, ця ознака покликана відмежувати кримінальну відповідальність юридичної особи від тих випадків, коли кримінальній відповідальності повинна підлягати тільки відповідна фізична особа [61, с. 57].

У теоретичній моделі кримінально-правових норм *de lege ferenda*, запропонованої С.Г. Келіною, юридична особа підлягає кримінальній відповідальності за діяння, передбачене кримінальним законом, якщо:

- а) юридична особа винна в невиконанні або неналежному виконанні прямого припису закону, що встановлює обов'язок або заборону на здійснення певної діяльності;
- б) юридична особа винна у здійсненні діяльності, що не відповідає його установчим документам або оголошеним цілям;
- в) діяння, що заподіяло шкоду або створило загрозу заподіяння шкоди особистості, суспільству або державі, було вчинено в інтересах даної юридичної особи або було допущено, санкціоновано, схвалено, використано органом або особою, яка здійснює функції керування юридичною особою.

До умов, на думку С.Г. Келіної, можна віднести тільки загальні умови, що визначають, у яких організаційно-правових формах юридична особа може бути суб'єктом кримінальної відповідальності [61, с. 59].

Зазначена вище позиція автора, який намагається розкрити підстави притягнення юридичної особи до кримінальної відповідальності через ознаки складу злочину, на наш погляд, виокремлює не всі з них. Припустимо, що підставою кримінальної відповідальності юридичної особи є діяння фізичної особи, вчинене винно, в інтересах юридичної особи і спричинило певну шкоду суспільним відносинам. Виникає питання про наявність у даної особи повноважень на вчинення відповідних дій від імені юридичної особи. У цьому випадку говорити про відповідальність юридичної особи немає підстав, так як, дії не уповноваженої фізичної особи не визнаються діями самої юридичної особи.

У зв'язку з цим, можна погодитись з Б.В. Волженкіним, який зазначив, що умовами притягнення юридичної особи до кримінальної відповідальності могли б бути такі положення: дія (бездіяльність) вчинена з відома юридичної особи (її

органу управління) або була нею санкціоновано; на користь (в інтересах) юридичної особи (при умисній злочинній діяльності); суб'єктом, уповноваженим юридичною особою [16, с. 26].

Окремі автори не розділяють (і навіть не визначають) поняття підстав та умов кримінальної відповідальності юридичних осіб. Так, наприклад, окремі фахівці, ґрунтуючись на своєму розумінні та баченні необхідності кримінальної відповідальності юридичних осіб за окремі злочини, які виступили предметом їх дослідження, робили спроби сформулювати загальні положення відповідальності юридичних осіб. Зокрема, Є.Н. Жевлаков, розглядаючи питання про запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб за екологічні злочини, пропонує застосовувати наступні загальні положення: 1) у випадку, коли злочин вчинений працівником організації, установи, підприємства умисно, відповідальності підлягає тільки ця особа, а якщо вона вчинила злочин при виконанні своїх обов'язків в інтересах юридичної особи відповідальності повинні підлягати як конкретна фізична, так і юридична особа. Робочий варіант вказаний автор пропонує наступний: суб'єктами екологічних злочинів можуть бути юридичні особи у випадках, передбачених законом; 2) юридичні особи відповідають за злочини, вчинені їхніми працівниками з необережності у процесі господарської діяльності, а також за умисні злочини, вчинені в інтересах юридичної особи при виконанні цими працівниками обов'язків по службі або роботі [39, с. 11].

На наш погляд, вказана пропозиція не вирішує безліч проблем, пов'язаних зі специфікою діяльності юридичної особи. Наприклад, зазначення протиправної поведінки лише працівників виключає діяння осіб, що не є працівниками (членів ради директорів, які управляють юридичною особою і т.д.); не вирішена проблема вини юридичної особи при ухваленні злочинного рішення колегіально; злочинна поведінка необґрунтовано обмежена тільки господарською діяльністю.

Не надто вдалим розв'язком проблеми відповідальності юридичних осіб є конструкція, пропонована в опублікованому у 1994 р. Проекті Загальної частини Кримінального кодексу РФ. У ньому підстави та умови кримінальної відповідальності юридичних осіб сформульовані так:

Стаття 106. Підстава кримінальної відповідальності

Юридична особа підлягає кримінальній відповідальності за діяння, передбачене кримінальним законом, якщо: а) юридична особа винна у невиконанні або неналежному виконанні прямого припису закону, який встановлює обов'язки або заборону на вчинення певної діяльності; б) юридична особа винна у здійсненні діяльності, яка не відповідає її установчим документам або оголошеним цілям; в) діяння, що заподіяло шкоду або, що створило загрозу заподіяння шкоди особі, суспільству або державі, вчинено в інтересах даної юридичної особи або допущено, санкціоновано, схвалено, використано органом чи особою, які здійснюють функції управління юридичною особою.

Як зазначено у статті юридична особа повинна бути винною у вчиненні певних дій або невиконанні чи неналежному виконанні прямого припису закону, однак поняття вини юридичної особи у вказаному проекті не передбачено.

Окремі автори вбачають можливість за певних умов говорити про самостійну відповідальності юридичних осіб. У зв'язку з цим, вказані автори розглядають дві основні моделі кримінальної відповідальності юридичних осіб: по-перше, конструкцію факультативної відповідальності, тобто додаткової стосовно відповідальності фізичної особи; по-друге, конструкцію самостійної відповідальності юридичної особи.

Так, І.В. Сітковський пропонує наступний нормативний розв'язок цієї проблеми:

Підстава кримінальної відповідальності юридичних осіб.

1. Підставою додаткової (стосовно фізичної особи) кримінальної відповідальності юридичних осіб є вчинення діяння, що містить усі ознаки складу злочину, передбачених статтями 129, 130, 136, 137, 143, 145-147, 171-197, 199, 200, 216, 217, 219, 236, ч.1 ст.237, 238, 242, 243, 246-262, 272-274, 353-358 КК РФ при дотриманні умов кримінальної відповідальності, які передбачені у ст. 28.2. і п. «а» ч. 1 статті 28.3. цього Кодексу.

2. Підставою самостійної кримінальної відповідальності юридичних осіб є вчинення діяння, що містить усі ознаки складу злочину, передбачених статтями

143, 146, 147, 171, 173, 176, 178, 180, 182, ч. 3 і 4 ст. 183, 185, 185.1, 194-197, 199, 200, 236, ч.2 і 3 ст.238, 246-262 КК РФ при дотриманні умов кримінальної відповідальності, які передбачені у ст. 28.2. і п. «б» ч. 1 статті 28.3 цього Кодексу [148, с. 189].

Подібної позиції дотримується вітчизняний дослідник О.О. Михайлов, який зазначає, що підставою кримінальної відповідальності юридичних осіб є вчинення її працівником (працівниками), який виконує в її інтересах та від її імені організаційно-розпорядчі та/або адміністративно-господарські функції, винного, суспільно-небезпечного діяння, що містить склад злочину, передбаченого статтями Кримінального кодексу України.

Підставою окремої самостійної кримінальної відповідальності юридичних осіб (за відсутності винних у вчиненні злочину фізичних осіб) є вчинення її працівниками, що діяли в її інтересах та в межах своїх функціональних обов'язків, суспільно-небезпечного діяння, що містить склад злочину, передбаченого статтями Кримінального кодексу України за умови спричинення значної шкоди суспільним відносинам, що охороняються кримінальним законом та якщо така шкода була спричинена внаслідок підприємницької діяльності юридичної особи [101, с. 127-128].

Як видається, таке визначення підстав кримінальної відповідальності юридичних осіб суперечливе. З одного боку підставою такої відповідальності є вчинення її працівниками, що діяли в її інтересах та в межах своїх функціональних обов'язків, суспільно-небезпечного діяння, що містить склад злочину, передбаченого статтями КК України, з іншого кримінальна відповідальність настає за відсутності таких осіб.

Не менш важливою проблемою притягнення юридичних осіб до кримінальної відповідальності є визначення умов такої відповідальності.

Під умовами кримінальної відповідальності юридичних осіб розуміють сукупність ознак, що характеризують діяльність юридичної особи, як злочинну та карану у рамках Кримінального кодексу.

Насамперед, визначають загальні умови притягнення до кримінальної відповідальності юридичних осіб за умовною аналогією з фізичними особами.

Сітковський І.В., як прихильник факультативної та самостійної відповідальності юридичних осіб, пропонує крім загальних умов кримінальної відповідальності юридичних осіб передбачити також спеціальні умови. Як зазначає автор, спеціальні умови кримінальної відповідальності юридичних осіб покликані відмежувати випадки факультативної відповідальності юридичних осіб від випадків самостійної відповідальності.

Основними критеріями, які можна покласти в основу диференціації, на його думку, є: 1) наявність або відсутність складу злочину у діяльності фізичних осіб, які здійснюють від імені та в інтересах юридичної особи управлінську діяльність; 2) наявність або відсутність причинно-наслідкового зв'язку між управлінською діяльністю фізичної особи (зазначеної у першому пункті) і злочинними наслідками; 3) наявність шкоди або погрози її спричинення у діяльності юридичної особи; 4) здійснення підприємницької діяльності [148, с. 133].

Саме тому вказаний автор виділяє дві групи спеціальних умов: 1) умови, при яких юридична особа може підлягати відповідальності як додатковий суб'єкта (стосовно фізичних осіб); 2) умови, при яких юридична особа підлягає відповідальності самостійно.

У першому випадку підставою кримінальної відповідальності він пропонує вважати наявність складу злочину внаслідок управлінської діяльності керівника юридичної особи, її посадових осіб або вповноважених представників юридичної особи. У другому – юридична особа підлягає самостійній відповідальності, коли встановлений факт заподіяння значної шкоди охоронюваним кримінальним законом інтересам особі, суспільству, державі у результаті діяльності юридичної особи при відсутності вини конкретних фізичних осіб, а так само у випадку, якщо така винна фізична особа ідентифікована та притягується до відповідальності у суміжних галузях права [148, с. 134].

Спеціальними умовами кримінальної відповідальності юридичних осіб І.В. Сітковський пропонує визначити наступні. Юридична особа підлягає кримінальній відповідальності за умов: а) вчинення її органом або її посадовою особою або уповноваженим представником, які виконують в інтересах

юридичної особи та від її імені організаційно-розпорядчі або адміністративно-господарські функції, злочинного діяння, або б) заподіяння значної шкоди охоронюваним кримінальним законом інтересам особі, суспільству, державі у результаті підприємницької діяльності такої юридичної особи.

Подібні думки висловлюють й українські дослідники. Так, О.О. Михайлов у своєму дисертаційному дослідженні виділяє ряд умов при наявності яких юридична особа може бути визнана суб'єктом злочину, зокрема: 1) юридична особа повинна бути зареєстрована у повній відповідності з вимогами цивільного законодавства, володіти всіма необхідними ознаками; 2) при реорганізації юридичної особи до кримінальної відповідальності притягається юридична особа, яка є правонаступником попередньої в частині майна або діяльності, у зв'язку з якими було вчинено кримінальне правопорушення; 3) притягнення до кримінальної відповідальності за вчинення певного кола злочинів можливе в таких формах: а) підлягає відповідальності лише фізична особа; б) підлягає відповідальності лише юридична особа; в) підлягає відповідальності як фізична так і юридична особа.

Окрім того, О.О. Михайлов виділяє спеціальні умови кримінальної відповідальності юридичних осіб: вчинення співробітниками юридичної особи умисних злочинів з метою отримання прибутків або будь-яких інших переваг; вчинення співробітниками юридичної особи необережних злочинів при виконанні ними своїх службових обов'язків; спричинення тяжкої шкоди внаслідок підприємницької діяльності юридичної особи, якщо юридична особа не здійснила всіх необхідних заходів щодо відвернення такої шкоди [101, с. 127].

На підставі зазначеного О.О. Михайлов пропонує внести наступні зміни у кримінальне законодавство України:

Підставою кримінальної відповідальності юридичних осіб є вчинення її працівником (працівниками), який виконує в її інтересах та від її імені організаційно-розпорядчі та/або адміністративно-господарські функції, винного, суспільно-небезпечного діяння, що містить склад злочину, передбаченого статтями Кримінального кодексу України.

Підставою окремої самостійної кримінальної відповідальності юридичних

осіб є скоєння її працівниками, що діяли в її інтересах та в межах своїх функціональних обов'язків, суспільно-небезпечного діяння, що містить склад злочину, передбаченого статтями Кримінального кодексу України за умови спричинення значної шкоди суспільним відносинам, що охороняються кримінальним законом та якщо така шкода була спричинена внаслідок підприємницької діяльності юридичної особи [101, с. 127-128].

Отже, враховуючи зазначене вище, маємо підстави зробити висновок, що єдності у поглядах щодо підстав кримінальної відповідальності юридичних осіб немає. Крім того, якщо юридична особа діє через уповноважених фізичних осіб і саме їх злочинні дії вчинені від імені та в інтересах юридичної особи вважаються діями останньої, то видається, що можна говорити про наявність підстави відповідальності юридичної особи лише у тому випадку, коли буде постановлено обвинувальний вирок суду щодо винних фізичних осіб. Адже, відповідно до ч. 2 ст. 2 КК України особа вважається не винуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Тому порушенню провадження щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб повинно передувати постановлення обвинувального вироку суду щодо винних фізичних осіб. Як видається, таку норму варто було б передбачити у КПК України. Крім того, у цьому випадку, судом обов'язково повинно бути встановлено, що така фізична особа діяла у межах своїх повноважень від імені та в інтересах юридичної особи.

За цих умов більш слушним видається визначення підстав відповідальності юридичних осіб у Законі України «Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень». Також, вдалим видається положення цього Закону, що стосується підстав порушення провадження щодо юридичних осіб у випадку прийняття ухвали чи постанови про закриття кримінальної справи з підстав, передбачених п. 4, 8 ч. 1 ст. 6 (обставини, що виключають провадження в кримінальній справі), ст. 7 (порядок звільнення від кримінальної відповідальності і від покарання внаслідок зміни обстановки), п. 1, 4 ч. 1 ст. 7¹ (закриття кримінальної справи у зв'язку з дійовим каяттям, з примиренням

обвинуваченого, підсудного з потерпілим, із застосуванням примусових заходів виховного характеру, з передачею особи на поруки або із закінченням строків давності) Кримінально-процесуального кодексу України (ч. 1 ст. 10 Закону). Відкриття такого провадження можливе також у разі відмови в порушенні кримінальної справи щодо осіб, зазначених у статті 2 цього Закону, з підстав, передбачених п. 4, 8 ч. 1 ст. 6 КПК України.

Отже, для визначення підстав кримінальної відповідальності юридичних осіб, необхідно: по-перше, вчинення винного суспільно небезпечного діяння керівником юридичної особи, її засновником, учасником або іншою уповноваженою особою, яке містить склад злочину, передбаченого КК України; по-друге, злочин повинен бути вчинений зазначеними особами від імені та в інтересах юридичної особи; по-третє, таке суспільно небезпечне діяння повинно бути вчинено зазначеними фізичними особами у межах своїх повноважень (у іншому випадку такі дії не можуть розглядатись як дії юридичної особи); по-четверте, порушенню провадження щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб повинно передувати набрання законної сили обвинувальним вироком суду щодо відповідних винних фізичних осіб або прийняття ухвали чи постанови про закриття кримінальної справи з підстав, передбачених п. 4, 8 ч. 1 ст. 6, ст. 7, п. 1, 4 ч. 1 ст. 7¹ КПК України, а також у разі відмови в порушенні кримінальної справи щодо зазначених осіб з підстав, передбачених п. 4, 8 ч. 1 ст. 6 КПК України у разі доведення вини фізичної особи, про що має бути зазначено у КПК України.

Також, при притягненні юридичної особи до кримінальної відповідальності слід передбачити положення, що притягнення до кримінальної відповідальності останньої не звільняє від кримінальної відповідальності за даний злочин винну фізичну особу, так само як і притягнення до кримінальної відповідальності фізичної особи не звільняє від кримінальної відповідальності за даний злочин юридичну особу.

У літературі з цього питання відсутня чітко визначена позиція. С.Г. Келіна, наприклад, зазначає, що будь-яке покарання (штраф, ліквідація і т.д.),

застосовуване до юридичної особи, не виключає покарання керівника фірми, який дав вказівку про продаж, скажімо, зіпсованих рибних консервів, у результаті чого отруїлось багато покупців. Тому в КК, на її думку, повинно бути обов'язково зазначено, що у випадках, передбачених законом, суб'єктами кримінальної відповідальності, поряд з фізичними особами, є юридичні особи [61, с. 59]. Видається, що подібні формулювання занадто абстрактні і не розкривають сутності співвідношення відповідальності юридичних і фізичних осіб.

На підставі зазначених вище позицій науковців, розглянутих у попередньому розділі цієї роботи, положень законодавств зарубіжних держав щодо підстав кримінальної відповідальності юридичних осіб та власного бачення цього питання спробуємо запропонувати таке нормативне визначення підстав кримінальної відповідальності юридичних осіб:

Стаття 2¹. Підстави кримінальної відповідальності юридичних осіб

1. Підставою кримінальної відповідальності юридичних осіб є вчинення керівником юридичної особи, її засновником, учасником, іншою уповноваженою особою самостійно або у співучасті, в межах своїх повноважень, від імені та в інтересах юридичної особи винного суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого цим Кодексом.

2. Юридична особа підлягає кримінальній відповідальності, за наявності підстав передбачених частиною 1 цієї статті, у випадку вчинення злочину передбаченого статтями 131, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 149, 150, 159¹, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 182, частиною першою статті 183, статтями 188¹, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 194¹, 195, 196, 197, 197¹, 198, 199, 201, 202, 203, 203¹, 204, 206, 207, 208, 209, 209¹, 210, 212, 212¹, 213, 214, 215, 216, 217, 220, 221, 222, 223, 223¹, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 231, 232, 232¹, 232², частинами першою та другою статті 235⁴, частинами першою та другою статті 235⁵, статтями 236, 237, 238, 239, 240, 241, 243, 244, 245, 246, 247, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 258⁴, 265, 265¹, 267¹, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 282, 284, 285, 287, 288, 291, 292, 298, 300, 301, 305, 306, 307, 310, 311, 317, 320, 321, 325, 326, 327, 332, 334, 339, 355, 358, 361, 361¹, 363, 363¹, частинами

першою та другою статті 364, 365, 369, 382, 388, частиною першою статті 389 та статтею 441 цього Кодексу.

3. Кримінальна відповідальність юридичних осіб не виключає кримінальної відповідальності винних фізичних осіб.

До умов кримінальної відповідальності юридичних осіб, тобто обов'язкових ознак особи, що характеризують її як суб'єкта, слід віднести наступне положення: відповідальності підлягають лише юридичні особи приватного права, які створені та зареєстровані у встановленому законом порядку.

Окремо слід зупинитись на випадку, коли юридична особа повинна підлягати кримінальній відповідальності за злочин, який вчинено у результаті прийняття рішення її колегіальним органом управління. Зазначимо, що це питання дискусійне й щодо відповідальності самих фізичних осіб і також не знайшло однозначного вирішення, адже притягнути до відповідальності колектив загалом не видається можливим. На нашу думку, шлях вирішення може бути наступний: по-перше, відповідальності повинна підлягати кожна окрема фізична особа, яка у межах своїх повноважень, брала участь у прийнятті колегіального рішення у результаті якого було вчинено суспільно небезпечне діяння, передбачене КК України, незалежно від кількості осіб, що включені у склад колегіального органу; по-друге, відповідальності не підлягають члени колегіального органу, які голосували проти прийняття такого рішення, утримались або не голосували зовсім; по-третє, ступінь вини, характер дій та інші обставини, які мають значення для кваліфікації діяння повинні бути встановлені щодо кожної службової особи, яка брала участь у прийнятті такого колегіального рішення; по-четверте, юридична особа, у цьому випадку, підлягає кримінальній відповідальності після набрання законної сили обвинувальним вироком суду щодо винних фізичних осіб, які брали участь у прийнятті колегіального рішення якщо буде доведено, що це рішення було прийнято відповідною та достатньою кількістю голосів для його правомочності.

З приводу відповідальності юридичних осіб за закінчений та незакінчений злочин, слід зазначити, що відповідальність юридичних осіб у цих випадках

повинна наставати при наявності запропонованих нами вище підстав такої відповідальності з урахуванням положень статей 13-17 КК України.

Нормативне закріплення цього положення можливе наступне:

Стаття 17¹. Відповідальність юридичної особи за закінчений та незакінчений злочин

Юридична особа підлягає кримінальній відповідальності за закінчений чи незакінчений злочин при наявності підстав зазначених частиною першою статті 2¹, відповідно до положень статей 13-17 цього Кодексу.

Слід, на нашу думку, також передбачити у КК норму, яка б вказувала на можливість притягнення до кримінальної відповідальності юридичної особи не лише як виконавця злочину. Якщо керівник юридичної особи, її засновник, учасник, інша уповноважена особа вчинили злочин від імені та у інтересах юридичної особи як організатор, підбурювач чи пособник, то й юридична особа відповідно у залежності від характеру дій зазначених фізичних осіб повинна підлягати відповідальності як організатор, підбурювач чи пособник.

Тому пропонуємо доповнити ст. 27 КК частиною 8 такого змісту:

8. Залежно від характеру дій керівника юридичної особи, її засновника, учасника, іншої уповноваженої особи юридична особа підлягає кримінальній відповідальності як виконавець, організатор, підбурювач чи пособник.

Щодо звільнення юридичної особи від кримінальної відповідальності, враховуючи положення розділу IX КК України, як видається, підставою такого звільнення може бути лише звільнення юридичної особи від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим та закінчення строків давності.

Тому пропонуємо доповнити КК наступною нормою:

Стаття 46¹. Звільнення юридичної особи від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим.

Юридична особа, яка вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості, звільняється від кримінальної відповідальності, якщо вона примирилась з

потерпілим та відшкодувала завдані нею збитки та/або усунула заподіяну шкоду.

Така норма, на нашу думку, сприятиме швидшому поновленню порушених прав та забезпеченню інтересів потерпілої сторони.

Стаття 49¹. Звільнення юридичної особи від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності

1. Юридична особа звільняється від кримінальної відповідальності, якщо з дня виникнення підстав передбачених частиною першою статті 2¹ цього Кодексу і до набрання вироком суду законної сили минули такі строки:

- 1) три роки – у разі вчинення злочину невеликої тяжкості;*
- 2) п'ять років – у разі вчинення злочину середньої тяжкості;*
- 3) десять років – у разі вчинення тяжкого злочину;*
- 4) п'ятнадцять років – у разі вчинення особливо тяжкого злочину.*

2. Перебіг строків давності зупиняється або переривається з підстав, передбачених частиною другою та третьою статті 49 цього Кодексу.

Наступним, не менш важливим питанням кримінальної відповідальності юридичних осіб є визначення видів покарань, які можуть застосовуватись до них за вчинення суспільно небезпечного діяння.

Як відомо, спроби вирішення цього питання в Україні вже мали місце. З цього приводу знову звернемося до згаданого Проекту КК України, який передбачав кримінальну відповідальність юридичних осіб. Так, у ч. 1 ст. 51 Проекту КК зазначено, що покарання є передбачене цим Кодексом і призначає судом ім'ям народу України примусове позбавлення чи обмеження прав і свобод фізичних або юридичних осіб, яких визнано винними у вчиненні караного діяння.

До юридичної особи відповідно до ч. 3 ст. 52 Проекту передбачалось можливість застосування єдиного виду покарання оголошенню її злочинною організацією та ліквідація.

Крім того, у зазначеному Проекті КК передбачалось застосування до юридичних осіб кримінальної реституції. Зокрема, у ст. 53 Проекту зазначалось

поняття кримінальної реституції, суть якої полягає у примусовому та обов'язковому відновленні засудженим порушених прав потерпілого, а також відшкодуванні завданої матеріальної і моральної шкоди. Питання про застосування кримінальної реституції підлягає обов'язковому розглядові судом у будь-якій кримінальній справі. Незастосування цього виду покарання у всіх випадках повинно бути мотивовано у вирокі з повідомленням про це потерпілого. Кримінальна реституція є повною, якщо всі наслідки діяння є оборотні, або неповною, коли частина наслідків фізичному відновленню не підлягає. У цьому разі засуджений відшкодовує матеріальну і моральну шкоду.

Як видається, положення ч. 2 ст. 53 про те, що застосування кримінальної реституції підлягає обов'язковому розглядові судом у будь-якій кримінальній справі не дає повного розуміння чи застосовується ця норма до всіх суб'єктів кримінальної відповідальності (фізичних і юридичних осіб).

Ст. 64 Проекту (Оголошення юридичної особи злочинною організацією та її ліквідація) передбачалось, що оголошення юридичної особи злочинною організацією та її ліквідація призначаються судом одночасно і проводяться у порядку, встановленому кримінально-процесуальним, кримінально-виконавчим та цивільним законодавством. При призначенні юридичній особі покарання суд повинен посилатись на ч. 3 ст. 52 та ст. 64 цього Кодексу (ч. 2 ст. 64).

Також, у Проекті зазначалось, що визнання юридичної особи злочинною організацією та її ліквідація не тягне за собою для її працівників будь-яких інших правових наслідків, крім пов'язаних з ліквідацією юридичної особи, якщо в діях, вчинених цими працівниками, не встановлено ознак кримінального діяння.

Отже, відповідно до положень згаданих вище статей до юридичних осіб пропонувалось застосовувати єдиний вид покарання – оголошення юридичної особи злочинною організацією та її ліквідація. Такий підхід авторів вказаного проекту не видається слушним.

Крім того, при аналізі законодавства зарубіжних держав щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб зверталась увага на те, що в окремих з них (наприклад, Албанія, КНР, Мальта, Норвегія та ін.) як вид

покарання до цих суб'єктів також передбачено єдиний вид покарання, однак у виді штрафу, що теж, на нашу думку не є виправданим.

Аргументуємо свою позицію тим, що при застосуванні заходів покарання до юридичних осіб суду повинно бути надано вибір, при якому він міг би диференційовано оцінити ступінь небезпеки вчиненого діяння.

Як видається, юридичній особі, яка порушила закон, повинно бути призначено такий вид покарання, який, з одного боку, сприяв би відновленню соціальної справедливості та певним чином компенсував шкоду, спричинену особі (особам), суспільству або державі, а з іншого – стримував інших юридичних осіб від вчинення подібного роду дій. Єдиним видом покарання, на нашу думку, цього досягти неможливо.

Звісно, чинний КК України передбачає значний перелік покарань, однак вони передбачені для застосування щодо фізичних осіб, а отже такі види покарання не можуть бути за видами та характером повністю тотожними покаранням для юридичних осіб. Це твердження наводить деяких правознавців на думку про неможливість реального покарання юридичної особи засобами кримінального права. Однак, враховуючи позиції вчених, які підтримують запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб, норми кримінального законодавства зарубіжних держав, згадані Проекти КК України та РФ, Закон України «Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень», який передбачає чотири види покарань, які можуть застосовуватись до цього суб'єкта, така можливість все ж існує.

Так, С.Г. Келіна пропонує надати можливість визначення конкретного виду покарання для юридичної особи на розсуд суду, попередньо визначивши в Кримінальному кодексі максимальні розміри покарання.

Вказаний автор визначає наступні види покарань, які можуть застосовуватись до юридичних осіб:

1) Як основні покарання можуть бути застосовані штраф, заборона займатися певною діяльністю, ліквідація юридичної особи.

2) Як додаткові покарання можуть бути застосовані заборона займатися певною діяльністю, конфіскація майна [61, с. 59]

Сітковський І.В. пропонує застосовувати до юридичних осіб як один з видів покарання – попередження, яке повинно застосовуватись як основне покарання та виражати негативну оцінку злочинної поведінки юридичної особи. Тобто, це сама «м'яка» форма реагування держави на вчинений юридичною особою злочин. У цьому випадку, на думку даного автора, може найбільш повно реалізуватися превентивна функція. За загальним правилом, при призначенні такого покарання в юридичної особи не буде реального зменшення наявного майна, що дозволить збільшити ймовірність виправлення дефектів у діяльності юридичної особи, збільшення суспільної корисності такої діяльності, збереження трудового колективу, місця на ринку товарів (послуг) і т.д. [148, с. 184-185]. З цієї позиції видається доречним положення, що при застосуванні попередження для дійсної реалізації превентивної функції обов'язково потрібно опубліковувати таке попередження у ЗМІ.

Також, І.В. Сітковський пропонує як вид кримінального покарання юридичних осіб застосовувати публікацію (повністю або частини) вироку суду за рахунок юридичної особи у ЗМІ, яка, на думку автора, буде додатковим ефективним видом кримінального покарання, оскільки загроза спричинення у такому випадку діловій репутації юридичної особи та значного збитку повинна сприяти профілактиці вчинення злочинів.

Однак, такі заходи, за своїм характером, навряд можна віднести до видів кримінального покарання.

Окрім цього, згаданий автор, як вид кримінального покарання, пропонує застосовувати до юридичних осіб штраф, заборону займатись певною діяльністю, конфіскація, ліквідація юридичної особи (її філіалу, представництва) [148, с. 8-9].

Подібні думки щодо видів покарання юридичних осіб були висловлені й серед вітчизняних дослідників. Так, О.О. Михайлов пропонує в якості основних видів покарань застосовувати: 1) штраф; 2) припинення діяльності юридичної особи або її структурного підрозділу на строк до 5 років; 3) судовий нагляд за

діяльністю юридичної особи на строк до 3 років; 4) ліквідація юридичної особи або її структурного підрозділу. В якості додаткових: 1) позбавлення права займатися певною діяльністю на строк до 5 років; 2) конфіскація майна; 3) публікація вироку суду в ЗМІ за рахунок юридичної особи [101, с. 153]. Штраф та судовий нагляд за діяльністю юридичної особи, на думку дослідника, можуть використовувати як в якості основних так і в якості додаткових видів покарань.

На думку О.О. Михайлова, у період становлення цієї новели для сучасної України необхідний відносно короткий перелік видів покарання юридичних осіб. Тому він пропонує внесення змін у законодавство за допомогою певних перехідних положень, які б обмежили використання окремих видів покарань на відповідний термін. У цей період, в якості основних видів покарання О.О. Михайлов пропонує використовувати штраф та ліквідацію юридичної особи або її структурного підрозділу, а в якості додаткових – конфіскацію майна та позбавлення права займатися певною діяльністю на певний строк [101, с. 154].

На нашу думку, враховуючи специфіку юридичної особи та положення чинного КК України, до покарань, які можуть застосовуватись до цього суб'єкта слід віднести: штраф, заборона займатись певною діяльністю, конфіскація майна та ліквідація юридичної особи чи її структурного підрозділу.

Тому пропонуємо доповнити КК наступною статтею:

Стаття 51¹. Види покарань юридичних осіб

До юридичних осіб, визнаних винними у вчиненні злочину, судом можуть бути застосовані такі види покарання:

- 1) штраф;*
- 2) заборона займатись певною діяльністю;*
- 3) конфіскація майна;*
- 4) ліквідація юридичної особи чи її структурного підрозділу (філії, представництва).*

Щодо визначення основних та додаткових видів покарань, які можуть застосовуватись до юридичних осіб найбільш оптимальним варіантом видається

наступний: заборона займатись певним видом діяльності та ліквідація юридичної особи чи її структурного підрозділу (філії, представництва) повинні застосовуватись як основні види покарань; штраф та конфіскація майна як основні так і додаткові покарання.

Отже, пропонуємо доповнити КК такою статтею:

Стаття 52¹. Основні та додаткові покарання юридичних осіб

1. Основними покараннями юридичних осіб є заборона займатись певною діяльністю та ліквідація юридичної особи чи її структурного підрозділу (філії, представництва).

2. Штраф та конфіскація майна юридичної особи можуть застосовуватись як основні, так і як додаткові покарання.

3. За один злочин юридичній особі може бути призначено лише одне основне покарання, передбачене в санкції статті Особливої частини цього Кодексу. До основного покарання може бути приєднане одне чи кілька додаткових покарань у випадках та в порядку, передбачених цим Кодексом.

4. Ухилення від покарання, призначеного вироком суду, має наслідком відповідальність, передбачену частиною першою статті 389 цього Кодексу.

Штраф, як вид покарання, дійсно може стати одним із основних покарань для юридичної особи. Його розмір, як видається, повинен визначатись судом з урахуванням ступеня суспільної небезпеки злочину, характеру й розміру заподіяного шкоди, а також майнового стану юридичної особи.

Щодо встановлення розміру штрафу, то він, враховуючи викладене у даній роботі, може: по-перше, встановлюватись у розмірі відповідної частини або певної величини річного доходу юридичної особи (наприклад, Республіка Польща), по-друге, чітко визначатись у певних межах в КК (наприклад, Голландія, Естонія, Македонія, Хорватія та ін.), по-третє, не обмежуватись встановленими межами (наприклад, Великобританія, Ірландія) та по-четверте, як видається, розмір штрафу може і повинен залежати від певної чітко встановленої суми (наприклад, мінімального розміру заробітної плати або, що більш

характерно для норм вітчизняного кримінального законодавства, неоподаткованого мінімуму доходів громадян).

С.Г. Келіна щодо такого виду покарання юридичних осіб, як штраф у Загальній частині КК пропонує встановити, що максимальний його розмір не повинен перевищувати розмір річного доходу юридичної особи або п'яти тисяч мінімальних розмірів оплати праці. У випадку ухилення від сплати штрафу він замінюється конфіскацією майна [61, с. 59].

Вказівка на можливість встановлення штрафу з розрахунку неоподаткованого мінімуму доходів громадян обумовлена тим, що у багатьох юридичних осіб з тих чи інших причин немає річного доходу.

Щодо меж розміру штрафу, то вони, на нашу думку, у достатній мірі передбачені у ст. 4 Закону України «Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень». Тому, при визначенні розміру штрафу для юридичних осіб, будемо відштовхуватись саме від положень цієї статті.

Нормативне закріплення цих положень вбачаємо у доповненні КК статтею:

Стаття 53¹. Призначення штрафу юридичній особі

1. Як основне покарання суд може призначити юридичній особі штраф у розмірі від однієї тисячі до п'ятнадцяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

2. Залежно від ступеня тяжкості вчиненого юридичною особою злочину та з урахуванням її майнового стану, суд призначає штраф у таких розмірах:

за злочин невеликої тяжкості – від однієї тисячі до двох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

за злочин середньої тяжкості – від двох тисяч до п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

за тяжкий злочин – від п'яти тисяч до десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

за особливо тяжкий злочин – від десяти тисяч до п'ятнадцяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

3. Штраф як додаткове покарання може бути призначено юридичній особі у межах половини розмірів штрафу, передбачених у частині другій цієї статті.

4. У разі ухилення юридичної особи від сплати штрафу або неможливості його сплатити суд може замінити несплачену суму штрафу, у межах його розміру, покаранням у виді конфіскації майна.

Заборона займатися певною діяльністю, як видається, повинна полягати у позбавленні юридичної особи на певний строк права вчиняти певні види правочинів, створювати філії (представництва), засновувати інші юридичні особи або виступати їхнім учасником (акціонером, пайовиком і т.д.), випускати акції та інші цінні папери, одержувати від держави дотації, пільги, користуватися та (або) володіти та (або) розпоряджатися певним майном, відкривати банківські рахунки за кордоном, здійснювати ті чи інші види діяльності тощо.

Пропонуємо передбачити у КК статтю наступного змісту:

Стаття 55¹. Заборона юридичній особі займатися певною діяльністю

Покарання у виді заборони юридичній особі займатись певною діяльністю встановлюється на строк від одного до п'яти років і полягає у встановленні судом заборони юридичній особі займатися будь-яким з видів діяльності, визначених у її статутних документах.

Ефективним, на нашу думку, видом покарання юридичних осіб може видатись конфіскація майна. Такий вид покарання враховуючи положення ст. 59 КК України може полягати в примусовому безоплатному вилученні у власність держави всього або частини майна, яке є власністю засудженої юридичної особи.

На думку С.Г. Келіної конфіскацію як примусове безоплатне вилучення майна у власність держави, слід допускати тільки як додатковий вид покарання при ліквідації юридичної особи. Однак, як видається, конфіскація повинна застосовуватись і як основне покарання. Крім того, у випадку ухилення юридичної особи від сплати призначеного вироком суду штрафу або не

можливості його сплатити, варто було б передбачити можливість заміни штрафу конфіскацією майна (у межах розміру штрафу).

При визначенні обсягу та видів майна, яке підлягає конфіскації суд повинен враховувати обставини за яких виконання такого покарання не призведе до унеможливлення подальшої діяльності юридичної особи.

Також слід визначити в яких випадках можливе застосування конфіскації усього майна юридичної особи. Як видається, таким випадком може бути лише застосування конфіскації майна як додаткового до ліквідації юридичної особи виду покарання. Крім того, конфіскація усього майна у цьому випадку повинна відбуватись з урахуванням вимог передбачених ст.ст. 110-112 ЦК України (ліквідація юридичної особи; порядок ліквідації юридичної особи; задоволення вимог кредиторів) та положень Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців» від 15 травня 2003 р.

Нормативне закріплення цих положень може мати такий вигляд:

Стаття 59¹. Конфіскація майна юридичних осіб

1. Конфіскація майна юридичної особи полягає в примусовому безоплатному вилученні у власність держави всього або частини майна, яке є власністю юридичної особи.

2. Як основне покарання конфіскація майна юридичної особи може застосовуватись судом лише у випадку заміни несплаченої суми штрафу з підстав передбачених частиною четвертою статті 53¹ цього Кодексу.

3. Конфіскація всього майна можлива лише у випадку застосування такого покарання як додаткового до ліквідації юридичної особи з урахуванням вимог чинного законодавства щодо порядку ліквідації та задоволення вимог кредиторів юридичної особи.

4. Як додаткове покарання конфіскація майна юридичної особи встановлюється за тяжкі та особливо тяжкі корисливі злочини.

5. При застосуванні конфіскації майна юридичної особи як додаткового покарання суд повинен враховувати всі обставини за яких виконання такого

покарання не призведе до унеможливлення здійснення подальшої діяльності юридичної особи.

Найтяжчим видом покарання для юридичних осіб, на нашу думку, повинна стати ліквідація юридичної особи, оскільки такий вид покарання призводить до припинення діяльності та зникнення такого суб'єкта. Не зважаючи на окремі думки, що це захід цивільно-правового характеру, в даному випадку він застосовуватиметься як найтяжчий вид покарання за вчинення злочину, у випадку якщо суд дійде висновку про неможливість подальшого здійснення діяльності юридичною особою.

Видається необхідним запровадження й такого виду покарання як ліквідація не всієї організації, а лише її частини – філії (представництва). Така ліквідація, на нашу думку, може бути застосована у випадку, якщо суд дійде висновку про можливість збереження юридичної особи, однак про неможливість подальшої діяльності її структурного підрозділу.

Враховуючи це спробуємо визначити можливе нормативне закріплення зазначеного положення у КК України:

Стаття 64¹. Ліквідація юридичної особи чи її структурного підрозділу (філії, представництва)

1. Покарання у виді ліквідації юридичної особи чи її структурного підрозділу (філії, представництва) застосовується судом лише за вчинення тяжкого чи особливо тяжкого злочину та полягає у примусовому припиненні діяльності юридичної особи з настанням наслідків, передбачених чинним законодавством.

2. Ліквідація юридичної особи призначається у тих випадках, коли суд визнає, що тяжкість вчиненого злочину унеможливорює збереження вказаної юридичної особи чи її структурного підрозділу (філії, представництва) та продовження її (його) діяльності.

3. Покарання у виді ліквідації юридичної особи чи її структурного підрозділу (філії, представництва) не застосовується до юридичних осіб, які здійснюють діяльність у галузі, що має стратегічне значення для безпеки держави.

Щодо призначення покарання юридичній особі, слід ст. 65 КК доповнити ч. 5 такого змісту:

5. Призначення покарання юридичній особі здійснюється у порядку, передбаченому цією статтею.

Пом'якшуючими обставинами, на нашу думку, слід визнати: вчинення злочину при наявності умов крайньої необхідності, активне сприяння розкриттю злочину, викриттю інших співучасників злочину й розшуку майна, отриманого у результаті вчинення злочину; добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди. Суд, як видається, може визнати, такими що його пом'якшують й інші обставини.

Відповідно пропонуємо доповнити КК наступною статтею:

Стаття 66¹. Обставини, які пом'якшують покарання юридичних осіб

1. При призначенні покарання юридичній особі обставинами, які його пом'якшують, визнаються:

- 1) вчинення злочину при наявності умов крайньої необхідності;*
- 2) активне сприяння розкриттю злочину, викриттю інших співучасників злочину й розшуку майна, отриманого у результаті вчинення злочину;*
- 3) добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди;*

2. При призначенні покарання суд може визнати, такими що його пом'якшують й інші обставини, не зазначені в частині першій цієї статті.

Обставинами, що обтяжують покарання, на нашу думку, могли б бути: вчинення злочину юридичною особою повторно та рецидив злочинів; тяжкі наслідки завдані злочином; вчинення злочину з використанням умов воєнного або надзвичайного стану, інших надзвичайних подій, вчинення злочину загально небезпечним способом.

Як видається, слід доповнити ст. 67 КК ч. 5 такого змісту:

5. При призначенні покарання юридичній особі обставинами, які його обтяжують, визнаються обставини зазначені у пунктах 1, 5, 6, 7, 11, 12 частини першої цієї статті.

Аналогічно, до підстав звільнення від кримінальної відповідальності, слід розв'язати питання і про підстави звільнення від покарання та його відбування.

Тому пропонуємо доповнити КК наступною нормою:

Стаття 80¹. Звільнення юридичної особи від відбуття покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку

1. Юридична особа звільняється від відбуття покарання, якщо з дня набрання чинності обвинувальним вироком суду його не було виконано в такі строки:

- 1) три роки – у разі засудження до покарання за злочин невеликої тяжкості;*
- 2) п'ять років – у разі засудження до покарання за злочин середньої тяжкості;*
- 3) десять років – у разі засудження до покарання за з тяжкий злочин;*
- 4) п'ятнадцять років – у разі засудження до покарання за особливо тяжкий злочин.*

2. Перебіг строків давності зупиняється або переривається з підстав, передбачених частиною третьою та четвертою статті 80 цього Кодексу.

Одним з елементів кримінальної відповідальності, який обов'язково потребує розгляду, є судимість. Як відомо, інститут судимості має значенні при вчиненні особою нового злочину, а також в інших випадках, передбачених законами України. У загальному вигляді судимість – це особливий правовий стан особи, який виникає у зв'язку з постановленням обвинувального вироку суду за вчинений нею злочин і призначенням покарання та тягне певні, несприятливі для засудженого, правові наслідки, що виходять за межі покарання. Таке визначення судимості, на наш погляд, не унеможлиблює його застосування до юридичних осіб, однак вказані несприятливі наслідки, звісно, будуть відрізнятись від тих, які притаманні для осіб фізичних. Як видається, до таких наслідків можна було б віднести, крім посилення відповідальності при вчиненні нового злочину, певні обмеження в отриманні, для прикладу, державних замовлень, дотацій, субвенцій, ліцензій на заняття певними видами діяльності тощо.

Нажаль науковці, розглядаючи можливість та доцільність запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб, оминули своєю увагою це питання, тому враховуючи наявні положення чинного законодавства щодо судимості пропонуємо доповнити КК такою статтею:

Стаття 91¹. Правові наслідки, погашення та зняття судимості юридичних осіб

1. Юридична особа визнається такою, що має судимість, з дня набрання законної сили обвинувальним вироком і до погашення або зняття судимості.

2. Судимість юридичної особи має правове значення у разі вчинення нового злочину, а також в інших випадках, передбачених законами України.

3. Такими, що не мають судимості, визнаються:

1) юридичні особи, засуджені до штрафу (як основного покарання), якщо вони протягом року з дня відбуття покарання (основного та додаткового) не вчинять нового злочину;

2) юридичні особи, засуджені до покарання у виді заборони займатися певною діяльністю, якщо вони протягом двох років з дня відбуття (основного та додаткового) покарання не вчинять нового злочину;

3) юридичні особи, засуджені до покарання у виді конфіскації майна (як основного покарання) з підстав, передбачених частиною 2 статті 59¹ цього Кодексу, якщо вони протягом трьох років з дня відбуття покарання (основного та додаткового) не вчинять нового злочину;

4. Обчислення строків погашення судимості юридичних осіб здійснюється відповідно до частин 1, 2 та 5 статті 90 цього Кодексу.

5. Якщо юридична особа після відбуття покарання у виді штрафу, заборони займатися певною діяльністю чи конфіскації майна своєю суспільно корисною діяльністю довела своє виправлення, то суд може зняти з неї судимість до закінчення строків, зазначених у цій статті.

6. Зняття судимості юридичних осіб допускається лише після закінчення не менш як половини строку погашення судимості, зазначеного у частині 3 цієї статті.

7. Порядок зняття судимості юридичних осіб встановлюється Кримінально-процесуальним кодексом України.

Нажаль, обсяг дисертаційного дослідження не дозволяє у повному об'ємі зупинитись на всіх значущих елементах такої відповідальності. Тому, у межах цієї роботи, ми спробували визначити найбільш, на наш погляд, важливі з них.

Висновки до розділу

Отже, підсумовуючи зазначене можемо констатувати, що можливість та доцільність запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб у вітчизняне законодавство досі однозначно не визначені. Це питання протягом тривалого проміжку часу викликає багато неоднозначних думок, однак, як видається, з кожним роком посилює свої позиції. З огляду існуючих думок щодо цього питання можна зробити висновок, що погляди науковців пов'язані із запровадженням кримінальної відповідальності юридичних осіб розділились на дві кардинально протилежні сторони. До однієї з них належать прихильники запровадження такої відповідальності, до іншої відповідно, її опоненти.

Аргументи обох сторін заслуговують на увагу, адже справді, запровадження такого виду відповідальності викликає значну кількість труднощів пов'язаних із її співвідношенням з принципами та основними положеннями кримінального права, що стосуються підстав такої відповідальності, вини тощо.

Тому проблема, на нашу думку, полягає у здатності юридичної особи підлягати кримінальній відповідальності. З цього приводу зазначимо, що наявність юридичної особи у законодавстві як окремого суб'єкта, який хоча й ґрунтовно відрізняється від того, з яким має справу кримінальне право, тобто фізичною особою, черговий раз дає підстави говорити про реальну можливість запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб, як одного з виду відповідальності для такого суб'єкта.

Крім того, реалії сьогодення свідчать про важливе значення цього суб'єкта в існуванні будь-якого суспільства та його колосальний, не завжди корисний,

вплив на нього. Саме на цій підставі, у випадку спричинення юридичною особою шкоди суспільним відносинам, виникає необхідність у належній регламентації відповідальності цього суб'єкта права.

Як видається, власне такими обставинами керувались законодавці зарубіжних держав, де така відповідальність передбачена. Відповідно і нашій державі необхідно зробити закономірну спробу посилити контроль над негативними наслідками діяльності юридичних осіб, оскільки, на нашу думку, цивільно-правових та адміністративних санкцій недостатньо.

Можливих шляхів розв'язку цієї проблеми, як зазначалось, є кілька. Однак, ми підтримуємо позицію тих дослідників, які пропонують визнати юридичну особу суб'єктом злочину та відповідно закріпити за нею здатність підлягати кримінальній відповідальності та покаранню.

Вирішуючи зазначену проблему, не претендуючи на беззаперечність нашої позиції, ми спробували, розглянувши аргументи як прихильників так і опонентів цієї ідеї, запропонувати своє бачення нормативного вирішення вказаної проблеми шляхом визначення підстав такої відповідальності, складів злочинів передбачених Особливою частиною КК України за які юридична особа могла б підлягати кримінальній відповідальності, підстав її звільнення від відповідальності та покарання та видів покарань, які можуть застосовуватись до цього суб'єкта.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні наведено теоретичне узагальнення та можливий шлях вирішення наукової проблеми, яка полягає у визначенні можливості та доцільності запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб у вітчизняне кримінальне законодавство. Одержані теоретичні узагальнення можуть мати значення для подальшого розвитку теорії кримінального права у частині виокремлення юридичної особи як суб'єкта злочину.

Вивчення монографічної та іншої спеціальної літератури, чинного кримінального законодавства України та окремих зарубіжних держав, що стосується теми дисертаційного дослідження, дозволило зробити наступні висновки:

I. Актуальність теми дисертаційної роботи, що визначена у вступі, повністю підтвердилась у ході проведення наукового дослідження. По-перше, поняття юридичної особи активно використовується усіма галузями права, однак формувалось воно у рамках цивільно-правової доктрини, в контексті регулювання майнового обігу, і досі не зазнало теоретичної переробки. Нормативна конструкція юридичної особи, яка закріплена у законодавстві більшості держав світу, і зокрема України, створювалась для цивільно-правового обігу і не враховує міжгалузевого значення поняття юридичної особи, а тому потребує доопрацювання. По-друге, значне зростання ролі юридичних осіб у суспільстві викликає потребу в ефективнішій регламентації статусу зазначених суб'єктів права, оскільки їх діяльність, окрім користі, може завдавати й шкоди суспільним інтересам. Наявних засобів правового впливу у деяких випадках, як видається, виявляється недостатньо. По-третє, юридична особа – самостійний суб'єкт права, який на правовому рівні наділений відповідним статусом, визначеними правами та обов'язками, можливістю виступати у відносинах як самостійний суб'єкт. По-четверте, різноманітність наукових теорій сутності юридичної особи зумовлена значною складністю цього правового явища, що у свою чергу викликає потребу в еволюції наукових поглядів на цей суб'єкт права. По-п'яте, діяльність юридичної

особи реалізується у діяльності її людського субстрату, тому якщо правомірні дії юридичної особи фактично і юридично визнаються діями останньої, то відповідно і протиправні дії також повинні визнаватися діями саме юридичної особи. По-шосте, у випадку заподіяння діяльністю юридичної особи шкоди суспільним інтересам, які на законодавчому рівні захищаються державою, виникає необхідність у наявності ефективних засобів протидії та стримування діяльності зазначеного суб'єкта права. Враховуючи, що така шкода за своїми масштабами у ряді випадків є значною, варто застосувати до юридичної особи всі передбачені законодавством важелі впливу, у тому числі й кримінально-правові. По-сьоме, кримінальна відповідальність юридичних осіб не є винаходом сучасності, її наявність можна знайти у тому чи іншому вигляді в різні часи та у різних державах.

II. Порівняльний аналіз чинного кримінального законодавства окремих зарубіжних держав дозволив встановити, що:

1. Запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб до законодавства зарубіжних держав, безумовно, стало вагомим кроком з боку законодавця у протидії протиправній діяльності вказаних суб'єктів. Розвиток інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб у цих державах, який формувався протягом значного історичного проміжку часу, дозволив визначити підстави настання такої відповідальності, перелік складів злочинів, за які юридична особа може підлягати кримінальній відповідальності, та розробити систему покарань.

2. Подібним у регламентації кримінальної відповідальності юридичних осіб в законодавстві окремих зарубіжних держав є: по-перше, така відповідальність є досить поширеною у законодавстві держав різних правових сімей; по-друге, підставою кримінальної відповідальності юридичних осіб є вчинення злочину уповноваженим діяти від імені юридичної особи органом управління, посадовою особою, агентом або представником (коло таких осіб може відрізнитись у різних державах), однак обов'язковою умовою є наявність людського субстрату – фізичної особи, яка має право діяти від імені особи юридичної; по-третє, у багатьох державах однією з умов притягнення організації до відповідальності є отримання останньою

від учинення злочинних дій певної користі, як матеріальної (наприклад, у Бельгії, Мальті, Франції тощо), так і нематеріальної (для прикладу, у Польщі); по-четверте, регламентація кримінальної відповідальності юридичних осіб у законодавстві більшості держав обмежується визначенням підстав такої відповідальності, видів злочинів та видів покарань, що можуть застосовуватись до цього суб'єкта; по-п'яте, залишилися поза увагою у законодавстві зарубіжних держав такі поняття, як вина юридичної особи, визначення того, чи юридична особа є суб'єктом злочину, чи суб'єктом кримінальної відповідальності, підстави звільнення юридичних осіб від відповідальності, застосування до юридичної особи понять рецидиву, судимості тощо; по-шосте, у більшості європейських держав юридична особа підлягає кримінальній відповідальності за незначну кількість злочинів, як правило, корупцію та легалізацію доходів, отриманих злочинним шляхом; по-сьоме, кримінальній відповідальності підлягають, як правило, юридичні особи приватного права; по-восьме, у переважній більшості зарубіжних держав, у законодавстві яких передбачено можливість притягнення юридичних осіб до кримінальної відповідальності, міститься норма, яка вказує на те, що відповідальність юридичних осіб не виключає відповідальності винних фізичних осіб; по-дев'яте, така відповідальність, як правило, є додатковою щодо відповідальності винних фізичних осіб; по-десяте, у законодавстві багатьох розглянутих у роботі зарубіжних держав системи покарань для юридичних осіб як такої немає, оскільки основним і у багатьох випадках єдиним видом покарання, який застосовується до юридичних осіб за вчинення злочину є штраф. У багатьох державах, де покарання, що застосовуються до юридичних осіб не обмежуються штрафом також передбачено можливість застосування до них покарань у виді конфіскації майна, ліквідації юридичної особи, постійної чи тимчасової заборони на здійснення діяльності; по-одиннадцяте, практика застосування норм щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб в усіх без виключення зарубіжних державах незначна, що свідчить про відносну новизну та недостатній, як видається, теоретичний рівень розробки цього інституту кримінального права.

3. Відмінним у регламентації такої відповідальності в законодавстві окремих зарубіжних держав є: по-перше, законодавство різних держав передбачає різні види юридичних осіб, що неодмінно викличе ряд проблем при притягненні до відповідальності іноземної юридичної особи; по-друге, у більшості зарубіжних держав кримінальна відповідальність юридичних осіб передбачається у нормах кримінального кодексу (Голландія, Данія, Естонія, Ісландія, Македонія, Мальта, Молдова, Румунія, Угорщина, Франція, Чорногорія), однак, у деяких з них така відповідальність відображена в окремому законі (Албанія, Польща, Хорватія) або такі норми містяться як в КК, так і в інших нормативно-правових актах (США, Великобританія); по-третє, в окремих державах (США, Словенія, Швеція, Норвегія) передбачено можливість юридичної особи підлягати кримінальній відповідальності самостійно, незалежно від встановлення чи покарання винних фізичних осіб; по-четверте, в одній групі держав передумовою такої відповідальності є встановлення або засудження винної фізичної особи (Польща, Угорщина), в іншій така умова не передбачається (наприклад, Голландія, Словенія, Франція, Швеція); по-п'яте, законодавство окремих зарубіжних держав (США, Великобританія, Франція, Румунія, Польща, Молдова та ін.), на відмінну від більшості, передбачає значно ширший перелік злочинів, за які юридична особа може підлягати відповідальності; по-шосте, схожа ситуація в окремих державах наявна й щодо видів покарань юридичних осіб (для прикладу, в Польщі, Норвегії, Хорватії, Словенії, Франції, Румунії тощо); по-сьоме, відмінності можна знайти й щодо визначення розміру штрафу; так, в одних державах законодавством передбачено чітко встановлені межі розміру штрафу (Мальта, Голландія, Словенії, Швеція, Естонія, Албанія, Македонія, Хорватія), в інших розмір штрафу нормами права не обмежується, а надається на розсуд суду (Великобританія, Данія, Ірландія) або ж залежить від певного критерію (наприклад, Угорщина, Польща, Румунія), зокрема, фінансової вигоди, що отримана чи могла бути отримана у результаті злочинного діяння, розміру доходу, передбаченого у приписах про податок на дохід юридичних осіб, або ж штраф визначається у відповідній кількості днів.

III. Проблеми запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб у вітчизняне кримінальне законодавство зумовлені її співвідношенням з основними принципами кримінального права, кримінально-правовим статусом суб'єкта злочину, причинно-наслідковим зв'язком, поняттям вини, поняттям та видами покарань тощо. Однак, з огляду на викладені у дисертації положення, визначено можливий шлях розв'язку зазначених проблем.

У результаті дослідження запропоновано доповнити КК України наступними статтями та частинами статей у такій редакції:

Стаття 2¹. Підстави кримінальної відповідальності юридичних осіб

1. Підставою кримінальної відповідальності юридичних осіб є вчинення керівником юридичної особи, її засновником, учасником, іншою уповноваженою особою самотійно або в співучасті, у межах своїх повноважень, від імені та в інтересах юридичної особи винного суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого цим Кодексом.

2. Юридична особа підлягає кримінальній відповідальності за наявності підстав, передбачених частиною 1 цієї статті, у випадку вчинення злочину, передбаченого статтями 131, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 149, 150, 159¹, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 182, частиною першою статті 183, статтями 188¹, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 194¹, 195, 196, 197, 197¹, 198, 199, 201, 202, 203, 203¹, 204, 206, 207, 208, 209, 209¹, 210, 212, 212¹, 213, 214, 215, 216, 217, 220, 221, 222, 223, 223¹, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 231, 232, 232¹, 232², частинами першою та другою статті 235⁴, частинами першою та другою статті 235⁵, статтями 236, 237, 238, 239, 240, 241, 243, 244, 245, 246, 247, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 258⁴, 265, 265¹, 267¹, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 282, 284, 285, 287, 288, 291, 292, 298, 300, 301, 305, 306, 307, 310, 311, 317, 320, 321, 325, 326, 327, 332, 334, 339, 355, 358, 361, 361¹, 363, 363¹, частинами першою та другою статті 364, статтями 365, 369, 382, 388, частиною першою статті 389 та статтею 441 цього Кодексу.

3. Кримінальна відповідальність юридичних осіб не виключає кримінальної відповідальності винних фізичних осіб.

Стаття 17¹. Відповідальність юридичної особи за закінчений та незакінчений злочин

Юридична особа підлягає кримінальній відповідальності за закінчений чи незакінчений злочин при наявності підстав, зазначених частиною першою статті 2¹, відповідно до положень статей 13-17 цього Кодексу.

Частини 3 та 4 ст. 18:

3. Суб'єктом злочину є юридична особа приватного права, яка створена та зареєстрована у встановленому законом порядку.

4. Не визнаються суб'єктом злочину і не підлягають кримінальній відповідальності та покаранню юридичні особи публічного права, які створюються розпорядчим актом Президента України, органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування.

Стаття 18¹. Кримінальна відповідальність юридичних осіб при злитті, приєднанні, поділі, виділенні чи перетворенні

1. При злитті декількох юридичних осіб, однією з яких є юридична особа, яка вчинила злочин, чи перетворенні такої юридичної особи з одного виду в інший кримінальній відповідальності за вчинення злочину підлягає новостворена юридична особа.

2. При приєднанні юридичної особи, яка вчинила злочин, до іншої юридичної особи кримінальній відповідальності підлягає юридична особа, яка здійснила приєднання.

3. При поділі юридичної особи, яка вчинила злочин, або при виділенні зі складу такої юридичної особи однієї або кількох юридичних осіб кримінальній відповідальності за вчинення злочину підлягає та юридична особа, до якої перейшли права та обов'язки, майно, у зв'язку з якими був вчинений злочин. У випадку, якщо таку особу неможливо встановити, відповідальності підлягають усі зазначені реорганізовані юридичні особи.

Частини 2 та 3 ст. 23:

2. Виною юридичної особи є психічне ставлення керівника юридичної особи, її засновника, учасника, іншої уповноваженої особи до вчинюваної, у

межах своїх повноважень, від імені та в інтересах юридичної особи, дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності.

3. *Форми вини юридичної особи визначаються на підставі положень, зазначених у статтях 24 та 25 цього Кодексу.*

Частина 8 ст. 27:

8. *У залежності від характеру дій керівника юридичної особи, її засновника, учасника, іншої уповноваженої особи юридична особа підлягає кримінальній відповідальності як виконавець, організатор, підбурювач чи пособник.*

Стаття 46¹. Звільнення юридичної особи від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим

Юридична особа, яка вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості, звільняється від кримінальної відповідальності, якщо вона примирилась із потерпілим та відшкодувала завдані нею збитки та/або усунула заподіяну шкоду.

Стаття 49¹. Звільнення юридичної особи від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності

1. *Юридична особа звільняється від кримінальної відповідальності, якщо з дня виникнення підстав, передбачених частиною першою статті 2¹ цього Кодексу, і до набрання вироком суду законної сили минули такі строки:*

- 1) *три роки – у разі вчинення злочину невеликої тяжкості;*
- 2) *п'ять років – у разі вчинення злочину середньої тяжкості;*
- 3) *десять років – у разі вчинення тяжкого злочину;*
- 4) *п'ятнадцять років – у разі вчинення особливо тяжкого злочину.*

2. *Перебіг строків давності зупиняється або переривається з підстав, передбачених частиною другою та третьою статті 49 цього Кодексу.*

Стаття 51¹. Види покарань юридичних осіб

До юридичних осіб, визнаних винними у вчиненні злочину, судом можуть бути застосовані такі види покарання:

- 1) *штраф;*
- 2) *заборона займатись певною діяльністю;*

3) конфіскація майна;

4) ліквідація юридичної особи чи її структурного підрозділу (філії, представництва).

Стаття 52¹. Основні та додаткові покарання юридичних осіб

1. Основними покараннями юридичних осіб є заборона займатись певною діяльністю та ліквідація юридичної особи чи її структурного підрозділу (філії, представництва).

2. Штраф та конфіскація майна юридичної особи можуть застосовуватись як основні, так і як додаткові покарання.

3. За один злочин юридичній особі може бути призначено лише одне основне покарання, передбачене в санкції статті Особливої частини цього Кодексу. До основного покарання може бути приєднане одне чи кілька додаткових покарань у випадках та в порядку, передбачених цим Кодексом.

4. Ухилення від покарання, призначеного вироком суду, має наслідком відповідальність, передбачену частиною першою статті 389 цього Кодексу.

Стаття 53¹. Призначення штрафу юридичній особі

1. Як основне покарання, суд може призначити юридичній особі штраф у розмірі від однієї тисячі до п'ятнадцяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

2. Залежно від ступеня тяжкості вчиненого юридичною особою злочину та з урахуванням її майнового стану, суд призначає штраф у таких розмірах:

за злочин невеликої тяжкості – від однієї тисячі до двох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

за злочин середньої тяжкості – від двох тисяч до п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

за тяжкий злочин – від п'яти тисяч до десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

за особливо тяжкий злочин – від десяти тисяч до п'ятнадцяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

3. Штраф як додаткове покарання може бути призначено юридичній особі у межах половини розмірів штрафу, передбачених у частині другій цієї статті.

4. У разі ухилення юридичної особи від сплати штрафу або неможливості його сплатити суд може замінити несплачену суму штрафу, у межах його розміру, покаранням у виді конфіскації майна.

Стаття 55¹. Заборона юридичній особі займатися певною діяльністю

Покарання у виді заборони юридичній особі займатись певною діяльністю встановлюється на строк від одного до п'яти років і полягає у встановленні судом заборони юридичній особі займатися будь-яким з видів діяльності, визначених у її статутних документах.

Стаття 59¹. Конфіскація майна юридичної особи

1. Конфіскація майна юридичної особи полягає в примусовому безоплатному вилученні у власність держави всього або частини майна, яке є власністю юридичної особи.

2. Як основне покарання, конфіскація майна юридичної особи може застосовуватись судом лише у випадку заміни несплаченої суми штрафу з підстав, передбачених частиною четвертою статті 53¹ цього Кодексу.

3. Конфіскація всього майна можлива лише у випадку застосування такого покарання як додаткового до ліквідації юридичної особи з урахуванням вимог чинного законодавства щодо порядку ліквідації та задоволення вимог кредиторів юридичної особи.

4. Як додаткове покарання, конфіскація майна юридичної особи встановлюється за тяжкі та особливо тяжкі злочини.

5. При застосуванні конфіскації майна юридичної особи як додаткового покарання суд повинен враховувати всі обставини, за яких виконання такого покарання не призведе до унеможливлення здійснення подальшої діяльності юридичної особи.

Стаття 64¹. Ліквідація юридичної особи чи її структурного підрозділу (філії, представництва)

1. Покарання у виді ліквідації юридичної особи чи її структурного підрозділу

(філії, представництва) застосовується судом лише за вчинення тяжкого чи особливо тяжкого злочину та полягає у примусовому припиненні діяльності юридичної особи з настанням наслідків, передбачених чинним законодавством.

2. Ліквідація юридичної особи призначається у тих випадках, коли суд визнає, що тяжкість вчиненого злочину унеможлиблює збереження вказаної юридичної особи чи її структурного підрозділу (філії, представництва) та продовження її (його) діяльності.

3. Покарання у виді ліквідації юридичної особи чи її структурного підрозділу (філії, представництва) не застосовується до юридичних осіб, які здійснюють діяльність у галузі, що має стратегічне значення для безпеки держави.

Частина 5 ст. 65:

5. Призначення покарання юридичній особі здійснюється у порядку, передбаченому цією статтею.

Стаття 66¹. Обставини, які пом'якшують покарання юридичної особи

1. При призначенні покарання юридичній особі обставинами, які його пом'якшують, визнаються:

- 1) вчинення злочину при наявності умов крайньої необхідності;
- 2) активне сприяння розкриттю злочину, викриттю інших співучасників злочину й розшуку майна, отриманого у результаті вчинення злочину;
- 3) добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди.

2. При призначенні покарання суд може визнати такими, що його пом'якшують, й інші обставини, не зазначені в частині першій цієї статті.

Частина 5 ст. 67:

5. При призначенні покарання юридичній особі обставинами, які його обтяжують, визнаються обставини зазначені у пунктах 1, 5, 6, 7, 11, 12 частини першої цієї статті.

Стаття 80¹. Звільнення юридичної особи від відбуття покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку

1. Юридична особа звільняється від відбуття покарання, якщо з дня набрання чинності обвинувальним вироком суду його не було виконано в такі строки:

- 1) три роки – у разі засудження до покарання за злочин невеликої тяжкості;
- 2) п'ять років – у разі засудження до покарання за злочин середньої тяжкості;
- 3) десять років – у разі засудження до покарання за тяжкий злочин;
- 4) п'ятнадцять років – у разі засудження до покарання за особливо тяжкий злочин.

2. Перебіг строків давності зупиняється або переривається з підстав, передбачених частиною третьою та четвертою статті 80 цього Кодексу.

Стаття 91¹. Правові наслідки, погашення та зняття судимості юридичної особи

1. Юридична особа визнається такою, що має судимість, з дня набрання законної сили обвинувальним вироком і до погашення або зняття судимості.

2. Судимість юридичної особи має правове значення у разі вчинення нового злочину, а також в інших випадках, передбачених законами України.

3. Такими, що не мають судимості, визнаються:

1) юридичні особи, засуджені до штрафу (як основного покарання), якщо вони протягом року з дня відбуття покарання (основного та додаткового) не вчинять нового злочину;

2) юридичні особи, засуджені до покарання у виді заборони займатися певною діяльністю, якщо вони протягом двох років з дня відбуття (основного та додаткового) покарання не вчинять нового злочину;

3) юридичні особи, засуджені до покарання у виді конфіскації майна (як основного покарання) з підстав, передбачених частиною 2 статті 59¹ цього Кодексу, якщо вони протягом трьох років з дня відбуття покарання (основного та додаткового) не вчинять нового злочину.

4. Обчислення строків погашення судимості юридичних осіб здійснюється відповідно до частин 1, 2 та 5 статті 90 цього Кодексу.

5. Якщо юридична особа після відбуття покарання у виді штрафу, заборони займатися певною діяльністю чи конфіскації майна своєю суспільно корисною діяльністю довела своє виправлення, то суд може зняти з неї судимість до закінчення строків, зазначених у цій статті.

6. Зняття судимості юридичних осіб допускається лише після закінчення не менш як половини строку погашення судимості, зазначеного у частині 3 цієї статті.

7. Порядок зняття судимості юридичних осіб встановлюється Кримінально-процесуальним кодексом України.

Таким чином, проведене дисертаційне дослідження дало змогу запропонувати можливий шлях вирішення проблеми запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб та її законодавчої регламентації в Україні, довело перспективність подальших компаративістських досліджень в царині кримінального права.

Набутий досвід порівняння кримінального законодавства окремих зарубіжних держав та позицій науковців щодо регламентації кримінальної відповідальності юридичних осіб дає підстави вважати доцільним проведення відповідного аналізу інших кримінально-правових інститутів, що можуть мати значення для подальшої розробки та запровадження такої відповідальності в Україні. Це, у свою чергу, дасть змогу сформулювати додаткові пропозиції щодо подальшого удосконалення вітчизняного кримінального законодавства.

Пропозиції
по внесенню доповнень до Кримінального кодексу України

Ад'юнктом кафедри кримінального права та кримінології Львівського державного університету внутрішніх справ Пасекою О.Ф. завершено дисертаційне дослідження за темою: «Кримінальна відповідальність юридичних осіб: порівняльно-правове дослідження», спеціальність 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право.

У процесі написання дисертаційного дослідження автором запропоновано ряд пропозицій по внесенню доповнень до Кримінального кодексу України, а саме:

Доповнити Загальну частину Кримінального кодексу України наступними статтями чи частинами статей:

Статтею 2¹ наступного змісту:

Стаття 2¹. Підстави кримінальної відповідальності юридичних осіб

1. Підставою кримінальної відповідальності юридичних осіб є вчинення керівником юридичної особи, її засновником, учасником, іншою уповноваженою особою самостійно або в співучасті, у межах своїх повноважень, від імені та в інтересах юридичної особи винного суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого цим Кодексом.

2. Юридична особа підлягає кримінальній відповідальності, за наявності підстав передбачених частиною 1 цієї статті, у випадку вчинення злочину передбаченого статтями 131, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 149, 150, 159¹, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 182, частиною першою статті 183, статтями 188¹, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 194¹, 195, 196, 197, 197¹, 198, 199, 201, 202, 203, 203¹, 204, 206, 207, 208, 209, 209¹, 210, 212, 212¹, 213, 214, 215, 216, 217, 220, 221, 222, 223, 223¹, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 231, 232, 232¹, 232², частинами першою та другою статті 235⁴, частинами першою та другою статті 235⁵, статтями 236, 237, 238, 239, 240, 241, 243, 244, 245, 246, 247, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 258⁴, 265, 265¹, 267¹, 268, 269,

270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 282, 284, 285, 287, 288, 291, 292, 298, 300, 301, 305, 306, 307, 310, 311, 317, 320, 321, 325, 326, 327, 332, 334, 339, 355, 358, 361, 361¹, 363, 363¹, частинами першою та другою статті 364, статтями 365, 369, 382, 388, частиною першою статті 389 та статтею 441 цього Кодексу.

3. Кримінальна відповідальність юридичних осіб не виключає кримінальної відповідальності винних фізичних осіб.

Спираючись на положення частини 3 статті 3 Кримінального кодексу України в якій зазначено, що злочинність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки цим Кодексом, на нашу думку, доцільно норми щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб передбачити безпосередньо у тексті Кримінального кодексу України. Зазначені пропозиції доповнень до чинного Кримінального кодексу України видаються можливим шляхом вирішення зазначеної проблеми.

Враховуючи структурну завершеність ст. 2 КК України вважаємо за доцільне доповнити КК статтею 2¹. Таке визначення підстав кримінальної відповідальності юридичних осіб, на нашу думку, максимально чітко відображає специфіку такого суб'єкта права як юридична особа. Оскільки юридична особа діє через уповноважених представників – фізичних осіб, і саме дії останніх визнаються діями юридичної особи, лише при наявності обвинувального вироку суду щодо зазначених фізичних осіб можна говорити про наявність підстав кримінальної відповідальності юридичних осіб. Крім того, в обвинувальному вирокі суду щодо винних фізичних осіб повинно бути встановлено, що такі особи вчинили суспільно небезпечне діяння, передбачене Особливою частиною Кримінального кодексу України діючи від імені та в інтересах юридичної особи.

Також, враховуючи особливості юридичної особи, сфери та специфіку діяльності видається можливим передбачення кримінальної відповідальності юридичних осіб не лише за вчинення корупційних правопорушень, а й за вчинення інших злочинів, передбачених Особливою частиною Кримінального кодексу України.

Статтею 17¹:

Стаття 17¹. Відповідальність юридичної особи за закінчений та незакінчений злочин

Юридична особа підлягає кримінальній відповідальності за закінчений чи незакінчений злочин при наявності підстав зазначених частиною першою статті 2¹, відповідно до положень статей 13-17 цього Кодексу.

Враховуючи, що особи, зазначені у частині 1 пропонованої нами статті 2¹ можуть підлягати кримінальній відповідальності не лише за закінчений злочин, а й за готування або замах на злочин, видається доцільним передбачити пропоновану вище норму щодо відповідальності юридичної особи за закінчений та незакінчений злочин у Кримінальному кодексі України.

Статтю 18 частинами 3 та 4:

3. Суб'єктом злочину є юридична особа приватного права, яка створена та зареєстрована у встановленому законом порядку.

4. Не визнається суб'єктом злочину і не підлягає кримінальній відповідальності та покаранню юридичні особи публічного права, які створюються розпорядчим актом Президента України, органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування.

Оскільки стаття 11 Кримінального кодексу України, яка дає визначення поняття злочину обов'язковою умовою визнання того чи іншого діяння злочином є його вчинення суб'єктом злочину, яким відповідно до статті 18 КК може бути лише фізична особа, необхідним є визначення що суб'єктом злочину крім фізичної особи може бути й юридична особа, яка створена та зареєстрована у встановленому законом порядку. Також у пропонованих доповненнях статті 18 звертається увага на недоцільність визнання суб'єктом злочину, а відповідно й можливості кримінальної відповідальності юридичних осіб публічного права, оскільки в такій ситуації держава фактично каратиме сама себе.

Статтею 18¹ такого змісту:

Стаття 18¹. Кримінальна відповідальність юридичних осіб при злитті, приєднанні, поділі, виділенні чи перетворенні

1. При злитті декількох юридичних осіб однією з яких є юридична особа, яка вчинила злочин чи перетворенні такої юридичної особи з одного виду в інший кримінальній відповідальності за вчинення злочину підлягає новостворена юридична особа.

2. При приєднанні юридичної особи, яка вчинила злочин до іншої юридичної особи кримінальній відповідальності підлягає юридична особа, яка здійснила приєднання.

3. При поділі юридичної особи, яка вчинила злочин або при виділенні зі складу такої юридичної особи однієї або кількох юридичних осіб, кримінальній відповідальності за вчинення злочину підлягає та юридична особа, до якої перейшли права та обов'язки, майно, у зв'язку з якими був вчинений злочин. У випадку, якщо таку особу неможлива встановити, відповідальності підлягають усі зазначені реорганізовані юридичні особи.

Враховуючи, що однією з особливостей юридичної особи є її здатність до реорганізації у вигляді злиття, приєднання, поділу, виділення чи перетворення доцільним, на наш погляд, є кримінально-правове закріплення відповідальності юридичних осіб при наявності вказаних обставин. Керуючись нормами цивільного законодавства пропонувані нами положення статті 18¹ видаються оптимальним шляхом вирішення цього питання.

Статтю 23 частинами 2 та 3:

2. Виною юридичної особи є психічне ставлення керівника юридичної особи, її засновника, учасника, іншої уповноваженої особи до вчинюваної, у межах своїх повноважень, від імені та в інтересах юридичної особи, дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності.

3. Форми вини юридичної особи визначаються на підставі положень зазначених у статтях 24 та 25 цього Кодексу.

Оскільки однією з обов'язкових умов настання кримінальної відповідальності є наявність у діях особи вини, доцільним видається нормативне закріплення поняття вини юридичної особи. Як зазначалось вище юридична особа діє через уповноважених представників, тому під виною юридичної особи слід розглядати психічне ставлення керівника юридичної особи, її засновника, учасника, іншої уповноваженої особи до вчинюваної, у межах своїх повноважень, від імені та в інтересах юридичної особи, дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності.

Статтю 27 частиною 8 такого змісту:

8. У залежності від характеру дій керівника юридичної особи, її засновника, учасника, іншої уповноваженої особи юридична особа підлягає кримінальній відповідальності як виконавець, організатор, підбурювач чи пособник.

Таке доповнення статті 27 Кримінального кодексу України зумовлено тим, що особи зазначені у частині 1 пропонованої нами статті 2¹ залежно від характеру та ролі, яку вони виконують у вчиненні злочину можуть підлягати кримінальній відповідальності як за закінчений так і незакінчений злочин. Відповідно й юридична особа, залежно від дій її представника, може виступати як виконавець, організатор, підбурювач чи пособник.

Статтею 46¹:

Стаття 46¹. Звільнення юридичної особи від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим.

Юридична особа, яка вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості, звільняється від кримінальної відповідальності, якщо вона примирилась з потерпілим та відшкодувала завдані нею збитки та/або усунула заподіяну шкоду.

Така норма, на нашу думку, сприятиме швидшому поновленню порушених прав та забезпеченню інтересів потерпілої сторони.

Статтею 49¹ наступного змісту:

Стаття 49¹. Звільнення юридичної особи від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності

1. Юридична особа звільняється від кримінальної відповідальності, якщо з дня виникнення підстав передбачених частиною першою статті 2¹ цього Кодексу і до набрання вироком суду законної сили минули такі строки:

- 1) три роки – у разі вчинення злочину невеликої тяжкості;
- 2) п'ять років – у разі вчинення злочину середньої тяжкості;
- 3) десять років – у разі вчинення тяжкого злочину;
- 4) п'ятнадцять років – у разі вчинення особливо тяжкого злочину.

2. Перебіг строків давності зупиняється або переривається з підстав, передбачених частиною другою та третьою статті 49 цього Кодексу.

Статтею 51¹:

Стаття 51¹. Види покарань юридичних осіб

До юридичних осіб, визнаних винними у вчиненні злочину, судом можуть бути застосовані такі види покарання:

- 1) штраф;
- 2) заборона займатись певною діяльністю;
- 3) конфіскація майна;
- 4) ліквідація юридичної особи чи її структурного підрозділу (філії, представництва).

Статтею 52¹ такого змісту:

Стаття 52¹. Основні та додаткові покарання юридичних осіб

1. Основними покараннями юридичних осіб є заборона займатись певною діяльністю та ліквідація юридичної особи чи її структурного підрозділу (філії, представництва).

2. Штраф та конфіскація майна юридичної особи можуть застосовуватись як основні, так і як додаткові покарання.

3. За один злочин юридичній особі може бути призначено лише одне основне покарання, передбачене в санкції статті Особливої частини цього Кодексу. До основного покарання може бути приєднане одне чи кілька додаткових покарань у випадках та в порядку, передбачених цим Кодексом.

4. Ухилення від покарання, призначеного вироком суду, має наслідком відповідальність, передбачену частиною першою статті 389 цього Кодексу.

Статтею 53¹:*Стаття 53¹. Призначення штрафу юридичній особі*

1. Як основне покарання суд може призначити юридичній особі штраф у розмірі від однієї тисячі до п'ятнадцяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

2. Залежно від ступеня тяжкості вчиненого юридичною особою злочину та з урахуванням її майнового стану, суд призначає штраф у таких розмірах:

за злочин невеликої тяжкості – від однієї тисячі до двох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

за злочин середньої тяжкості – від двох тисяч до п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

за тяжкий злочин – від п'яти тисяч до десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

за особливо тяжкий злочин – від десяти тисяч до п'ятнадцяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

3. Штраф як додаткове покарання може бути призначено юридичній особі у межах половини розмірів штрафу, передбачених у частині другій цієї статті.

4. У разі ухилення юридичної особи від сплати штрафу або неможливості його сплатити суд може замінити несплачену суму штрафу, у межах його розміру, покаранням у виді конфіскації майна.

Статтею 55¹:*Стаття 55¹. Заборона юридичній особі займатися певною діяльністю*

Покарання у виді заборони юридичній особі займатись певною діяльністю встановлюється на строк від одного до п'яти років і полягає у встановленні судом заборони юридичній особі займатися будь-яким з видів діяльності, визначених у її статутних документах.

Статтею 59¹:*Стаття 59¹. Конфіскація майна юридичних осіб*

1. Конфіскація майна юридичної особи полягає в примусовому безоплатному вилученні у власність держави всього або частини майна, яке є власністю юридичної особи.

2. Як основне покарання конфіскація майна юридичної особи може застосовуватись судом лише у випадку заміни несплаченої суми штрафу з підстав передбачених частиною четвертою статті 53¹ цього Кодексу.

3. Конфіскація всього майна можлива лише у випадку застосування такого покарання як додаткового до ліквідації юридичної особи з урахуванням вимог чинного законодавства щодо порядку ліквідації та задоволення вимог кредиторів юридичної особи.

4. Як додаткове покарання конфіскація майна юридичної особи встановлюється за тяжкі та особливо тяжкі корисливі злочини.

5. При застосуванні конфіскації майна юридичної особи як додаткового покарання суд повинен враховувати всі обставини за яких виконання такого покарання не призведе до унеможливлення здійснення подальшої діяльності юридичної особи.

Статтею 64¹:

Стаття 64¹. Ліквідація юридичної особи чи її структурного підрозділу (філії, представництва)

1. Покарання у виді ліквідації юридичної особи чи її структурного підрозділу (філії, представництва) застосовується судом лише за вчинення тяжкого чи особливо тяжкого злочину та полягає у примусовому припиненні діяльності юридичної особи з настанням наслідків, передбачених чинним законодавством.

2. Ліквідація юридичної особи призначається у тих випадках, коли суд визнає, що тяжкість вчиненого злочину унеможливорює збереження вказаної юридичної особи чи її структурного підрозділу (філії, представництва) та продовження її (його) діяльності.

3. Покарання у виді ліквідації юридичної особи чи її структурного підрозділу (філії, представництва) не застосовується до юридичних осіб, які здійснюють діяльність у галузі, що має стратегічне значення для безпеки держави.

Статтю 65 частиною 5 такого змісту:

5. Призначення покарання юридичної особи здійснюється у порядку, передбаченому цією статтею.

Статтею 66¹:

Стаття 66¹. Обставини, які пом'якшують покарання юридичних осіб

1. При призначенні покарання юридичній особі обставинами, які його пом'якшують, визнаються:

- 1) вчинення злочину при наявності умов крайньої необхідності;*
- 2) активне сприяння розкриттю злочину, викриттю інших співучасників злочину й розшуку майна, отриманого у результаті вчинення злочину;*
- 3) добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди;*

2. При призначенні покарання суд може визнати, такими що його пом'якшують й інші обставини., не зазначені в частині першій цієї статті.

Статтю 67 частиною 5 наступного змісту:

5. При призначенні покарання юридичній особі обставинами, які його обтяжують, визнаються обставини зазначені у пунктах 1, 5, 6, 7, 11, 12 частини першої цієї статті.

Статтею 80¹:

Стаття 80¹. Звільнення юридичної особи від відбуття покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку

1. Юридична особа звільняється від відбуття покарання, якщо з дня набрання чинності обвинувальним вироком суду його не було виконано в такі строки:

- 1) три роки – у разі засудження до покарання за злочин невеликої тяжкості;*
- 2) п'ять років – у разі засудження до покарання за злочин середньої тяжкості;*
- 3) десять років – у разі засудження до покарання за з тяжкий злочин;*
- 4) п'ятнадцять років – у разі засудження до покарання за особливо тяжкий злочин.*

2. Перебіг строків давності зупиняється або переривається з підстав, передбачених частиною третьою та четвертою статті 80 цього Кодексу.

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

Комітет з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності

01008, м. Київ-8, вул. М. Грушевського, 5, тел.: 255-35-06

№ 04-19/14-709

"01" квітня 2019 р.

п. Мєрїну О.Ф.
до бізнесу
8.04.2019

**Ректору Львівського державного
університету внутрішніх справ
Ортинському В.Л.**

**вул. Городоцька, 26
м. Львів, 79007**

Шановний Володимире Львовичу!

Розглянувши пропозиції щодо внесення змін та доповнень до чинного кримінального законодавства, які підготовлені ад'юнктом кафедри кримінального права та кримінології Львівського державного університету внутрішніх справ Пасекою О.Ф. (вих. №3/680 від 19.03.2010 р.), повідомляємо, що запропоновані зміни до чинного законодавства в напрямку визначення кримінальної відповідальності юридичних осіб будуть враховані у законодавчій роботі Комітету.

З повагою

Голова Комітету

В.Швець

и. Авращенко О.Р.

Для обліку.
8.04.19
Вик. Гацелюк В.О. 255-38-31

Львівський державний університет внутрішніх справ	
Вх. № <u>828</u>	від <u>07</u> " <u>04</u> 20 <u>19</u> р.
кількість аркушів	
Осн. док. <u>1</u>	додат. <u>—</u>

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адміністративне право України : підручник / за заг. ред. С. В. Ківалова. – Одеса : Юридична література, 2003. – 896 с.
2. Акционерные компании : юридическое исследование / А. И. Каминка. – СПб. : Типо-лит. А. Е. Ландау, 1902. – Т. 1. – 512 с.
3. Антимонов Б. С. Основания договорной ответственности социалистических организаций / Б. С. Антимонов. – М. : Юрид. лит., 1962. – 176 с.
4. Антонова Е. Ю. Юридическое лицо как субъект преступления: опыт зарубежных стран и перспективы применения в России : дисс. ... канд. юрид. наук / Е. Ю. Антонова. – Владивосток, 1998. – 153 с.
5. Архипов С. И. Субъект права: теоретическое исследование / С. И. Архипов. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. – 469 с.
6. Аскназий С. И. Об основаниях правовых отношений между государственными социалистическими организациями / С. И. Аскназий // Учен. зап. Ленингр. юридического ин-та, 1947. – Вып. 4. – С. 5–47.
7. Бартошек М. Римское право: понятия, термины, определения / спец. науч. ред., авт. предисл. и комментария З. М. Черниловский ; Сверка лат. текста Н. А. Федорова; [пер. с чеш. Ю. В. Преснякова]. – М. : Юрид. лит., 1989. – 448 с.
8. Бирюков П. Н. Уголовная ответственность юридических лиц за преступления в сфере экономики (опыт иностранных государств) / П. Н. Бирюков. – М. : Юрлитинформ, 2008. – 136 с.
9. Брагинский М. И. Участие Советского государства в гражданских правоотношениях / М. И. Брагинский. – М.: Юридическая лит, 1981. – 190 с.
10. Братусь С. Н. Некоторые вопросы учения о субъектах права / С. Н. Братусь // Советское государство и право. – 1949. – № 11. – С. 78.
11. Братусь С. Н. Юридические лица в советском гражданском праве (понятие, виды, государственные юридические лица) / С. Н. Братусь. – М. : Юрид. изд-во Министерства юстиции СССР, 1947. – 363 с.

12. Брич Л. Проблема кримінальної відповідальності юридичних осіб за господарські злочини / Л. Брич // Вісник Львівського ун-ту. Серія юридична. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2001. – Вип. 36. – С. 497–501.
13. Венедиктов А. В. Государственная социалистическая собственность / А. В. Венедиктов. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1948. – 840 с.
14. Венедиктов А. В. Органы управления государственной социалистической собственностью / А. В. Венедиктов // Советское государство и право. – 1940. – № 5–6. – С. 591–592.
15. Вереша Р. В. Юридична особа як суб'єкт злочину за кримінальним законодавством зарубіжних держав / Р. В. Вереша // Актуальні проблеми удосконалення кримінального законодавства України: тези доповідей міжвідомчої науково-практичної конференції (Київ, 25 травня 2007 р.) / ред. кол. : Є. М. Моїсеєв, О. М. Джужа, О. М. Костенко та ін. – К. : Київський нац. ун-т внутр. справ, 2007. – 200 с.
16. Волженкин Б. В. Уголовная ответственность юридических лиц: Серия «Современные стандарты в уголовном праве и уголовном процессе» / Б. В. Волженкин. – СПб. : Санкт-Петербургский юрид. ін-т Генеральной прокуратуры РФ, 1998. – 40 с.
17. Воробьёва А. Д. Ответственность юридических лиц и должностных лиц администрации за нарушение трудового законодательства: дисс. ... канд. юрид. наук / А. Д. Воробьёва. – М., 1972. – 331 с.
18. Гавриш С. Б. Кримінально-правова охорона довілля в Україні: проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства / С. Б. Гавриш. – К. : Наукове видання, 2002. – 633 с.
19. Гайворонський В. Інститут юридичної особи в проекті Цивільного кодексу України / В. Гайворонський // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – № 2. – С. 89–96.
20. Генкин Д. М. Значение применения института юридического лица во внутреннем и внешнем товарообороте СССР / Д. М. Генкин // Сб. науч. работ МИНХЮ. – М., 1955. – Вып. 9. – С. 3–36.

21. Герваген Л. Л. Развитие учения о юридическом лице / Л. Л. Герваген. – СПб. : Типография И. Н. Скороходова, 1888. – 92 с.
22. Гражданское право : в 3 т. / под ред. Ю. К. Толстого, А. П. Сергеева. – СПб. : Изд-во «ТЕИС», 1996. – Т. 1. – 765 с.
23. Гражданское право : учебник : в 2 т. / отв. ред. Е. А. Суханов. – М. : Издательство БЕК, 1998. – Т. 1. – 816 с.
24. Гражданское право: учебник / под. ред. А. Г. Калпина, А. И. Масляева. – М. : Юристъ, 1997. – Ч. 1. – С. 447–452.
25. Грибанов В. П. Юридические лица / В. П. Грибанов. – М. : Изд-во МГУ, 1961. – 115 с.
26. Грищук В. К. Загальні засади відповідальності юридичних осіб за кримінальним законодавством Франції / В. К. Грищук, І. В. Красницький // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. – Львів, 2003. – № 3. – С. 66–75.
27. Грищук В. К. До питання про кримінальну відповідальність юридичних осіб / В. К. Грищук // Актуальні проблеми кримінального і кримінально-процесуального законодавства і практики його застосування: збірник тез доповідей учасників Регіонального круглого столу (Хмельницький, 21–22 лютого 2003 р.). – Хмельницький : Хмельницький ін-т регіонального управління та права, 2003. – 260 с.
28. Грищук В. К. Питання кримінальної відповідальності юридичних осіб в Англії, США, Франції та Республіці Польща / В. К. Грищук // Вісник Академії адвокатури України. – 2007. – Вип. 10. – С. 79–88.
29. Грищук В. К. Глобалізація і проблеми кримінальної відповідальності юридичних осіб / В. К. Грищук, А. М. Цюра // Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. – 2002. – Вип. 7. – С. 49–58.
30. Гуляев А. М. Русское гражданское право. Обзор действующего законодательства и проекта Гражданского Уложения: пособие к лекциям / А. М. Гуляев. – СПб. : Типография М. М. Стасюлевича, 1911. – 472 с.

31. Гуляев А. М. Русское гражданское право. Обзор действующего законодательства и проекта Гражданского Уложения / А. М. Гуляев. – СПб. : Типография М.М. Стасюлевича, 1911. – 484 с.
32. Демидов Ю. А. Социальная ценность и оценка в уголовном праве / Ю. А. Демидов. – М. : Юрид. лит., 1975. – 182 с.
33. Джекебаев У. С. Об уголовной ответственности юридических лиц / У. С. Джекебаев // Известия НАН Республики Казахстан. Серия общественных наук. – 1993. – № 4. – С. 77.
34. Дигесты Юстиниана : в 8 т. / ред кол. : Л. Л. Кофанов (отв. ред) и др.; [пер. с лат. А. Л. Смышляев и др.]. – М. : Статут, 2002. – Т. 1. – 584 с.
35. Дормидонтов Г. Ф. Система римского права. Общая часть / Г. Ф. Дормидонтов. – Казань: Типолитография Императорского Университета, 1910. – 266 с.
36. Дудоров О. Проблеми юридичної особи як суб'єкта злочину та її вирішення у проектах КК України / О. Дудоров // Вісник Академії правових наук України. – Х. : Право. – 1999. – Вип. № 2 (17). – С. 133–142.
37. Дымченко В. Я. Административная ответственность организаций: дисс. ... канд. юрид. наук / В. Я. Дымченко. – Пермь, 1981. – 64 с.
38. Дювернуа Н. Л. Чтения по гражданскому праву / Н. Л. Дювернуа. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1902. – Т. 1. – Вып. 2: Лица, вещи. – 959 с.
39. Жевлаков Э. Н. К вопросу об ответственности юридических лиц за совершение экологических преступлений / Э. Н. Жевлаков // Уголовное право. – 2002. – № 1. – С. 11.
40. Загородников Н. И. Принципы советского уголовного права / Н. И. Загородников // Советское государство и право. – М. : Изд-во Академии Наук СССР, 1966. – № 5. – С. 65–74.
41. Закон України «Про відповідальність підприємств, їх об'єднань, установ та організацій за правопорушення у сфері містобудування» № 208/94-ВР від 14.10.1994 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 46. – Ст. 411.

42. Закон України «Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень» № 1507-VI від 11.06.2009 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 45. – Ст. 692.
43. Закон України «Про господарські товариства» № 1576-XII від 19.09.1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 49. – Ст. 682.
44. Закон України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців» № 755-IV від 15.05.2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 31–32. – Ст. 263.
45. Закон України «Про засади запобігання та протидії корупції» № 1506-VI від 11.06.2009 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 45. – Ст. 691.
46. Закон України «Про оподаткування прибутку підприємств» № 334/94-ВР від 28.12.1994 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 4. – Ст. 28.
47. Закон України «Про охорону атмосферного повітря» № 2707-XII від 16.10.1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 50. – Ст. 678.
48. Закон України «Про охорону культурної спадщини» № 1805-III від 08.06.2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 39. – Ст. 333.
49. Закон України «Про пожежну безпеку» № 3745-XII від 17.12.1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994 – № 5. – Ст. 21.
50. Закон України «Про ратифікацію Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції» № 251-V від 18.10.2006 р. // Відомості Верховної Ради. – 2006. – № 50. – Ст. 496.
51. Закон України «Про ратифікацію Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією» № 252-V від 18.10.2006 р. // Відомості Верховної Ради. – 2006. – № 50. – Ст. 497.
52. Злотник І. М. Воля юридичної особи / І. М. Злотник // Юриспруденція: теорія і практика. – К. : Центр правових досліджень, 2006. – № 8 (22). – С. 41–48.
53. Иванцова П. П. Проблема ответственности юридических лиц в российском уголовном праве : дисс. ... канд. юрид. наук / П. П. Иванцова. – СПб., 2000. – С. 129–130.

54. Извещение Московской Биржи Труда от 30 сентября 1923 г. / Известия. отд. упр. МСРК и КД. – 30 сентября. – 1923.
55. Институции Юстиниана / под ред. Л. Л. Кофанова, В. А. Томсинова; [пер. с лат. Д. Расснера]. – М. : Зерцало, 1998. – 400 с. – (Памятники римского права).
56. Иоффе О. С. Ответственность по советскому гражданскому праву / О. С. Иоффе. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1955. – 310 с.
57. Каленченко М. М. Уголовная ответственность юридических лиц в России: состояние вопроса и вызовы глобализации / М. М. Каленченко // Научные основы уголовного права и процессы глобализации: материалы V Российского конгресса уголовного права (Москва, 27–28 мая 2010 г.). – М. : Проспект, 2010. – С. 691–696.
58. Каменський Д. В. Корпорація як суб'єкт федеральних податкових злочинів у США / Д. В. Каменський // Кримінальне право України. – 2006. – № 4. – С. 39–49.
59. Каменський Д. В. Кримінальна відповідальність корпорацій за вчинення федеральних злочинів у США: вихідні засади / Д. В. Каменський // Університетські наукові записки. – Хмельницький, 2006. – № 1(17). – С. 238–244.
60. Каминка А. И. Основы предпринимательского права / А. И. Каминка. – Пг. : Петрогр. т-во печ. и изд. дела «Труд», 1917. – 345 с.
61. Келина С. Г. Ответственность юридических лиц в проекте нового Уголовного кодекса Российской Федерации / С. Г. Келина // Уголовное право: новые идеи. – М. : ИГП РАН, 1994. – С. 50–60.
62. Келина С. Г. Принципы советского уголовного права / С. Г. Келина, В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1988. – 173 с.
63. Кечекьян С. Ф. Правоотношения в социалистическом обществе / С. Ф. Кечекьян; отв. ред. М. С. Строгович. – М. : Издательство АН СССР, 1958. – 187 с.
64. Кодекс законів про працю України: науково-практичний коментар / В. І. Прокопенко, З. Я. Козак, Л. О. Кузнецова та ін.; наук. ред. І. П. Лавринчук. – Харків : Консум, 2003. – 832 с.

65. Кодекс України про адміністративні правопорушення // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1984. – № 51. – Ст. 1122.
66. Козаченко О. Застосування інших кримінально-правових заходів як альтернатива кримінальної відповідальності юридичних осіб / О. Козаченко // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 2. – С. 39–41.
67. Козлова Н. В. Понятие и сущность юридического лица. Очерк истории и теории: учебное пособие / Н. В. Козлова; науч. ред. В. С. Ем. – М. : Статут, 2003. – 318 с.
68. Колесниченко Ю.Ю. Административная ответственность юридических лиц: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Колесниченко Юрий Юрьевич. – М., 1999. – 170 с.
69. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 49.
70. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності // Офіційний вісник України. – 2006. – № 14. – Ст. 340.
71. Конвенція про кіберзлочинність від 23 листопада 2001 р. // Офіційний вісник України. – 2007. – № 65. – Ст. 107.
72. Конвенція Ради Європи про запобігання тероризму від 16 травня 2005 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 39. – Ст. 340
73. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
74. Концепція реформування кримінальної юстиції України затверджена Указом Президента України № 311/2008 від 8 квітня 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=311%2F2008>
75. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права / Н. М. Коркунов. – СПб., 1914. – 417 с.
76. Красавчиков О. А. Общая характеристика государственных юридических лиц / О. А. Красавчиков // Советское гражданское право. – М., 1972. – Т. 1. – С. 118.

77. Красавчиков О. А. Понятие юридического лица в советском гражданском праве / О. А. Красавчиков // Советское гражданское право. – Свердловск, 1976. – Вып. 1. – С. 126.
78. Красавчиков О. А. Понятие юридического лица в советском гражданском праве // Советское гражданское право / под. ред. О. А. Красавчикова. – [3-е изд., испр. и доп.]. – М. : Высш. шк., 1985. – 544 с.
79. Красавчиков О. А. Сущность юридического лица / О. А. Красавчиков // Советское государство и право. – М., 1976. – № 1. – С. 47–55.
80. Крилова Н. Е. Уголовная ответственность юридических лиц во Франции: предпосылки возникновения и основные черты / Н. Е. Крилова // Вестник Московского университета. – М., 1998. – Сер. 11. – № 3. – С. 69–80.
81. Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією (ETS 173) від 27 січня 1999 р // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 47–48. – Ст. 497.
82. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник [для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти] / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін.; за ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Київ–Харків : Юрінкомінтер–Право, 2001. – 416 с.
83. Кримінальний кодекс України // Відомості Верховної Ради. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.
84. Кримінально-процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1961. – № 2. – Ст. 15.
85. Крылова Н. Е. Основные черты нового уголовного кодекса Франции / Н. Е. Крылова. – М. : Спарк, 1996. – 124 с.
86. Крылова Н. Е. Уголовная ответственность юридических лиц во Франции: предпосылки возникновения и основные черты / Н. Е. Крылова // Вестник Московского университета. Серия 11. – 1998. – № 3. – С. 69–80.
87. Кудрявцев В. Н. Закон, поступок, ответственность / В.Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1986. – 450 с.
88. Кузнецова Н. Ф. Цели и механизмы реформы Уголовного Кодекса / Н. Ф. Кузнецова // Государство и право. – 1992. – № 6. – С. 14–32.

89. Курс советского уголовного права. Общая часть / под ред. Н. А. Беляева и М. Д. Шаргородского. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1968. – Т. 1. – 646 с.
90. Лейленд П. Кримінальне право: злочин, покарання, судочинство: англійський підхід / П. Лейленд; [пер. з англ. П. Тарашук.]. – К. : Основи, 1996. – 207 с.
91. Ленин В. И. Полное собрание сочинений: в 55 т. – М. : Изд-во политической литературы, 1970. – Т. 44. – 398 с.
92. Лук'янець Д. Про вину юридичних осіб у сфері адміністративної відповідальності Д. Лук'янець // Право України. – 1999. – № 11. – С. 121.
93. Лясс Н. В. Проблема вины и уголовной ответственности в современных буржуазных теориях / Н. В. Лясс. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1977. – 126 с.
94. Максимов Административный штраф : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / В. И. Максимов. – Саратов, 1996. – 167 с.
95. Малеин Н. С. Правонарушение: понятие, причины, ответственность / Н. С. Малеин. – М. : Юрид. лит., 1985. – 193 с.
96. Малеин Н. С. Имущественная ответственность в хозяйственных организациях / Н. С. Малеин. – М. : Наука, 1968. – 207 с.
97. Маньковский Б. С. Проблемы ответственности в уголовном праве / Б. С. Маньковский. – М. – Л. : Изд-во Акад. наук СССР., 1949. – 124 с.
98. Матвеев Г. К. Вина в советском гражданском праве / Г. К. Матвеев. – К. : Изд-во Киевского гос. университета им. Т. Г. Шевченка, 1955. – 308 с.
99. Матвеев Г. К. Психологический аспект вины юридических лиц / Г. К. Матвеев // Советское государство и право. – 1978. – № 8. – С. 39–47.
100. Мелешко Н. П. Уголовно-правовые системы России и зарубежных стран (криминологические проблемы сравнительного правоведения, теории, законодательная и правоприменительная практика) / Н. П. Мелешко, Е. Г. Тарло. – М. : Юрлитинформ, 2003. – 304 с.
101. Михайлов О. О. Юридична особа як суб'єкт злочину: іноземний досвід та перспективи його застосування в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Михайлов Олександр Олександрович. – К., 2008. – 190 с.

102. Михеев Р. И. Уголовная ответственность юридических лиц : за и против : монография / Р. И. Михеев, А. Г. Корчагин, А. С. Шевченко. – Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1999. – 76 с.
103. Мозолин В.П. Формирование гражданского права развернутого социализма / В. П. Мозолин // XXVI съезд КПСС и проблемы гражданского и трудового права, гражданского процесса. – М., 1982. – С. 12–13.
104. Наумов А. В. Российское уголовное право. Общая часть : курс лекций / А. В. Наумов. – М. : БЕК, 1996. – 560 с.
105. Неапольська політична декларація і Глобальний план дій проти організованої транснаціональної злочинності від 23 грудня 1994 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_787
106. Нерсисянц В. С. Юриспруденция. Введение в курс общей теории права и государства / В. С. Нерсисянц. – М. : Издательская группа НОРМА – ИНФРА – М, 1998. – 245 с.
107. Никитенко О. Г. Проблемы уголовно-правовой ответственности юридических лиц / О. Г. Никитенко // Актуальні проблеми юридичної науки: збірник тез міжнародної наукової конференції [«Восьмі осінні юридичні читання»]. – Хмельницький : Видавництво Хмельницького ун-ту управління та права, 2009. – Ч. 4. – С. 63–65.
108. Никифоров А. С. Современные тенденции развития уголовного законодательства и уголовно-правовой теории / А. С. Никифоров // Государство и право. – 1994. – № 6. – С. 65.
109. Никифоров А. С. Юридическое лицо как субъект преступления / А. С. Никифоров // Государство и право, 2000. – № 8. – С. 18–27.
110. Никифоров А. С. Юридическое лицо как субъект преступления и уголовная ответственность / А. С. Никифоров. – М. : Центр ЮрИнфоР, 2002. – 204 с.
111. Никифоров Б. С. Современное американское уголовное право / Б. С. Никифоров, Ф. М. Решетников. – М. : Наука, 1990. – 256 с.

112. Новицкий И. Б. Римское право / И. Б. Новицкий; отв. ред. Е. А. Суханов; Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова. Центр общественных наук. – [4-е изд., стереотип]. – М.: Ассоциация «Гуманитарное знания» Теис, 1993. – 245 с.
113. Новое уголовное право. Общая часть: учебное пособие / под. ред. Н. Ф. Кузнецовой. – М.: Зерцало, 1996. – 392 с.
114. О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняется естественное право и право народов, а также принципы публичного права / Г. Гроций; под общ. ред. С. Б. Крылов; [пер. : А. Л. Сакетти]. – М.: Юрид. лит., 1956. – Кн. 3. – 867 с.
115. Ойгензихт В. А. Воля и волеобразование (очерки теории, философии, психологии права) / В. А. Ойгензихт. – Душанбе: Изд-во Дониш, 1983. – 250 с.
116. Орзих М. Ф. Личность и право / М. Ф. Орзих. – М.: Юрид. лит., 1975. – 112 с.
117. Осадчий В.І. Проблеми встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб / В.І. Осадчий, Е.М. Кісіль // Теоретико-прикладні проблеми протидії організованій злочинності та злочинам терористичної спрямованості: матер. міжнар. наук.-практич. конфер. (Львів, 8–9 квітня 2005 р.). – Львів: Львівський юридичний інститут МВС України, 2005. – Ч. 1. – С. 64–71.
118. Памятники римского права: Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана / под. ред. Л. Л. Кофанова, В. А. Томсинова; [пер. с латинского Д. Расснера]. – М.: Зерцало, 1997. – 607 с.
119. Пимонов В. А. Теоретические и прикладные проблемы с общественно опасными посягательствами средствами уголовного права / В. А. Пимонов. – М.: Юрлитинформ, 2007. – 336 с.
120. Пионтковский Учение о преступлении по советскому уголовному праву / А. А. Пионтковский // Курс советского уголовного права. Общая часть. – М.: Ин-тут гос. и пр. Акад. наук СССР, 1961. – 666 с.

121. Підлісний Є. Підприємство на лаві підсудних / Є. Підлісний // Український юрист. – 2004. – № 6. – С. 17–19.
122. Підпригора О. А. О. А. Підпригора, Є. О. Харитонов Римське право : підручник / О. А. Підпригора, Є. О. Харитонов. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 512 с.
123. Повелицына П. Ф. Уголовно-правовая охрана природы в СССР / П. Ф. Повелицына. – М. : Юрид. лит., 1981. – 88 с.
124. Познышев С. В. Основные начала науки уголовного права / С. В. Познышев. – М., 1912. – 669 с.
125. Познышев С. В. Очерк основных начал уголовного права / С. В. Познышев. – М. : Юрид. изд-во Наркомюста, 1923. – Т. 1. – 300 с.
126. Положення «Про порядок накладення та стягнення штрафів за порушення законодавства про захист прав споживачів» затверджене Постановою КМ України від 17 серпня 2002 р. № 1177 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1177-2002-%EF>
127. Положення «Про порядок встановлення розмірів та накладення штрафів на підприємства, установи і організації, які здійснюють діяльність у сфері використання ядерної енергії, у разі порушення ними норм, правил і стандартів безпеки або умов дозволів на ведення робіт» затверджене Постановою КМ України № 708 від 29 червня 1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=708-96-%EF>
128. Положенням «Про порядок накладення на суб'єктів господарювання штрафів за порушення законодавства в галузі електроенергетики та сфері тепlopостачання» затверджене Постановою КМ України № 1312 від 21 липня 1999 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1312-99-%EF>
129. Пономаренко Ю. А. Юридична особа як суб'єкт кримінальної відповідальності / Ю. А. Пономаренко // Актуальні проблеми правознавства України: тези доповідей і наукових повідомлень студ. наук. конф. / за заг. ред. М. І. Панова. – Харків : Національна юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого, 1996. – С. 57–58.

130. Преступление и наказание: комментарий к проекту Уголовного Кодекса России / под. ред. Н. Ф. Кузнецовой и А. В. Наумова. – М., 1993. – С. 297–301.
131. Примерный уголовный кодекс (США). Официальный проект Института американского права / под ред. и с предисл. Б. С. Никифорова; [пер. с англ. А. С. Никифорова]. – М. : Прогресс, 1969. – 303 с.
132. Проблемы взаимодействия и развития / В. В. Безбах, Г. Блей, В. Кнапп и др. – М. : Наука, 1989. – 336 с.
133. Пугинский Б. И. Применение принципа вины при регулировании хозяйственной деятельности / Б. И. Пугинский // Советское государство и право. – 1979. – № 10. – С. 63–70.
134. Пусторослев П. П. Русское уголовное право: лекции. Общая часть. Выпуск 1. Введение. Источники уголовного права. Преступление / П. П. Пусторослев. – Юрьев : Типография К. Маттисена, 1907. – 552 с.
135. Пушкін А. А. Пушкін, В. Селіванов Відносини підприємництва і правовий статус їх суб'єктів / А. Пушкін, В. Селіванов // Право України. – 1994. – № 5–6. – С. 9–16.
136. Рабинович Ф. Л. Вина как основание договорной ответственности предприятия / Ф. Л. Рабинович. – М. : Юрид. лит., 1975. – 168 с.
137. Рабинович Ф. Л. Формы вины предприятия и договорная ответственность / Ф. Л. Рабинович // Советское государство и право. – М. : Наука, 1970. – № 3. – С. 82–87.
138. Рамкова Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти організованої злочинності від 21 липня 1997 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_786
139. Решетников Ф. М. Уголовное право буржуазных стран. Современные буржуазные уголовно-правовые теории / Ф.М. Решетников. – М. : УДН, 1967. – 100 с.
140. Розвиток цивільного і трудового законодавства в Україні / Я. М. Шевченко, О. М. Малявко, А. Л. Салатко та ін. – Харків : Консул, 1999. – 271 с.

141. Романюк О. Інститут кримінальної відповідальності юридичних осіб. Міф чи реальність? / О. Романюк // Вісник прокуратури. – 2003. – № 12 (30). – С. 41–47.
142. Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. Законодательство Древней Руси. – М. : Юрид. лит., 1984. – Т. 1. – 560 с.
143. Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. Законодательство периода образования и укрепления Русского централизованного государства. – М. : Юрид. лит., 1985. – Т. 2. – 543 с.
144. Рубанов А. А. О понятии юридического лица в «Капитале» Карла Маркса / А. А. Рубанов. – М., 1957. – 45 с.
145. Савченко А. В. Юридична особа як суб'єкт злочину: питання реформування кримінального законодавства / А. В. Савченко // Реформування правової системи України: проблеми і перспективи розвитку в контексті європейських інтеграційних процесів; Національна академія управління. – К., 2004. – Ч. 2. – С. 464–469.
146. Саксонское зеркало (Landrecht) III, 86. Земское право / ред. В. М. Корецкий. – М. : Наука, 1985. – 271 с.
147. Сергеевич В. Лекции и исследования по древней истории русского права / В. Сергеевич. – СПб. : Издание товарищества «Знание», 1903. – 642 с.
148. Ситковский И.В. Уголовная ответственность юридических лиц: дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / И.В. Ситковский; Московская государственная юридическая академия. – М., 2003. – 204 с.
149. Смирнов В. Т. Обоснование деликтной ответственности юридических лиц / В. Т. Смирнов // Проблемы гражданского права и административного права / отв. ред. : Б. Б. Черепахин и др. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1962. – С. 70–271.
150. Смітєнко В. Відповідальність юридичних осіб – нагальна потреба кримінально-правового регулювання / В. Смітєнко, Г. Агафонов // Голос України. – 1996. – № 43. – С. 9.
151. Сорокин В. Д. О целостности института административной ответственности / В. Д. Сорокин // Правоведение. – 1999. – № 1. – С. 49–50.

152. Спиридонов Л. И. Социальное развитие и право / Л. И. Спиридонов. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та., 1973. – 205 с.
153. Собрание узаконений РСФСР. – 1923. – № 80. – Ст. 780.
154. Суворов Н. С. Об юридических лицах по римскому праву / Н. С. Суворов; науч. ред. В. С. Ем и Н. В. Козлова; Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова. – М. : Статут, 2000. – 299 с.
155. Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Лекции: часть общая: в 2 т. / сост. и отв. ред. Н.И. Загородников. – М. : Наука, 1994. – Т. 1. – 380 с.
156. Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Лекции: часть общая.– [2-е изд., пересмотр. и доп.]. – СПб. : Гос. тип., 1902. – Т. 1. – 823 с.
157. Таганцев Н. С. Лекции по русскому уголовному праву. Часть Общая / Н. С. Таганцев. – СПб. : Тип. А. И. Мамонтова и Ко, 1888. – Вып. II. – 146 с.
158. Тарасов И. Т. Учение об акционерных компаниях / И. Т. Тарасов; ред. кол. : В. С. Ем, Д. В. Ломакин; Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова. – М. : Статут, 2000. – 666 с.
159. Толстой Ю. К. Содержание и гражданско-правовая защита права собственности в СССР / Ю. К. Толстой; отв. ред. О. С. Иоффе; Ленинградский государственный университет им. А. А. Жданова. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1955. – 219 с.
160. Торган К. Э. Имущественные интересы производственного объединения. Гражданско-правовой аспект / К. Э. Торган; науч. ред. : Веберс Я.Р. – Рига : Зинатне, 1982. – 151 с.
161. Трайнин А. Н. Избранные произведения. Защита мира и уголовный закон / под. общей ред. Р. А. Руденко. – М: Наука, 1969. – 454 с.
162. Уголовное законодательство Норвегии / науч. ред. Ю. В. Голик; [пер. с норв. А. В. Жмени]. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003. – 375 с.
163. Уголовное право буржуазных стран. Общая часть / под ред. А. Н. Игнатова, И. Д. Козочкина. – М. : Изд-во ун-та дружбы народов, 1990. – 308 с.
164. Уголовное право зарубежных государств. Общая часть / под. ред. И. Д. Козочкина. – М. : Ин-т международного права и экономики имени А. С. Грибоедова, 2001. – 576 с.

165. Уголовное право. Общая часть : учебник / под. ред. В. Н. Кудрявцева и А. В. Наумова. – М. : Спарк, 1997. – 455 с.
166. Уголовное право : новые идеи / отв. ред. С. Г. Келина, А. В. Наумов – М. : РАН, Ин-т государства и права, 1994. – 100 с.
167. Уголовный кодекс Бельгии / науч. ред. и предисл. Н.И. Мацнева; [пер. с фр. Г. И. Мачковского]. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. – 560 с.
168. Уголовный кодекс Голландии / науч. ред. Б. В. Волженкин; [пер. И. В. Миронова]. – [2-е изд.]. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2001. – 510 с.
169. Уголовный кодекс Дании / научное ред. и предисл. С. С. Беляева; [пер. с датского и английского канд. юрид. наук С. С. Беляева, А. Н. Рычевой]. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2001. – 230 с.
170. Уголовный кодекс Китайской Народной Республики / под ред. А. И. Коробеева; [пер. с кит. Д. В. Вичикова]. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2001. – 303 с.
171. Уголовный кодекс Республики Молдова / вступит. статья А. И. Лукашова. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – 408 с.
172. Уголовный кодекс Республики Польша / науч. ред. и предисл. Н. Ф. Кузнецовой, А. И. Лукашова и Э. А. Саркисова; [пер. с польского Д. А. Барилевич]. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2001. – 234 с.
173. Уголовный кодекс Федеративной Республики Германии / науч. ред. Д. А. Шестакова; [пер. с нем. Н. С. Рачковой]. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – 524 с.
174. Уголовный кодекс Франции / науч. ред. Л. В. Головкин, Н. Е. Крыловой; пер. с франц. и предисл. Н.Е. Крыловой. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2002. – 650 с.
175. Уголовный кодекс Швеции / науч. ред. Н. Ф. Кузнецова, С. С. Беляева; [пер. со швед. С. С. Беляева]. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2001. – 320 с.
176. Уголовный кодекс штата Нью-Йорк // Уголовное право США: сборник нормативных документов. – М. : Изд-во ун-та Дружбы народов, 1986. – 160 с.

177. Уголовный кодекс Эстонской Республики / пер., науч. ред. В. В. Запевалова. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2001. – 262 с.
178. Указ Президента України від 8 квітня 2008 р. № 311/2008 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 лютого 2008 року «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http:// zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=311%2f2008](http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=311%2f2008)
179. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 года. / Издано Н. С. Таганцевым. – [Изд. 13-е, пересм. и доп.]. – СПб. : Государственная типография, 1908. – 959 с.
180. Філь С. Проблеми кримінальної відповідальності осіб / С. Філь // Вісник прокуратури. – 2003. – № 12. – С. 56–58.
181. Фролов В. Д. Правочиноздатність юридичної особи та її здійснення за цивільним законодавством України (Цивілістичний аспект) : дис. канд. ... юрид. наук : 12.00.03 / Фролов Валерій Дмитрович; Одеська національна юридична академія. – О., 2004. – 219 с.
182. Халфина, Р. О. Общее учение о правоотношении / Р. О. Халфина; Академия наук СССР. Институт государства и права. – М. : Юрид. лит., 1974. – 351 с.
183. Харитонов Є. О. Історія приватного права Європи: західна традиція / Є. О. Харитонов. – Одеса : АО БАХВА – Юрид. літ., 2001. – 328 с.
184. Хвостов В. М. Система римського права : учебник / В. М. Хвостов; вступ. ст. Е. А. Суханова, В. А. Томсинова. – М. : Спарк, 1996. – 523 с.
185. Хохлов Е. Б. Понятие юридического лица: история и современная трактовка / Е. Б. Хохлов, В. В. Бородин // Государство и право. – 1993. – № 9. – С. 155–156.
186. Хрунхаюзен М. Некоторые основы и главные принципы Нидерландского Уголовного Кодекса / М. Хрунхаюзен // Уголовный Кодекс Голландии; науч. ред. проф. Б. В. Волженкина; [пер. с англ. И.В. Мироновой]. – [2-е изд.]. – СПб., 2001. – 510 с.
187. Цивільне право України: підручник / Є. О. Харитонов, Н. О. Саніахметова. – К. : Істина, 2003. – 776 с.

188. Цивільний Кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.
189. Черепахин Б. Б. Волеобразование и волеизъявление юридического лица / Б. Б. Черепахин // Правоведение. – 1959. – № 2. – С. 44–45.
190. Шамара О. Кримінальна відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень / О. Шамара // Юридичний журнал. – 2009. – № 11 (89). – С. 79–81
191. Шевченко Я. М. Правові проблеми колективної власності в Україні / Я. М. Шевченко // Право України. – 1996. – № 1. – С. 6–7.
192. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 г.) / Г. Ф. Шершеневич. – М. : Спарк, 1995. – 556 с.
193. Эннекцерус Л. Курс германского гражданского права / Л. Эннекцерус под ред., с предисл. и введ. замечаниями Д. М. Генкина, И. Б. Новицкого; [пер. с 13-го нем. изд. К. А. Граве и др.] – М. : Иностранная лит., 1949. – Т. 1. Полутом 1. Введение и общая часть. – 1949. – 436 с.
194. Эффективность юридической ответственности в охране окружающей среды / Башмаков Г. С., Боголюбов С. А., Бринчук М. М., Булгакова Л. И., и др.; отв. ред.: О.С. Колбасов, Н. И. Краснов. – М. : Наука, 1985. – 225 с.
195. Юридическое лицо, его происхождение и функции в римском частном праве / В. Б. Ельяшевич – СПб. : Типо-лит. Шредера, 1910. – 488 с.
196. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Українська енциклопедія. – Т. 2. – 1999. – 744 с.
197. Adam Kasprzyk. Odpowiedzialność karna podmiotów zbiorowych // Praca magisterska napisana na seminarium Prawa karnego / Katollicki Uniwersytet Lubelski. – Lublin, 2005. – 69 s.
198. Binder J. Philosophie des Rechts / J. Binder. – Berlin, 1925. – 265 s.
199. Busch R. Grundfragen der strafrechtliche Verantwortlichkeit der Verbände / R. Busch. – Leipzig, 1933. – 46 s.
200. Criminal Code of the former Yugoslav Republic of Macedonia (English version) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.legislationline.org/documents/action/popup/id/8892/preview>

201. Criminal Code of the Kingdom of Norway (English version) [Электронный ресурс]. – Режим доступа :
<http://www.legislationline.org/download/action/download/id/1690/file/c428fe3723f10dcbcf983ed59145.htm/preview>
202. Criminal Code of the Republic of Albania (English version) [Электронный ресурс]. – Режим доступа :
<http://www.legislationline.org/download/action/download/id/1565/file/d46a10bcf55b80aae189eb6840b4.htm/preview>
203. Criminal Code of the Republic of Finland (English version) [Электронный ресурс]. – Режим доступа :
<http://www.legislationline.org/download/action/download/id/1670/file/21c0f3bd5cf3cd7fb893ca5d8dc4.pdf>
204. Criminal Code of the Republic of Hungary (English version) [Электронный ресурс]. – Режим доступа :
<http://www.legislationline.org/download/action/download/id/1679/file/84d98ff3242b74e606dcb1da83aa.pdf>
205. Criminal Code of the Republic of Malta (English version) [Электронный ресурс]. – Режим доступа :
<http://www.legislationline.org/download/action/download/id/1685/file/8881d69dda92a96bc8e400db18dd.pdf>
206. Criminal Code of the Republic of Romania (English version) [Электронный ресурс]. – Режим доступа :
<http://www.legislationline.org/download/action/download/id/1695/file/c1cc95d23be999896581124f9dd8.htm/preview>
207. D. Hazewinkel-Suringa, J. Remmelink. Inleiding tot de studie van het Nederlands Strafrecht, Grouda Quint. Arnhem, 13 edition, 1994. – 941 p.
208. Dębski R. O odpowiedzialności karnej osób prawnych (podmiotów kolektywnych) / R. Dębski // Studia Prawno-Ekonomiczne. – 1997. – Nr. 55. – S. 19–39.
209. Eichmann-Mörsdorf. Lehrbuch des Kirchenrechts auf Grund des Codes Juris Canonici. II Band, 1930. – S. 503.

210. Filar M. Odpowiedzialność karna podmiotów zbiorowych (na tle ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych pod groźbą kary z 28 października 2002 r., w: *Przestępczość gospodarcza z perspektywy Polski i Unii Europejskiej. Materiały konferencyjne (Mikołajki 26–28.09.2002 r.)* / Red. Andrzej Adamski: TNOiK. – Toruń, 2003. – 589 s.
211. Flatau-Kowalska A. Odpowiedzialność karna bez winy w systemie anglosaskiego prawa karnego / A. Flatau-Kowalska // *PiP*. – 1961. – Nr. 6. – S. 974–987.
212. Garus-Ryba J. Osoba prawna jako podmiot przestępstwa, modele odpowiedzialności karnej podmiotów zbiorowych / J. Garus-Ryba // *Prokuratura i Prawo*. – 2003. – Nr. 2. – S. 42–60.
213. Hirsch H. J. Problem odpowiedzialności karnej związków osób / H. J. Hirsch // *Studia Prawnicze*. – 1993. – Nr. 4. – S. 3–13.
214. Jankowska B. Odpowiedzialność karna osób prawnych / B. Jankowska // *Państwo i Prawo*. – 1996. – Nr. 7. – S. 45–56.
215. Jescheck H. H. *Lehrbuch des Strafrechts. Allgemeine Teil* / H.H. Jescheck . – Berlin, 1988. – 204 s.
216. Khanna K. S. Corporate criminal Liability: what purpose does it serve? / K. S. Khanna // *Harvard Law Review*. – Vol. 109. – Nr. 7. – P. 1477–1534
217. *Kodeks karny. Komentarz* / Pod redakcją: Mariana Filara. – Warszawa: Wydawca : LexisNexis Rok, 2008. – 1291 s.
218. *Komentarz do ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary* / Redakcja prof. dr hab. Marian Filar – Toruń: Wydawnictwo Dom organizatora, 2003. – 230 s.
219. Mik B. Charakter prawny odpowiedzialności podmiotów zbiorowych w świetle ustawy z dnia 28 października 2002 roku / B. Mik // *Przegląd Sądowy*. – 2003. – Nr. 7–8. – S. 49–67.
220. Namysłowska-Gabrysiak Barbara. *Odpowiedzialność karna osób prawnych*. – Warszawa : Wydawnictwo C.H. Beck, 2003. – 205 s.
221. Nita B. *Koncepcje odpowiedzialności karnej podmiotów zbiorowych w anglo-amerykańskim systemie prawnym* / B. Nita // *Prokuratura i Prawo*. – 2003. – Nr. 2. – S. 109–124.

222. Pantiakowski M. Wina i kara – elementy rzymskie i germańskie w prawie karnym statutów miast włoskich / M. Pantiakowski . – Krakow, 1939. – 33 s.
223. Phillimore R. Commentaries upon international Law / R. Phillimore. – London, 1879. – 443 p.
224. Prengel M. Nowa strategia Unii Europejskiej w walce z nieleganym handlem narkotykami – odpowiedzialność osoby prawnej / M. Prengel // Prawo UE. – 2004. – Nr. 6. – S. 24–29.
225. Prengel M. Odpowiedzialność osoby prawnej za przestępstwa związane z narkotykami / M. Prengel // Jurysta. – 2004. – Nr. 3. – S. 6–7.
226. Radecki W. Odpowiedzialność karna podmiotów kolektywnych w ochronie środowiska / W. Radecki // Państwo i Prawo. – 1997. – Nr. 2. – S. 38–47.
227. Rejman G. Odpowiedzialność karna osób prawnych / G. Rejman // Edukacja Prawnicza. – 1995. – Nr. 2. – S. 25–28.
228. Rejman G. Odpowiedzialność karna osób prawnych / G. Rejman // Przegląd Prawa Karnego. – 1994. – Nr. 11. – S. 5–20.
229. Skoczelas M. Odpowiedzialność karna osób prawnych w ustawodawstwie francuskim / M. Skoczelas // Jurysta. – 1998. – Nr. 7–8. – S. 43–45.
230. Soloveicikas D. Podstawowe koncepcje odpowiedzialności karnej osób prawnych / D. Soloveicikas // Czasopismo Prawa Karnego. – 2003. – Nr. 2. – S. 9–30.
231. Stesseng G. Corporate criminal liability: a comparative perspective / G. Stesseng // The international and corporative law quarterly. – Vol. 43. – 1994. – Nr. 13. – P. 493–520.
232. Torringa R. A. De rechtspersoon als dader; strafbaar leidinggeven aan rechtspersonen, Monografien Strafrecht, Gouda Quint BV, 1988, Pan 2,2nd edition. – P. 24.